

DIAGNOSE

sociaal-economische, territoriale
 en ecologische diagnose van het
 Brussels Hoofdstedelijk Gewest na de
 COVID-19-pandemie

MEI 2022

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	6
1. INLEIDING: DE COVID-19-PANDEMIE	11
1.1. Wat is Covid-19?	11
1.2. Impact op de Brusselse demografie.....	11
1.2.1. <i>Hoe is de bevolking van Brussel in 2020 geëvolueerd?</i>	11
1.2.2. <i>Wat zijn de vooruitzichten voor de komende jaren?</i>	12
1.3. Hoe heeft de pandemie zich in het Brussels Gewest ontwikkeld?.....	13
1.4. Tijdslijn van de Covid-19-pandemie	15
2. ECONOMISCHE EN WERKGELEGENHEIDSONTWIKKELINGEN	17
2.1. Evolutie van de economische activiteit in 2020 en 2021.....	17
2.1.1. <i>De Belgische economische activiteit stortte in 2020 in, waarbij de profitsector het hardst werd getroffen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest</i>	17
2.1.2. <i>2021: Heropleving van de economische activiteit? De Brusselse handelssector heeft het moeilijk</i> 19	
2.2. Evolutie van de werkgelegenheid in 2020 en 2021.....	34
2.2.1. <i>In 2020 is het banenverlies in het Brussels Gewest dankzij de steunmaatregelen beperkt gebleven, maar is het werkvolume sterk gedaald</i>	34
2.2.2. <i>Het werkvolume in loondienst herstelde zich in 2021, maar bleef in het derde kwartaal onder het niveau van voor de gezondheids crisis</i>	36
2.2.3. <i>Het uitzendwerk bleef zich in het derde kwartaal van 2021 herstellen, maar bleef onder het niveau van voor de gezondheids crisis</i>	36
2.2.4. <i>Tussen medio 2021 en begin 2022 verslechterden de verwachtingen voor de aanwerving van personeel in de diensten aan bedrijven en de industrie</i>	37
2.2.5. <i>Veel sectoren kampen met een tekort aan arbeidskrachten en aanwervingsproblemen, wat de mogelijkheden voor economisch herstel en jobcreatie beperkt</i>	38
2.2.6. <i>Het gebruik van tijdelijke werkloosheid en overbruggingsrechten is tussen mei en december 2021 sterk gedaald</i>	39
2.3. Evolutie van de werkloosheid in 2020 en 2021	41
2.3.1. <i>De gezondheids crisis heeft over het algemeen weinig gevolgen gehad voor de Brusselse werkloosheid in 2020 en 2021</i>	41
2.3.2. <i>Een minder ongunstig dan verwachte werkloosheidsevolutie</i>	42
2.3.3. <i>Gedifferentieerde ontwikkelingen naar gelang van de kenmerken van de werkzoekenden</i> .	44
2.3.4. <i>Tegenstrijdige ontwikkelingen tussen gemeenten</i>	46
2.3.5. <i>De werkloosheidsverwachtingen van de huishoudens zijn eind 2021 en begin 2022 opnieuw verslechterd</i>	47

2.4.	De situatie van de huishoudens	48
2.4.1.	<i>Onder invloed van de energieprijzen is de inflatie in de loop van 2021 fors opgelopen tot 8% in februari 2022.</i>	48
2.4.2.	<i>De steunmaatregelen hebben de schok voor het besteedbaar inkomen van de Brusselse gezinnen in 2020 opgevangen, maar de stijging van de inflatie in 2021 en vooral 2022 zal op hun koopkracht wegen</i>	49
2.4.3.	<i>Huishoudens met een laag inkomen zijn meer blootgesteld aan inflatoire druk</i>	50
2.4.4.	<i>Het inkomen van zelfstandigen in Brussel heeft meer te lijden gehad onder de gevolgen van de gezondheids crisis</i>	51
2.4.5.	<i>Na een opleving in de eerste helft van 2021 is het consumentenvertrouwen in Brussel opnieuw gedaald als gevolg van de stijgende inflatie</i>	52
2.4.6.	<i>Hoewel de gezondheids crisis relatief weinig invloed heeft gehad op de verwachtingen inzake belangrijke aankopen, zorgt de stijgende inflatie ervoor dat Brusselse huishoudens de aankoop van duurzame goederen uitstellen</i>	53
3.	SOCIALE EN GEZONDHEIDSONTWIKKELINGEN	55
3.1.	Context in het Brussels Gewest vóór de Covid-19-crisis	56
3.1.1.	<i>Sociale situatie</i>	56
3.1.2.	<i>Gezondheidstoestand en ongelijkheden op gezondheidsgebied</i>	59
3.2.	Gevolgen voor de gezondheid van de Covid-19-crisis.....	61
3.2.1.	<i>Covid-19: Epidemiologische gegevens</i>	61
3.2.2.	<i>Uitstel van zorg</i>	70
3.2.3.	<i>Geestelijke gezondheid</i>	72
3.3.	Sociale gevolgen van de Covid-19-crisis	74
3.3.1.	<i>Evolutie van de inkomens</i>	74
3.3.2.	<i>Sociale diensten en OCMW</i>	75
3.3.3.	<i>Overmatige schuldenlast, risico op uithuiszetting en energiearmoede</i>	78
3.3.4.	<i>Gevolgen voor onderwijs en opleiding</i>	83
3.3.5.	<i>Digitalisering en niet-gebruik van sociale rechten</i>	85
4.	TERRITORIALE ONTWIKKELINGEN	89
4.1.	Huisvesting	89
4.1.1.	<i>Vaststellingen</i>	89
4.1.2.	<i>Uitdagingen</i>	104
4.2.	Mobiliteit en publieke ruimte	108
4.2.1.	<i>Vaststellingen</i>	109
4.2.2.	<i>Uitdagingen</i>	132
4.3.	Ontwikkelingen op milieugebied	137

4.3.1.	<i>Bevindingen - Groene ruimten en biodiversiteit</i>	137
4.3.2.	<i>Uitdagingen - Groene ruimten en biodiversiteit</i>	140
4.3.3.	<i>Bevindingen - Luchtkwaliteit</i>	143
4.3.4.	<i>Uitdagingen - Luchtkwaliteit</i>	146
4.3.5.	<i>Bevindingen – Uitstoot van broeikasgassen</i>	147
4.3.6.	<i>Uitdagingen – Uitstoot van broeikasgassen</i>	149
4.3.7.	<i>Bevindingen - Lawaai</i>	150
4.3.8.	<i>Uitdagingen - Lawaai</i>	154
4.4.	Territoriale ontwikkelingen van de economische en productieactiviteiten	157
4.4.1.	<i>Vaststellingen</i>	157
4.4.2.	<i>Territoriale gevolgen van de pandemie voor de economische en productieactiviteiten</i>	165
4.4.3.	<i>Uitdagingen voor de economische en productieactiviteiten</i>	169
4.5.	Openbare voorzieningen van algemeen nut	172
4.5.1.	<i>Vaststellingen</i>	172
4.5.2.	<i>Gevolgen van de pandemie</i>	173
4.5.3.	<i>Uitdagingen inzake voorzieningen</i>	181
4.6.	Transversale balans van de territoriale uitdagingen	187
4.6.1.	<i>Stedelijke uitdagingen</i>	187
4.6.2.	<i>Methodologische uitdagingen</i>	193

COLOFON

Auteur

perspective.brussels
Naamsestraat 59, 1000 Brussel

In samenwerking met het Observatorium voor Gezondheid en Welzijn: Belliardstraat 71, bus 1 –
1040 Brussel

view.brussels: Astronomielaan, 14 – 1210 Sint-Joost-ten-Node

En hub.brussels: Charleroisesteenweg 110 – 1060 Brussel

Met de steun van:

Opstellingsdatum: 12 mai 2022

Wettelijk depot: D/2022/14.054/17

Contact: Antoine de Borman – adeborman@perspective.brussels

SAMENVATTING

De sociaal-economische, territoriale en ecologische diagnose van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest na de Covid-19-pandemie wil in één document de stand van de kennis over de demografische, economische, werkgelegenheids-, sociale en gezondheidsevolutie samenbrengen. Daarnaast wil ze ook een inventaris opmaken van de territoriale uitdagingen op het gebied van huisvesting, mobiliteit, naturomgeving, economische activiteiten en alle openbare voorzieningen die het dagelijks leven ondersteunen.

Dit document is gebaseerd op de expertise die is verzameld door de teams van Perspective en haar gewestelijke, federale en gemeenschapspartners en op relevante bronnen die sinds maart 2020 zijn verzameld. Het kan echter niet alle gevolgen bestrijken, noch blijvend op de actualiteit aansluiten.

In dit document, dat tussen januari en medio maart 2022 is opgesteld, wordt met name geen rekening gehouden met de nieuwe omwentelingen die het conflict in Oekraïne teweegbrengt en de economische, sociale en territoriale gevolgen daarvan.

Een wereldwijde crisis die de demografie op zijn grondvesten doet schudden

Op 11 maart 2020 werd de wereldwijde situatie van Covid-19 door de Wereldgezondheidsorganisatie als een pandemie gekwalificeerd. Deze pandemie heeft de gewestelijke demografische ontwikkelingen ingrijpend gewijzigd. In 2020 was de bevolkingsgroei in Brussel historisch laag (slechts +1.700 inwoners), als gevolg van een duidelijke oversterfte (2.000 extra doden, een direct gevolg van de pandemie) en minder internationale migraties dan in 2019 (daling met 20%).

Voor het jaar 2021 en daarna gaan de nieuwe demografische projecties van het FPB en Statbel uit van een terugkeer naar normale (pre-pandemische) sterfte- en internationale migratiecijfers en van een aanhoudende sterke bevolkingsgroei, zij het op een lager niveau dan vóór de crisis. Deze matiging van de groei is met name te wijten aan de hypothese van een daling van de internationale migratie, die nog moet worden geverifieerd.

Contrasterende economische ontwikkelingen

In 2020 heeft de gezondheids crisis geleid tot een **daling van de economische activiteit in Brussel met 5,2%**, een cijfer dat vergelijkbaar is met dat in de andere gewesten van het land. De handelssector werd echter zwaarder getroffen aan de Brusselse kant, met name vanwege de grotere afhankelijkheid van de Brusselse activiteiten van de buitenlandse handel.

Volgens de laatste prognoses zal **de economische activiteit in de drie gewesten zich in 2021 duidelijk herstellen**. Met een groei van het Brusselse BBP van 4,2% zal het herstel naar verwachting zwakker zijn dan in Wallonië en Vlaanderen.

Achter dit algemene herstel gaan echter **aanzienlijke verschillen op sectoraal niveau schuil**. Moeilijkheden bij de bevoorrading in de industriële sectoren en de prijzen van materialen, alsmede aanwervingsproblemen, wegen op de activiteit van de industriële sector en de bouwsector.

De **dienstverlening aan personen** (waaronder de horeca), die zwaar werd getroffen door de crisis als gevolg van de sluiting van activiteiten en de gezondheidsmaatregelen, kende in het derde kwartaal van 2021 een aanzienlijk herstel in het Brussels Gewest, dankzij de versoepeling van de beperkingen,

zonder evenwel het niveau van vóór de crisis te bereiken. De sector heeft met name te lijden onder een daling van de vraag als gevolg van de daling van het aantal pendelaars en toeristen, die te wijten is aan het toegenomen gebruik van telewerken en reisbeperkingen. De accommodatiesector wordt nog steeds hard getroffen door de terugval in het reisverkeer.

Een veerkrachtig werkgelegenheidsniveau

In 2020 is het banenverlies in het Brussels Gewest dankzij de steunmaatregelen beperkt gebleven, maar is het werkvolume sterk gedaald. Zo is de Brusselse binnenlandse werkgelegenheid (plaats van tewerkstelling) in het eerste jaar van de gezondheids crisis met 0,4% gedaald, terwijl het werkvolume in loondienst in het Brussels Gewest (woonplaats) met 7,7% is afgenomen. **Het werkvolume in loondienst herstelde zich in 2021**, maar bleef in het derde kwartaal onder het niveau van vóór de gezondheids crisis. Ook de prognoses voor de aanwerving van personeel zijn in de loop van het jaar 2021 verslechterd.

Veel sectoren in het Brussels Gewest kampen met een **tekort aan arbeidskrachten en aanwervingsproblemen**, wat de mogelijkheden voor economisch herstel en jobcreatie beperkt. Naast de structurele problemen (gebrek aan aantrekkingskracht, arbeidsomstandigheden, enz.) kampen sommige sectoren met specifieke problemen die verband houden met de gezondheids crisis. Het gebruik van tijdelijke werkloosheid en het overbruggingsrecht is aanzienlijk afgenomen.

Over het geheel genomen heeft de gezondheids crisis een beperkte invloed gehad op de werkloosheid in Brussel in 2020 en 2021, met name dankzij steunmaatregelen zoals tijdelijke werkloosheid, het overbruggingsrecht of het moratorium op faillissementen, die het mogelijk hebben gemaakt de werkgelegenheid te behouden. De Brusselse werkloosheidsgraad blijft dus stabiel op 15,5% van 2019 tot 2021. **De gezondheids crisis heeft echter een einde gemaakt aan de daling van het aantal werkzoekenden die** van 2015 tot 2019 gedurende vijf opeenvolgende jaren in het Brussels Gewest werd vastgesteld. Sinds september 2021 is er opnieuw sprake van een neerwaartse trend. Uit gegevens voor het vierde kwartaal van 2021 blijkt dat het aantal niet-werkende werkzoekenden (NWWZ) op jaarbasis met 4,2% is gedaald. Deze analyses zullen moeten worden bijgewerkt in het licht van het einde van het moratorium op faillissementen en de vermindering van de overheidssteun.

Een verzwakte levensstandaard voor huishoudens

Onder invloed van de energieprijzen is **de inflatie in de loop van 2021 fors opgelopen** tot 8% in februari 2022.

Dankzij de tijdelijke steunmaatregelen kon de schok voor het besteedbaar inkomen van de Brusselse huishoudens in 2020 worden opgevangen. Volgens de prognoses zou het dus ondanks de diepe economische recessie met 1,4% stijgen. In 2021 zou het beschikbare inkomen van de Brusselse gezinnen moeten profiteren van het duidelijke herstel van de economische activiteit en van de voortzetting van de belangrijkste steunmaatregelen gedurende het hele jaar.

Anderzijds zou de stijging van de inflatie die reeds in 2021 bezig was, zwaar wegen op hun koopkracht in dat jaar wegens het uitgestelde effect van de automatische indexering van lonen en sociale uitkeringen. Voor 2022 zullen de verwachte afschaffing of inperking van sommige steunmaatregelen en de sterke stijging van de inflatie de groei van het beschikbare inkomen van de huishoudens beperken. Gezien hun consumptiepatroon wordt het effect van de stijgende inflatie sterker gevoeld door **huishoudens met een laag inkomen.**

De inkomens van **zelfstandigen** in het Brussels Gewest hebben meer te lijden gehad onder de gevolgen van de gezondheidscrisis dan die van werknemers en inactieven. In oktober 2021 verklaarde nog 34% van de zelfstandigen in Brussel dat zij een inkomensverlies van minstens 10% hadden geleden.

Een duidelijk effect op de gezondheid

Vanaf het begin van de pandemie tot 7 februari 2022 telde Sciensano ongeveer 4.000 Covid-19-gerelateerde doden in het Brussels Gewest. De ouderen worden het meest getroffen. **De oversterfte bedroeg 20% in 2020**, maar was nul in 2021. Covid-19 heeft niet alleen geleid tot een grotere oversterfte, maar ook tot een langer verblijf in het ziekenhuis en op de intensieve zorgen, meer depressies, een uitstel van bepaalde zorgverlening en meer geestelijke gezondheidsproblemen. De ontwikkelingen op langere termijn en de gevolgen van deze situatie moeten worden geanalyseerd.

Een sociale crisis verergerd door de pandemie

Hoewel de levensstandaard van veel mensen is gedaald, is het meest acute probleem dat veel mensen in het Gewest door de mazen van het socialezekerheidsnet vallen en niet in aanmerking komen voor tijdelijke werkloosheid en het overbruggingsrecht. Dit geldt voor sommige zelfstandigen, tal van kunstenaars, kwetsbare werknemers, studenten, zwartwerkers en daklozen en mensen zonder papieren.

Het aantal aanvragen voor een leefloon is tussen januari 2020 en april 2021 met 14% gestegen.

De toename van het aantal verzoeken om diverse sociale steunmaatregelen, waaronder voedselhulp of schuldbemiddeling, was nog groter. Het risico op overmatige schuldenlast en laattijdige betaling van energierekeningen of huur neemt toe, terwijl 60% van de Brusselaars huurder is en 28% zich in een situatie van energiearmoede bevindt, zelfs vóór de huidige prijsstijging. Met de digitalisering van de ondersteunende diensten is ook het risico toegenomen dat geen gebruik wordt gemaakt van sociale uitkeringen, waardoor een deel van de bevolking verstoken blijft van een adequaat antwoord.

Een huisvestingscrisis die acuut blijft

De dynamiek van de woningproductie blijft veel hoger dan de dynamiek van andere functies, ook al is de woningproductie sinds 2017 vertraagd en **was de productie in 2020 uitzonderlijk laag**. Hoewel het aantal woningen groter lijkt dan de toename van het aantal Brusselse huishoudens, is er op de vastgoedmarkt sprake van een aanzienlijke en gedifferentieerde stijging van de prijzen voor zowel koop als huur.

Deze stijging van de woningprijzen lijkt door verschillende factoren te worden gekenmerkt: onvoldoende schepping van woningen gedurende een lange periode, gebrek aan woningen die qua typologie en prijs aan de vraag zijn aangepast. Zo woont **de helft van de Brusselse bevolking die in armoede dreigt te vervallen, in een woning die te klein wordt geacht** voor de omvang van hun huishouden. Bovendien zal de gemiddelde omvang van de huishoudens de komende jaren blijven toenemen, waardoor de wanverhouding nog zou kunnen worden versterkt.

Voor de komende jaren lijkt de bevolkingsgroei ook te worden onderschat door optimistische veronderstellingen over de internationale migratie. Aan de andere kant wordt de vraag naar kwalitatief betere woningen die aan de toegenomen eisen voldoen, beantwoord door stijgende bouwkosten en de noodzaak om betaalbare woningen op de markt te brengen.

Het Gewestelijk Huisvestingsplan (GHP) en het Programma Alliantie Wonen (AW) vorderen vandaag gestaag en de productie van woningen met een sociaal oogmerk neemt toe. De gekende productie volstaat echter niet om alle behoeften aan betaalbare woningen in te vullen. Er is ook een geografisch onevenwicht in de productie van betaalbare woningen met een territoriale specialisatie ten westen van het kanaal.

Een kantoorsector in volle bezinning

De gevolgen van de gezondheidscrisis voor de kantoorruimten zijn nog niet volledig zichtbaar en meetbaar. Hoewel een vermindering van de gebruikte oppervlakten te verwachten is, is de omvang van deze vermindering nog niet bekend aangezien de organisaties hun strategieën op middellange termijn nog niet volledig hebben vastgesteld. Hoewel telewerken onvermijdelijk belangrijker zal worden, moet ook rekening worden gehouden met de herindeling van kantoorruimten, vooral omdat de verspreiding van telewerken ook de economische aantrekkelijkheid van agglomeraties verbetert.

De crisis heeft de geografische transformatie van kantoren versneld: de centrale en toegankelijke gebieden (Europese wijk, centraal station en, in mindere mate, de Noordwijk en het Zuidstation) winnen aan aantrekkingskracht ten nadele van de wijken in de tweede kroon.

De leegstand van kantoren neemt licht toe, maar in dit stadium wordt nog geen grote verandering waargenomen. De reconversie van kantoorruimte naar woningen is de laatste jaren toegenomen, maar **er zijn een aantal beperkingen voor de productie van betaalbare woningen van goede kwaliteit**, zoals het soort leegstand, de bouwtypologie en de stedelijkheid.

Gebrek aan en ongelijke verdeling van voorzieningen

Sommige wijken van het centrum, het noorden en het westen hebben een zwakker netwerk van openbare voorzieningen dan de rest van het gewest. **De toegang tot gezondheidszorg, onderwijs, sport- of culturele voorzieningen is ongelijk verdeeld**. Deze gebieden met tekorten monitoren blijft een belangrijke uitdaging.

Tijdens de crisis is vooral de nadruk komen te liggen op **de inrichting van de scholen**. De inrichting van de lokalen en de speelplaatsen, de kwaliteit van de sanitaire voorzieningen, het gebrek aan water in de klaslokalen, de kwaliteit van de lucht, het gebrek aan onthaalruimten en de slechte kwaliteit van de schoolomgeving zijn verschillende dimensies die bijzonder belangrijk zijn geworden.

De crisis heeft ook aan het licht gebracht **dat te veel leerlingen en studenten niet over kwaliteitsvolle werkruimten beschikken**. Ondersteuning van het aanbod, de spreiding en de diversiteit van studieruimten is dan ook een uitdaging. Dit gebrek aan geschikte ruimten en de moeilijkheden om toegang te krijgen tot geschikt materiaal hebben ook de moeilijkheden op school en zelfs de schooluitval doen toenemen. De **schoolinschakelingsmechanismen** kwamen onder druk te staan en moesten uitzonderlijk worden versterkt. Ze blijven evenwel ontoereikend. **Het gemiddelde leerverlies wordt geschat op een half schooljaar**, en de ongelijkheid op onderwijsgebied is toegenomen.

Mobiliteit in transitie

De gezondheidscrisis heeft **de trend naar een flexibilisering van de verplaatsingen versneld**. Telewerken is aanzienlijk toegenomen, waardoor er minder behoefte is aan woon-werkverplaatsingen. De klassieke pieken werden getemperd en de redenen om zich te verplaatsen hielden minder verband met werkactiviteiten. De lange afstandsverplaatsingen daalden fors en blijven permanent minder dan voorheen.

De actieve vervoerswijzen kenden een uitgesproken toename. Meer vrouwen namen de fiets. Er is meer differentiatie in het type van de fietsen. Ook de gedeelde en zelfbedieningsmobiliteit is toegenomen, wat wijst op een tendens naar een meer flexibele vraag. Van het openbaar vervoer wordt nog steeds iets minder gebruik gemaakt dan voorheen.

Over het geheel genomen is het effect van de crisis op het gebruik van een individueel gemotoriseerd voertuig relatief. Het woon-werkverkeer neemt af, maar het autogebruik lijkt belangrijker te worden voor occasionele verplaatsingen.

De verkeersveiligheid is aanzienlijk verbeterd, mogelijk als gevolg van de veralgemeende zone 30.

Tot dusver blijft het onduidelijk welke blijvende gevolgen de crisis heeft voor de mobiliteitspatronen. Verwacht wordt dat het inkomende pendelverkeer gemiddeld een aanhoudende daling te zien zal geven, maar met aanzienlijke pieken op bepaalde tijdstippen van de dag en de week. Het openbaarvervoeraanbod zal moeten worden aangepast aan deze grotere flexibiliteit van de vraag.

De gezondheids crisis heeft ook **de onevenwichtige toewijzing van publieke ruimte aan het autogebruik** aan het licht gebracht. De transformatie van de publieke ruimte was soms tijdelijk, soms structureel. De huidige situatie zou de gelegenheid kunnen zijn voor een meer globale gewestelijke strategie voor de aanpak van de publieke ruimte, waarbij meer ruimte wordt gelaten voor andere vormen van gebruik en de evolutie daarvan.

Een uitzonderlijke periode voor het milieu

De lockdownperioden hebben geleid tot een duidelijke toename van het gebruik van groene ruimten. Deze kwamen hierdoor onder druk te staan. De **gezondheids crisis** heeft ook **de gebieden met tekorten van het Gewest duidelijker aan het licht gebracht.**

Vanuit milieuoogpunt heeft de vermindering van de intensiteit van het wegverkeer geleid tot **een uitzonderlijke verbetering van de luchtkwaliteit in 2020.** In 2021 zal de situatie ook beter zijn dan vóór de crisis. Ook de uitstoot van broeikasgassen is in die periode gedaald, met ongeveer 25% voor gebouwen en 50% voor het wegverkeer.

Territoriale ontwikkelingen die moeten worden ondersteund en versneld

De besmetting van het virus, de beperkende maatregelen en de blijvende gevolgen voor het gedrag hebben onze benadering van het grondgebied veranderd. De behoeften op kleine schaal nemen toe. De behoefte aan een strategische gewestelijke aanpak voor het behoud van deze evenwichten is dan ook groter dan ooit, via een sterk, onderling samenhangend en coherent territoriaal bestuur.

Over het geheel genomen zijn de door het GPDO uitgedragen concepten niet ontkracht door de gezondheids crisis en de nasleep daarvan, **maar hebben zij veeleer de noodzaak geaccentueerd om een reeks transities te versnellen** en de verschillende bestanddelen ervan nader uit te werken.

In dit verband moeten de instrumenten voor territoriaal beheer verder worden verbeterd en aangevuld. De band tussen analyse en actie is versterkt. Het vermogen tot projectie, zelfs vooruitzien, ontwikkelde zich.

1. INLEIDING: DE COVID-19-PANDEMIE

1.1. WAT IS COVID-19?¹

Coronavirussen (CoV) zijn een grote familie virussen die voornamelijk voorkomen bij de mens, zoogdieren, vogels en vleermuizen. Ze kunnen onder andere infecties van de luchtwegen, het maag-darmstelsel en het zenuwstelsel veroorzaken. Er zijn andere infecties veroorzaakt door coronavirussen bekend, die kunnen variëren van een simpele verkoudheid tot ernstige ziekten zoals MERS-CoV (Middle East Respiratory Syndrome) en SARS-CoV (Severe Acute Respiratory Syndrome).

In december 2019 meldden de gezondheidsautoriteiten in Wuhan (China) clusters van longontsteking met onbekende oorzaak. Er werd een nieuw coronavirus geïdentificeerd als de oorzaak van de epidemie. Dit virus, dat de naam SARS-CoV-2 kreeg, is een nieuwe stam van het coronavirus, dat de ziekte Covid-19 veroorzaakt. Het verspreidde zich snel over de verschillende continenten. De wereldwijde situatie van Covid-19 wordt door de Wereldgezondheidsorganisatie op 11 maart 2020 als een pandemie gekwalificeerd.

1.2. IMPACT OP DE BRUSSELSE DEMOGRAFIE

1.2.1. Hoe is de bevolking van Brussel in 2020 geëvolueerd?

In 2020 heeft de Covid-19-pandemie de evolutie van de bevolking in veel landen, waaronder België, getekend. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is de bevolking tijdens dit uitzonderlijke jaar slechts licht gestegen (0,14%, d.w.z. +1.700 inwoners). Deze groei is de laagste die sinds 1998 in het Gewest is opgetekend. In 11 van de 19 Brusselse gemeenten is de bevolking zelfs gedaald, wat al meer dan 20 jaar niet meer is voorgekomen.

De pandemie had een direct effect op het *sterftecijfer*. De neerwaartse trend van het aantal sterfgevallen, die al vele jaren aan de gang is in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, werd in 2020 abrupt onderbroken. Het aantal sterfgevallen heeft bijna de 11.000 bereikt en is met 23% (+2.000 eenheden) gestegen ten opzichte van 2019.

De pandemie heeft ook een impact gehad op de *internationale migratie* die in 2020 veel lager zal zijn. Zowel de immigratie als de emigratie daalden met meer dan 20% ten opzichte van 2019, waardoor ook het internationale migratiesaldo met 23% afnam. Deze laatste blijft grotendeels positief, maar is gedaald van +17.800 in 2019 tot +13.600 in 2020.

In 2020 nam tevens het aantal *geboorten* af, waarmee de trend van enkele jaren geleden wordt bevestigd. Zo werden er 15.800 kinderen geboren tegenover bijna 18.000 in 2016 en 2017.

In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, nam de stadsvlucht in 2020 niet toe: de emigratie naar de rest van het land nam niet toe (bijna 41.000 mensen verlieten het Gewest). Daarentegen dalen de aankomsten uit de andere twee gewesten met 6% (23.600 in 2020), wat een gevolg kan zijn van de

¹ Sciensano <https://www.sciensano.be/nl/gezondheidsonderwerpen/coronavirus> en Peyronnet et al. (2020) <https://doi.org/10.1016/j.gofs.2020.03.014>

Covid-19-pandemie en de gezondheidsvoorschriften. Toch is het mogelijk dat sommige verhuizingen van en naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest uitgesteld werden vanwege de gezondheidscrisis en de onzekerheden die daarmee gepaard gingen. Er wordt dan ook reikhalzend uitgekeken naar de gegevens over interne migratie voor 2021.

1.2.2. Wat zijn de vooruitzichten voor de komende jaren?

Demografische vooruitzichten, rekening houdend met het effect van Covid-19

De laatste demografische vooruitzichten (2021-2070) werden gepubliceerd door het Federaal Planbureau (FPB) en het Belgisch Bureau voor de Statistiek (Statbel) in februari 2022, zijnde nog steeds midden in de Covid-19-pandemie. Deze nieuwe vooruitzichten houden rekening met de bekende gegevens voor het jaar 2020, die grotendeels door de pandemie zijn bepaald, zoals samengevat in het vorige punt.

Voor het jaar 2021 en daarna is het effect van Covid-19 op de sterfte naar beneden bijgesteld in vergelijking met de vorige prognose. Het FPB en Statbel gaan uit van een terugkeer naar normale (pre-pandemische) niveaus, op basis van voorlopige sterftecijfers voor 2021 op het moment dat de prognose werd uitgevoerd. Deze vooruitzichten houden geen rekening met het ontstaan van nieuwe varianten en hun mogelijke invloed op de doeltreffendheid van het vaccin. Bovendien wordt evenmin rekening gehouden met het mogelijke effect van de gezondheidscrisis op indirecte sterfgevallen als gevolg van het uitstellen van bepaalde zorg of verslechterende sociaal-economische omstandigheden.

De eerste lockdown (maart-mei 2020) werd gekenmerkt door een daling van het aantal bevruchtingen, wat leidde tot een aanzienlijke daling van het aantal geboorten tussen december 2020 en februari 2021. Deze episode werd gevolgd door een zeker herstel van het aantal geboorten vanaf maart 2021. Niettemin wordt voor de komende jaren slechts een gedeeltelijk herstel van het geboortecijfer in het vooruitzicht gesteld. De veelvuldige onzekerheden over de toekomstige evolutie van onze samenleving lijken immers een neerwaarts effect te hebben op het aantal door paren gewenste kinderen, en niet alleen op het tijdstip waarop zij een kind wensen te krijgen.

In 2020 hadden de maatregelen ter beperking van de internationale mobiliteit een beperkte impact op de internationale migratie in België. Voor 2021 (en de daarop volgende jaren) wordt verwacht dat de pandemie vrijwel geen gevolgen zal hebben, aangezien de maatregelen in 2021 minder restrictief waren dan in 2020.

Ten slotte zijn de veronderstellingen over interne migratie sinds het begin van de pandemie niet veranderd. Het Brussels Gewest verliest dus nog steeds veel inwoners aan de andere twee gewesten, met een stijgende trend sinds de jaren 2010.

Brussel zou er tussen 2021 en 2026 26.000 inwoners en 13.000 gezinnen bij krijgen

In 2021 zou het Brussels Hoofdstedelijk Gewest opnieuw een demografische groei hebben gekend van voor de pandemie, met ongeveer 7.800 inwoners en 3.850 gezinnen. Deze groei zou zich in de daaropvolgende jaren voortzetten, maar zou elk jaar minder zijn. Het zou zich vanaf 2026 stabiliseren onder de +3.000 inwoners (en +1.500 tot +2.000 huishoudens).

Waarom een geleidelijke afname van de groei na 2021?

- > Het FPB en Statbel verwachten dat zowel het aantal geboorten (tussen 15.000 en 16.000) als het aantal sterfgevallen (rond 8.500) stabiel zal blijven tegen 2030. Het natuurlijk evenwicht zou dus grotendeels positief blijven (ongeveer +7.000).
- > Wat de interne migratie betreft, wordt verwacht dat de tendensen van de voorbije jaren zich zullen doorzetten, d.w.z. dat de interne emigratie (vertrek uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest naar de rest van het land) sterker zal toenemen dan de interne immigratie (aankomst in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vanuit de rest van het land). Als gevolg daarvan zou de nettomigratie nog negatiever worden (van -15.800 in 2021 tot -17.300 in 2026).
- > Tot slot is deze ontwikkeling voornamelijk te wijten aan een daling van het internationale migratiesaldo. De internationale immigratie (aankomst in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vanuit het buitenland) zou tussen 2021 en 2026 met 1.000 eenheden dalen. Tegelijkertijd zou de internationale emigratie (vertrek uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest naar het buitenland) met bijna 3.000 eenheden toenemen. Als gevolg daarvan zou het internationale migratiesaldo dalen van 16.800 in 2021 tot 12.800 in 2026.

De prognoses voor een matiging van de demografische groei zijn derhalve gebaseerd op hypothesen die in de komende maanden en jaren zullen moeten worden geverifieerd. Met name de hypothese van een daling van het internationale migratiesaldo moet met de nodige voorzichtigheid worden benaderd in het licht van internationale ontwikkelingen, lokale of regionale crisissituaties of, op middellange en lange termijn, de destabiliserende gevolgen van klimatologische omwentelingen en de spanningen die deze kunnen teweegbrengen. Met name de recente internationale crisis en de komst van Oekraïense immigranten op Belgisch en Brussels grondgebied zijn niet in deze prognoses opgenomen.

1.3. HOE HEEFT DE PANDEMIE ZICH IN HET BRUSSELS GEWEST ONTWIKKELD?

De Covid-19-pandemie heeft het Brussels Gewest plotseling en diep getroffen. De acute crisis in verband met de eerste lockdown van maart-mei 2020 werd gevolgd door een afwisseling van versoepelingen en beperkingen in verband met pandemische uitbraken. De overheid heeft haar inspanningen opgevoerd om de bedrijvigheid en de gezinnen economische steun te verlenen. Na twee jaar hebben de eenmalige inspanning om zoveel mogelijk mensen te vaccineren en de modulatie van de preventieve maatregelen geleid tot een transformatie van het grondgebied en een grotere versnippering van de samenleving.

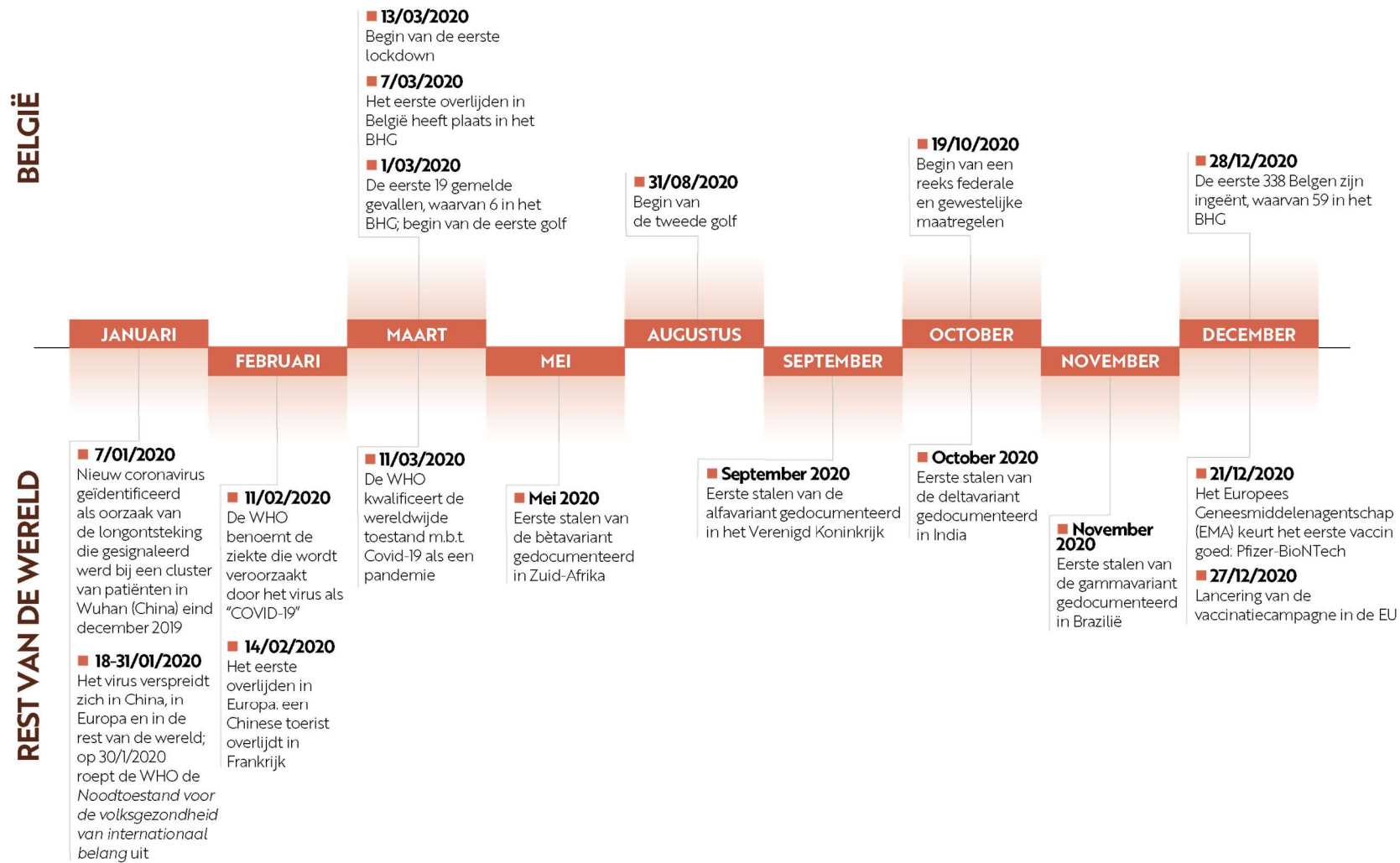
De Brusselse regio is klein (162 km²) maar heeft een voortdurend groeiende bevolking. De gezondheids crisis heeft de ongelijkheden in de relatie van de gebruikers van de stad met haar grondgebied nog duidelijker aan het licht gebracht. Ze heeft ook de spanningen geaccentueerd die inherent zijn aan het gebruik van een beperkt grondgebied voor steeds intensievere behoeften en gebruiksdoeleinden. Deze spanning heeft ook geleid tot een hernieuwde belangstelling voor de statistische analyse van de demografie, de economie en de economische indicatoren, en voor de sociale en gezondheidsmonitoring, en heeft de uitdagingen van de stadsplanning en het onontbeerlijke streven naar evenwicht tussen de verschillende functies van een stad aan het licht gebracht. Dit werk vormt de kern van de missies van perspective.brussels.

Deze gezondheids crisis met haar systemische gevolgen (gezondheids- en demografische, sociale en economische, ecologische en technologische, ...), de lockdownmaatregelen die ze noodzakelijk heeft gemaakt en de impact ervan op het gedrag van de stadsgebruikers vereisen een onderzoek van het

territoriale beleid dat in Brussel wordt gevoerd. Het is ook belangrijk na te gaan of de meeste trage of in de kiem aanwezige transformaties van de pandemie-episode gebruik hebben gemaakt om sneller te evolueren/meer steun te krijgen. Ten slotte lijkt het van cruciaal belang nieuwe tendensen of neigingen te onderkennen die Brussel in de toekomst zullen veranderen, en te wijzen op de noodzaak deze veranderingen te ondersteunen.

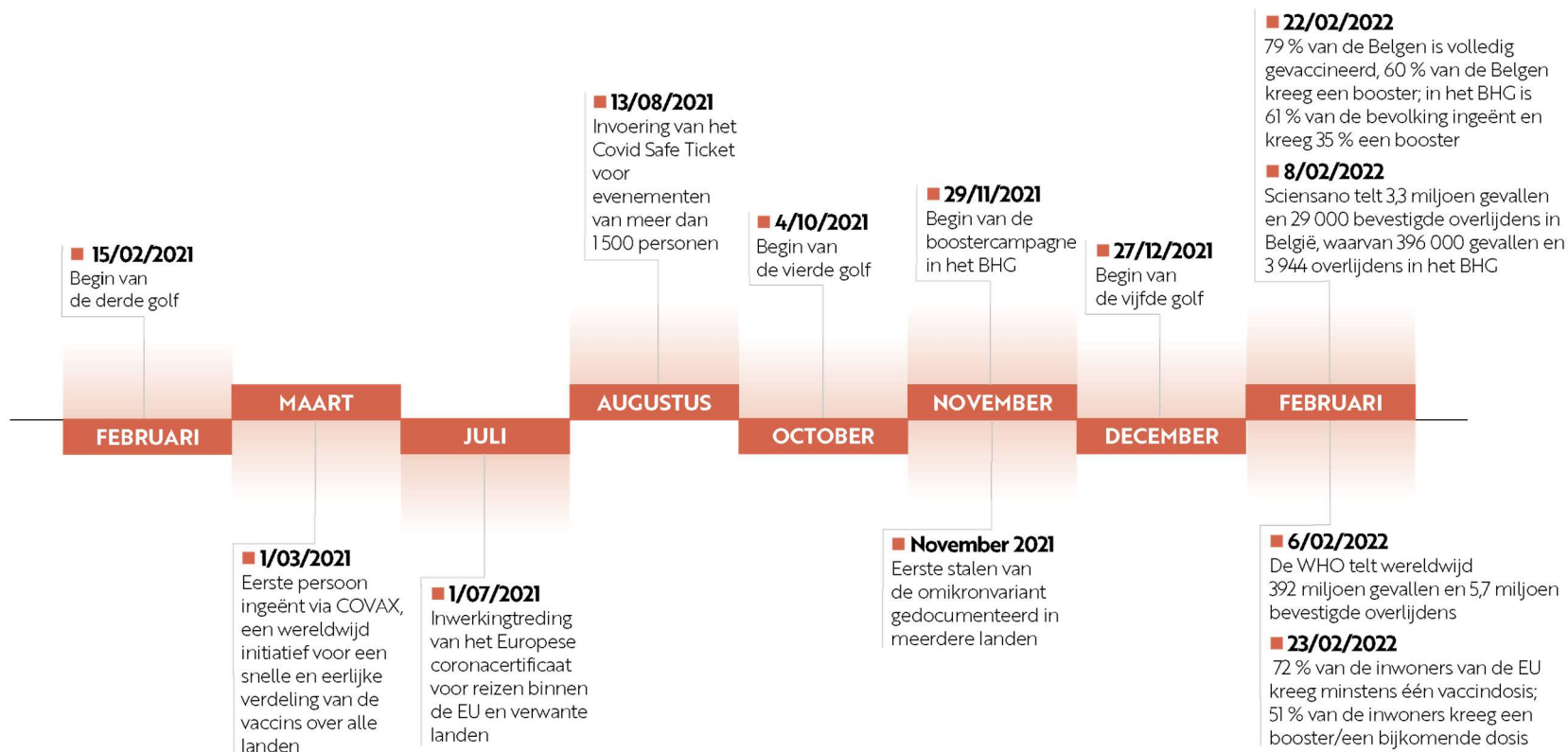
De cijfers, kwalitatieve gegevens, analyses en ambities die in de verschillende delen van de diagnose worden gepresenteerd, en met name de langzaam evoluerende thema's van het deel ruimtelijke ordening - milieu, zijn gebaseerd op de meest recente statistieken, onderzoeken, documentanalyses, instrumenten en permanente monitoring die door Perspective en haar partners zijn uitgevoerd. De werkzaamheden op het gebied van de statistiek en de compilatie van betrouwbare en degelijke gegevens verlopen traag: sommige bevindingen zullen verder moeten worden geanalyseerd. Tot slot wordt voor bijzonderheden verwezen naar de sectorale publicaties.

1.4. TIJDSLIJN VAN DE COVID-19-PANDEMIE

BELGIË

REST VAN DE WERELD

Bronnen: <https://edition.cnn.com/2021/08/09/health/covid-19-pandemic-timeline-fast-facts/index.html>; <https://www.thinkglobalhealth.org/article/updated-timeline-coronavirus>; <https://www.who.int/fr/news/item/29-06-2020-covidtimeline>; https://www.belgium.be/nl/nieuws/2020/coronavirus_fase_2_gehandhaafd_omgang_naar_de_federale_fase_en_bijkomende_maatregelen; <https://www.who.int/fr/activities/tracking-SARS-CoV-2-variants/tracking-SARS-CoV-2-variants>; https://covid-19.sciensano.be/sites/default/files/Covid19/COVID-19_FAQ_NL_final.pdf; https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/public-health/eu-vaccines-strategy_en#authorised-vaccines; <https://www.who.int/fr/news/item/01-03-2021-first-covid-19-covax-vaccine-doses-administered-in-africa>; <https://www.lesoir.be/381626/article/2021-07-01/voyages-entree-en-vigueur-du-pass-sanitaire-europeen>; https://www.rtf.be/info/belgique/detail_le-covid-safe-ticket-possible-des-ce-13-aout-pour-l-acces-a-des-evenements-exterieurs-de-plus-de-1500-personnes?id=10822670; <https://coronavirus.brussels/2021/11/29/la-dose-booster-maintenant-disponible-pour-tous-les-bruxellois-es-de-18/>; <https://www.who.int/data>; https://datastudio.google.com/embed/reporting/c14a5cfc-cab7-4812-848c-0369173148ab/page/p_j1f02pfnpc; <https://qap.ecdc.europa.eu/public/extensions/COVID-19/vaccine-tracker.html#uptake-tab>

2. ECONOMISCHE EN WERKGELEGENHEIDSONTWIKKELINGEN

De Covid-19-epidemie en de maatregelen die zijn genomen om de gezondheidscrisis het hoofd te bieden, hebben de economische activiteit in de hele wereld, in Europa, in België en natuurlijk in Brussel, diepgaand beïnvloed. De vele opgelegde beperkingen, het verlies aan vertrouwen en de vele onzekerheden wegen op de beslissingen van de economische subjecten, of het nu gaat om ondernemingen of consumenten. Dit vertaalt zich in een negatief effect op zowel het aanbod (producenten produceren minder) als de vraag (consumenten consumeren minder).

Dit hoofdstuk bevat een **evaluatie van de impact van de gezondheidscrisis op de economische activiteit en de arbeidsmarkt in het Brussels Gewest**, twee jaar na het uitbreken van de Covid-19-pandemie op Belgisch grondgebied. Na twee versies die de eerste maanden van de crisis bestrijken, wordt in deze bijgewerkte versie van de diagnose vooruitgeblikt naar 2021.

2.1. EVOLUTIE VAN DE ECONOMISCHE ACTIVITEIT IN 2020 EN 2021

2.1.1. De Belgische economische activiteit stortte in 2020 in, waarbij de profitsector het hardst werd getroffen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Volgens de gegevens van de laatste gewestelijke rekeningen heeft **de economische activiteit in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 2020 een sterke recessie gekend**. De Covid-19-pandemie en de maatregelen die zijn genomen om de overdracht van het virus tegen te gaan, hebben zwaar gewogen op de Belgische economische activiteit. De economische activiteit² in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en in de rest van België is tussen 2019 en 2020 dan ook met 5,2% gedaald (*tabel 2.1*). In 2008 bijvoorbeeld, op het hoogtepunt van de financiële crisis, is de economische activiteit in Brussel met slechts 2,3% gekrompen.

² Hier gemeten op basis van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen in volume. Bron: INR, februari 2022.

TABEL 2.1: ECONOMISCHE ACTIVITEIT IN DE BELANGRIJKSTE SECTOREN IN 2020

Activiteitstak (A10)	Groei van de economische activiteit (in %)		Grootte van de sector (in %)	
	BHG	Rest van België	BHG	Rest van België
Landbouw, bosbouw, visserij	-4,2	-6,8	0	1
Verwerkende nijverheid, winnings- en andere industrieën	-4,8	-2,4	5	16
Bouw	-8,6	-4,6	2	5
Groot- en kleinhandel, transport, hotels en restaurants	-12,6	-11,6	15	18
Informatie en communicatie	-4,0	1,6	8	5
Financiële en verzekeringsactiviteiten	-4,2	-3,2	20	6
Vastgoedactiviteiten	0,2	-0,5	7	9
Gespecialiseerde, wetenschappelijke en technische diensten en de activiteiten van administratieve en ondersteunende diensten	-5,1	-4,4	16	16
Overheid, defensie, onderwijs, volksgezondheid en maatschappelijke dienstverlening	-1,6	-4,6	23	21
Andere dienstenactiviteiten	-13,2	-27,9	3	2
Totaal	-5,2	-5,2	100	100

Bron: INR, berekeningen BISA

Noot: De economische activiteit wordt gemeten op basis van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen in volume.

Hoewel de achteruitgang van de economische activiteit in de drie gewesten van het land vergelijkbaar was, werden de activiteitstakken niet in dezelfde mate getroffen. Met name de economische activiteit in de meeste profitsectoren is in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest³ sterker teruggelopen dan in de andere gewesten. Daarentegen is de non-profitsector (en met name de overheidsadministratie), die een groter deel van de economische activiteit in Brussel vertegenwoordigt, minder getroffen door de crisis. De grotere impact op de Brusselse profitsector wordt ten dele verklaard door de grotere afhankelijkheid van de dienstverleningsactiviteiten aan personen in het Brussels Gewest van pendelaars en toeristen. Het probleem blijft echter niet beperkt tot de dienstverleningsactiviteiten aan personen, want in 2020 hebben ook de sectoren informatie en communicatie, industrie, bouw en wetenschappelijke, technische en ondersteunende activiteiten meer te lijden gehad onder de crisis in Brussel dan in de andere twee gewesten. Voor deze sectoren is het moeilijk om transversale factoren aan te wijzen die de minder gunstige situatie in het Brussels Gewest zouden verklaren. In het volgende deel wordt daarentegen per sector ingegaan op de elementen die de intensiteit van de schok en de vertraging in het herstel van de Brusselse handelsactiviteiten verklaren.

³ De belangrijkste niet-financiële profitsectoren zijn de verwerkende nijverheid en de energiesector, de bouwsector, de productiediensten en de dienstverlening aan personen (zie punt 2.1.2).

2.1.2. 2021: Heropleving van de economische activiteit? De Brusselse handelssector heeft het moeilijk

Volgens de **gewestelijke economische prognoses van medio 2021⁴** zal het jaar 2021 worden **gekenmerkt door een duidelijk herstel van de groei van de economische activiteit** in alle Belgische gewesten. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zou de groei van het BBP 4,2% bedragen. Dit herstel is **echter zwakker dan het herstel dat verwacht wordt in Wallonië en Vlaanderen** (respectievelijk 5,7% en 5,8%) en voor de eurozone in haar geheel (4,6%). De voortgang van de vaccinatiecampagne en de geleidelijke versoepeling van de lockdownmaatregelen zouden dit herstel mogelijk maken.

Hoewel deze prognoses bemoedigend zijn, mag het geaggregeerde herstel de uiteenlopende sectorale realiteiten niet verhullen. Aangezien deze sector het zwaarst door de crisis is getroffen, is het met name nuttig het herstel van de niet-financiële profitsector in detail te analyseren.

Dit deel bevat een originele analyse van de omzet en de investeringen van de btw-plichtige ondernemingen om de verschillende dynamiek van het herstel van de subprofitsectoren van kwartaal tot kwartaal te belichten.

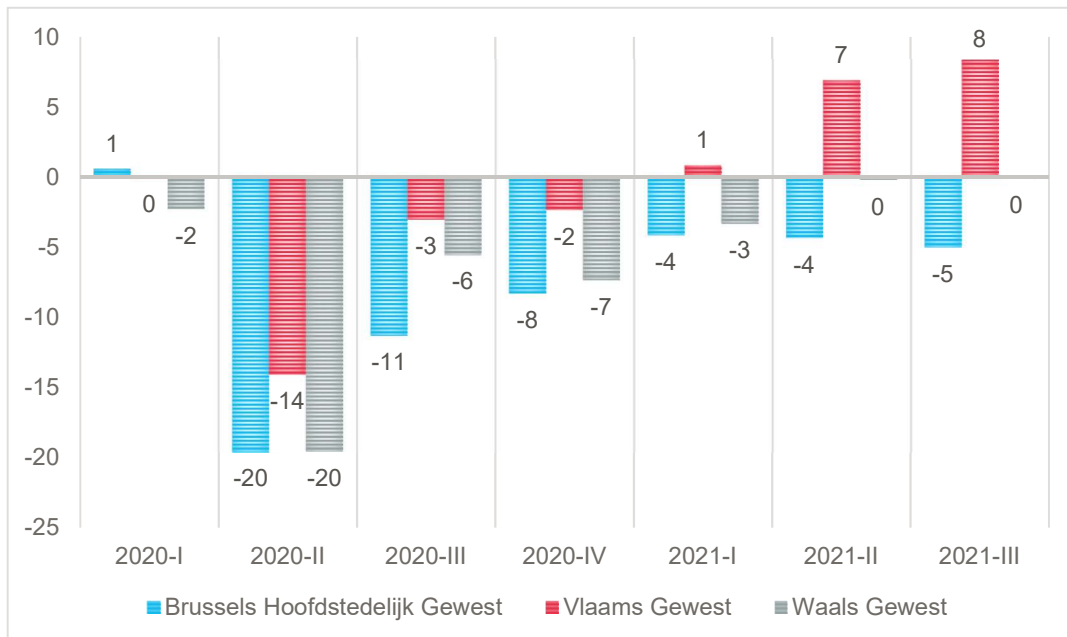
Economische activiteit in de niet-financiële profitsector

In de drie Belgische gewesten is de economische activiteit in de profitsector zich in het derde kwartaal van 2020 beginnen te herstellen ([grafiek 2.1](#)).

Dit herstel was bijzonder sterk in Vlaanderen. In het derde kwartaal van 2021 lag het volume van de economische activiteit in de Vlaamse profitsector 8% boven het niveau van vóór de crisis. In Wallonië heeft de profitsector een meer geleidelijk herstel gekend, dat evenwel volstaat om tegen het tweede kwartaal van 2021 terug te keren naar het niveau van vóór de crisis. In het Brussels Gewest is de situatie minder gunstig, aangezien de sector in het derde kwartaal van 2021 nog steeds stagneert onder het niveau van voor de crisis.

⁴ De geraamde resultaten zijn gebaseerd op de gewestelijke economische vooruitzichten 2021-2026, gepubliceerd in juli 2021 door het Federaal Planbureau (FPB), het Brussels Instituut voor Statistiek en Analyse (BISA), het Institut Wallon de l'Évaluation, de la Prospective et de la Statistique (IWEPS) en Statistiek Vlaanderen. Deze gewestelijke macro-economische prognoses op middellange termijn zijn in overeenstemming met het macro-economische kader van de nationale prognose die het FPB in juni 2021 heeft gepresenteerd. De resultaten die hier aan bod komen omvatten dus niet de herzieningen van de nationale macro-economische context die het FPB in september 2021 en februari 2022 van dit jaar deed met het oog op het opmaken van de economische begroting.

GRAFIEK 2.1: VERANDERING IN DE GEWESTELIJKE ECONOMISCHE ACTIVITEIT IN DE NIET-FINANCIËLE PROFITSECTOR IN VERGELIJKING MET DE SITUATIE VÓÓR DE CRISIS (IN %)

Noot: voor elk kwartaal van 2020 en 2021 wordt de activiteit van de btw-plichtige bedrijven vergeleken met het overeenkomstige kwartaal van 2019. De activiteit van de ondernemingen is de som van hun omzet, gewogen volgens het sectorale gewicht in de toegevoegde waarde en gedeplateerd met de CPI.

Bronnen: STATBEL (btw-aangiften), INR (Gewestelijke rekeningen), berekeningen BISA.

Sectorale analyse

De analyse is toegespitst op vier belangrijke sectorale groeperingen van de profitsector (verwerkende nijverheid en energie, bouw, productiediensten en dienstverlening aan personen), alsmede op de belangrijkste subtakken daarvan.

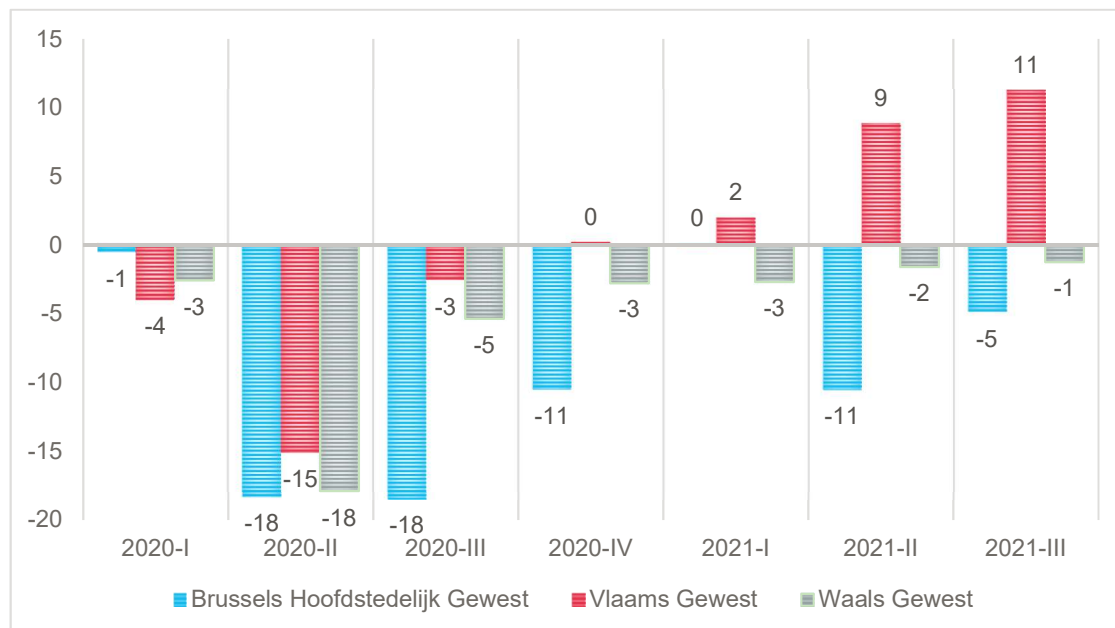
Verwerkende nijverheid en de energiesector

De verwerkende nijverheid en de energiesector zijn goed voor ongeveer 9% van de toegevoegde waarde van de Brusselse niet-financiële handelseconomie⁵. In Vlaanderen en Wallonië is de sector drie keer zo belangrijk.

Sinds het derde kwartaal van 2020 heeft de verwerkende nijverheid en de Brusselse energiesector een zekere achterstand in het herstel ten opzichte van de andere twee gewesten. In het derde kwartaal van 2021 ligt het activiteitsvolume van de sector in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest nog 5% onder het niveau van vóór de crisis (grafiek 2.2).

⁵ Bron: NIR (Gewestelijke rekeningen 2018), berekeningen BISA.

GRAFIEK 2.2: VERANDERING IN DE ECONOMISCHE ACTIVITEIT VAN DE VERWERKENDE NIJVERHEID EN DE ENERGIESECTOR TEN OPZICHTE VAN DE SITUATIE VÓÓR DE CRISIS (IN %)

Noot: voor elk kwartaal van 2020 en 2021 wordt de activiteit van de btw-plichtige bedrijven vergeleken met het overeenkomstige kwartaal van 2019. De activiteit van de ondernemingen is de som van hun omzet, gewogen volgens het sectorale gewicht in de toegevoegde waarde en gedeflateerd met de CPI.

Bronnen: STATBEL (btw-aangiften), INR (Gewestelijke rekeningen), berekeningen BISA

Binnen de verwerkende nijverheid doet de subsector van de **voedingsmiddelenindustrie het bijzonder slecht**. In het derde kwartaal van 2021 ligt het activiteitsvolume van de sector nog steeds ver onder het niveau van vóór de crisis (*tabel 2.2*). Twee takken, met meer dan tweeduizend werknemers, worden bijzonder getroffen door de crisis: de vervaardiging van cacao, chocolade en suikerwaren en de vervaardiging van brood en verse gebakjes. Deze sectoren, waarvan de producten verband houden met festiviteiten en toerisme, hebben vooral te lijden onder een vraag die zich maar moeizaam herstelt. Bovendien kampt de voedingsmiddelenindustrie met bevoorradingsproblemen. De sector heeft te kampen met de gevolgen van de klimaatverandering voor de oogsten, tekorten aan ingrediënten (zoals aroma's, oliën of dextrose), gebrek aan verpakkingsmateriaal en stijgende energie- en transportkosten⁶.

In 2021 is de autobouwwereld een ander zwaargewicht in de Brusselse verwerkende industrie waarvan het activiteitsvolume ver onder het niveau van vóór de crisis ligt. De sector heeft vooral te lijden onder het tekort aan grondstoffen en onderdelen.

De chemische en de farmaceutische industrie behoren tot de weinige sectoren waar het activiteitsvolume tijdens de crisis is toegenomen. In het derde kwartaal van 2021 lagen de activiteitsvolumes in de chemische en de farmaceutische industrie respectievelijk 51% en 10% boven hun niveau van 2019.

⁶ Deze prijsstijging is bijzonder schadelijk voor deze sectoren, waar de energie- en transportkosten een aanzienlijk deel van de productiekosten uitmaken.

TABEL 2.2: VERANDERING IN DE BRUSSELSE ECONOMISCHE ACTIVITEIT IN BEPAALDE TAKKEN VAN DE SECTOR VAN DE VERWERKENDE NIJVERHEID EN DE ENERGIESECTOR TEN OPZICHTE VAN DE SITUATIE VÓÓR DE CRISIS

Selectie van activiteiten en totaal van de sector	Groei van de activiteit	Brusselse Covid-premies	Grootte van de sector	
	T3/2021 tgov. T3/2019	Bedrag in k€	Aantal werknemers	Aantal ondernemingen
Voedingsmiddelenindustrie	-57%	1.541	3.449	499
Kledingindustrie	-21%	75	173	136
Chemische industrie	+51%	15	549	63
Vervaardiging van farmaceutische grondstoffen en producten	+10%	3	1.851	136
Vervaardiging en assemblage van motorvoertuigen, ...	-26%	6	3.240	21
Totaal van de verwerkende nijverheid en de energiesector	- 5%	2.521	20.579	3.005

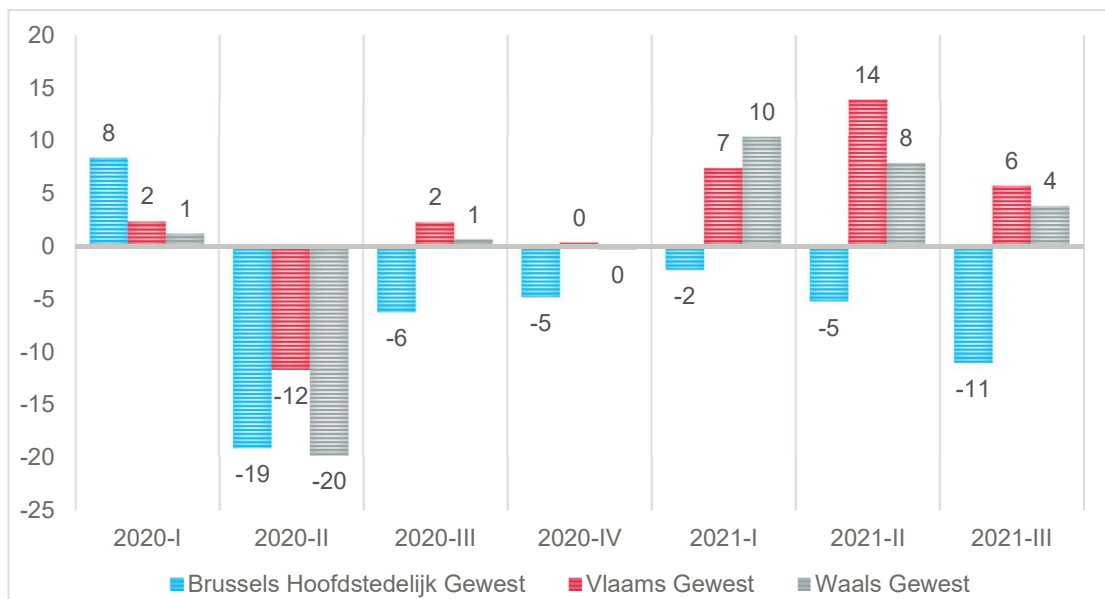
Noot: de activiteit van btw-plichtige bedrijven in het derde kwartaal van 2021 wordt vergeleken met het derde kwartaal van 2019. De activiteit van de ondernemingen is de som van hun omzet, gewogen volgens het sectorale gewicht in de toegevoegde waarde en gedeflateerd met de CPI. Het bedrag van de Brusselse Covid-premies dekt alle premies die sinds het begin van de gezondheids crisis door het bestuur Brussel Economie en Werkgelegenheid (deel Economie) zijn uitgerold. Bronnen: STATBEL (btw-aangiften), RSZ, BEW, berekeningen BISA.

Bouwsector

De economische activiteit van de bouwsector vertegenwoordigt ongeveer 5% van de Brusselse niet-financiële handelseconomie. In Vlaanderen en Wallonië is de sector bijna twee keer zo belangrijk.

Na een geleidelijk herstel in 2020 **daalde het activiteitsniveau in de Brusselse bouwsector opnieuw in 2021**. In het derde kwartaal van 2021 ligt het activiteitsniveau 11% onder het niveau van vóór de crisis ([grafiek 2.3](#)). Deze daling van de activiteit in 2021 is raadselachtig, aangezien in de andere twee gewesten het activiteitsniveau in de sector hoger is dan vóór de crisis.

GRAFIEK 2.3: VERANDERING IN DE ECONOMISCHE ACTIVITEIT IN DE BOUWSECTOR IN VERGELIJKING MET DE SITUATIE VÓÓR DE CRISIS (%)

Noot: voor elk kwartaal van 2020 en 2021 wordt de activiteit van de btw-plichtige bedrijven vergeleken met het overeenkomstige kwartaal van 2019. De activiteit van de ondernemingen is de som van hun omzet, gewogen volgens het sectorale gewicht in de toegevoegde waarde en gedeplateerd met de CPI.

Bronnen: STATBEL (btw-aangiften), INR (Gewestelijke rekeningen), berekeningen BISA

In 2021 wordt de bouwsector geconfronteerd met tekorten aan materialen en onderdelen en stijgende prijzen. Bovendien hebben de bedrijven in de sector te maken gehad met een groot aantal tijdelijke afwezigheden als gevolg van ziekte of quarantaine. Dit probleem van absenteïsme versterkt de structurele aanwervingsmoeilijkheden waarmee de sector in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te kampen heeft.

Wat de takken van de bouwsector betreft, hebben de constructie van gebouwen en de gespecialiseerde bouwwerken (die een groot deel van de zelfstandigen in de sector omvatten) de gezondheidscrisis relatief goed doorstaan. De goede gezondheidstoestand van deze twee takken, waarvan een deel van het aanbod rechtstreeks op de gezinnen is gericht, kan worden verklaard door een toename van de vraag naar renovatiewerkzaamheden aan woningen (kader 2.1).

KADER 2.1: FEEDBACK VAN ARCHITECTEN OVER DE SITUATIE VAN DE SECTOR IN 2021 - BRON: HUB.BRUSSELS

"Het lijkt erop dat er een hausse is in de bouw na de Covid-19-crisis. De eigenaars zijn veel meer thuis, werken vanuit huis en willen daarom hun woning renoveren en/of verhuizen naar meer (groene) ruimte. Er is dus veel werk en vraag naar architecten en aannemers. De orderboekjes nemen toe en de termijnen ook."

"De orderboekjes zijn vol tot het einde van het jaar of zelfs begin 2022, wat vrij positief is. Aan de andere kant zijn de duurzame en welzijnsaspecten niet per se prioritair, aangezien het economische aspect voor de klant bij zijn renovatieproces voorop blijft staan."

De takken *burgerlijke bouwkunde* en *vastgoedontwikkeling*, die meer gericht zijn op het bedrijfsleven en de overheid, zijn daarentegen zwaarder getroffen door de crisis en hebben moeite om zich in 2021 te herstellen (tabel 2.3).

De aanzienlijke daling van de vastgoedontwikkelingsactiviteit in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kan op termijn ook gevolgen hebben voor de andere bouwsectoren. De vastgoedontwikkeling, die bouwprojecten initieert en aanstuurt, bevindt zich stroomopwaarts van de takken van de constructie van gebouwen en de gespecialiseerde bouwwerken.

TABEL 2.3: VERANDERING IN DE BRUSSELSE ECONOMISCHE ACTIVITEIT IN BEPAALDE TAKKEN VAN DE BOUWSECTOR TEN OPZICHTE VAN DE SITUATIE VÓÓR DE CRISIS

Selectie van activiteiten en totaal van de sector	Groei van de activiteit	Brusselse Covid-premies	Grootte van de sector	
	T3/2021 tgov. T3/2019	Bedrag in k€	Aantal werknemers	Aantal ondernemingen
Constructie van gebouwen en vastgoedontwikkeling	-21%	3.461	4.639	2.803
Burgerlijke bouwkunde	-28 %	222	1.491	410
Gespecialiseerde bouwwerken	-3%	7.722	6.921	10.715
Totaal van de constructie	- 11%	11.405	13.050	13.928

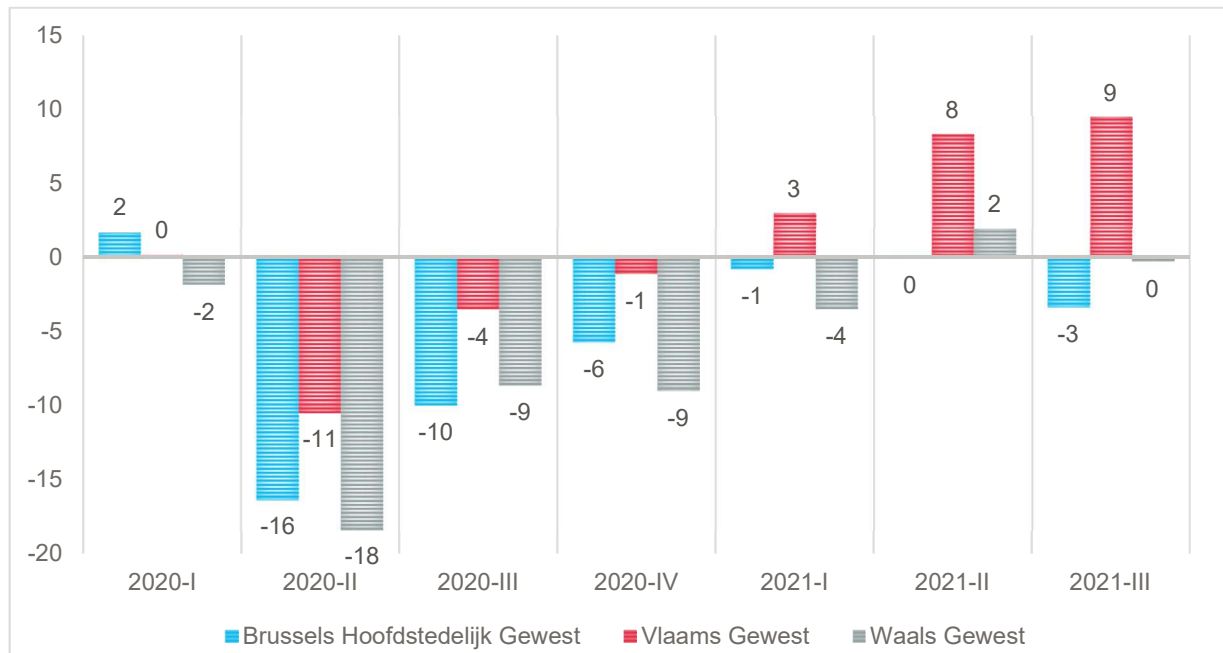
Noot: de activiteit van btw-plichtige bedrijven in het derde kwartaal van 2021 wordt vergeleken met het derde kwartaal van 2019. De activiteit van de ondernemingen is de som van hun omzet, gewogen volgens het sectorale gewicht in de toegevoegde waarde en gedeflateerd met de CPI. Het bedrag van de Brusselse Covid-premies dekt alle premies die sinds het begin van de gezondheids crisis door het bestuur Brussel Economie en Werkgelegenheid (deel Economie) zijn uitgerold. Bronnen: STATBEL (btw-aangiften), RSZ, BEW, berekeningen BISA.

Productiediensten

De sectorale groepering van de productiediensten (administratieve en ondersteunende diensten, vervoer en opslag, groothandel, enz.) is goed voor 70% van de toegevoegde waarde van de Brusselse niet-financiële markteconomie. In Vlaanderen en Wallonië is de sectorale groepering beperkter (respectievelijk 50% en 43%).

Net als in de andere sectorale groepen is het herstel van de activiteit in de productiediensten minder krachtig in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest dan in de andere Belgische gewesten. Met name de kloof met Vlaanderen is in 2021 verder gegroeid (grafiek 2.4).

GRAFIEK 2.4: VERANDERING IN DE ECONOMISCHE ACTIVITEIT IN DE SECTOR VAN DE PRODUCTIEDIENSTEN IN VERGELIJKING MET DE SITUATIE VÓÓR DE CRISIS (%)

Noot: voor elk kwartaal van 2020 en 2021 wordt de activiteit van de btw-plichtige bedrijven vergeleken met het overeenkomstige kwartaal van 2019. De activiteit van de ondernemingen is de som van hun omzet, gewogen volgens het sectorale gewicht in de toegevoegde waarde en gedeflateerd met de CPI.

Bronnen: STATBEL (btw-aangiften), INR (Gewestelijke rekeningen), berekeningen BISA.

De sector van de productiediensten bestrijkt een breed scala van sectoren. De meeste van deze sectoren beleven in 2021 een onstuimig herstel:

- > **De groothandel.** In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is de activiteit van de groothandel sinds het begin van de gezondheidscrisis elk kwartaal met gemiddeld meer dan 10% gedaald. In het derde kwartaal van 2021 lag de activiteit van de sector in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest nog 9% onder het niveau van vóór de crisis. In de andere twee gewesten heeft de sector grotendeels opnieuw zijn niveau van vóór de crisis behaald. Met name de groothandel in werkruimteuitrusting (computers, telecommunicatieapparatuur, kantoormachines en -uitrusting) is zwaar getroffen door de crisis. Sommige sectoren, zoals de voedingsmiddelen- en de farmaceutische industrie, hebben de crisis daarentegen relatief goed doorstaan;
- > **Vervoer over de weg en vervoer via pijpleidingen.** In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is de activiteit in de sector met gemiddeld bijna een derde gedaald sinds het begin van de gezondheidscrisis. In het derde kwartaal van 2021 lag de activiteit van de sector nog 15% onder het niveau van vóór de crisis. De takken die het zwaarst door de crisis zijn getroffen, zijn die van het personenvervoer (taxi's, vervoer en ander stedelijk en voorstedelijk personenvervoer), waarvan de activiteit sinds het begin van de crisis gemiddeld is gehalveerd. De twee takken die de crisis het best hebben doorstaan, zijn het goederenvervoer over de weg en de verhuisdiensten;
- > **De productie van films en video- en televisieprogramma's.** In de drie gewesten is de activiteit in de sector met gemiddeld bijna een derde gedaald sinds het begin van de gezondheidscrisis. Eind 2021 blijkt de activiteit in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest moeilijker te hervatten.

- > **De activiteiten van de reisbureaus** In het derde kwartaal van 2021 was de activiteit van de sector in alle drie de gewesten nog maar half zo groot als vóór de crisis.

Sommige Brusselse sectoren van de productiediensten doorstaan de crisis minder slecht. Dit is het geval voor de activiteiten van de maatschappelijke zetels en beheerraden (waarin een groot deel van de zelfstandigen in de dienstensector is gevestigd), computeractiviteiten en post- en koeriersdiensten.

TABEL 2.4: VERANDERING IN DE BRUSSELSE ECONOMISCHE ACTIVITEIT IN BEPAALDE TAKKEN VAN DE SECTOR VAN DE PRODUCTIEDIENSTEN TEN OPZICHTE VAN DE SITUATIE VÓÓR DE CRISIS

Selectie van activiteiten en totaal van de sector	Groei van de activiteit	Brusselse Covid-premies	Grootte van de sector	
	T3/2021 tgov. T3/2019	Bedrag in k€	Aantal werknemers	Aantal ondernemingen
Groothandel, uitgezonderd voertuigen, ...	-9%	4.820	20.385	4.527
Vervoer over de weg en vervoer via pijpleidingen	-15%	27.147	5.795	2.667
De productie van films, videoprogramma's, enz.	-24%	1.780	1.857	1.243
Reisbureaus	-52%	9.841	1.524	265
Programmering, consultancy en aanverwante IT-activiteiten	2%	823	10.970	5.226
Activiteiten van de maatschappelijke zetels, beheerraad	7%	2.632	14.744	10.737
Totaal van de productiediensten	- 3%	83.435	145.850	42.774

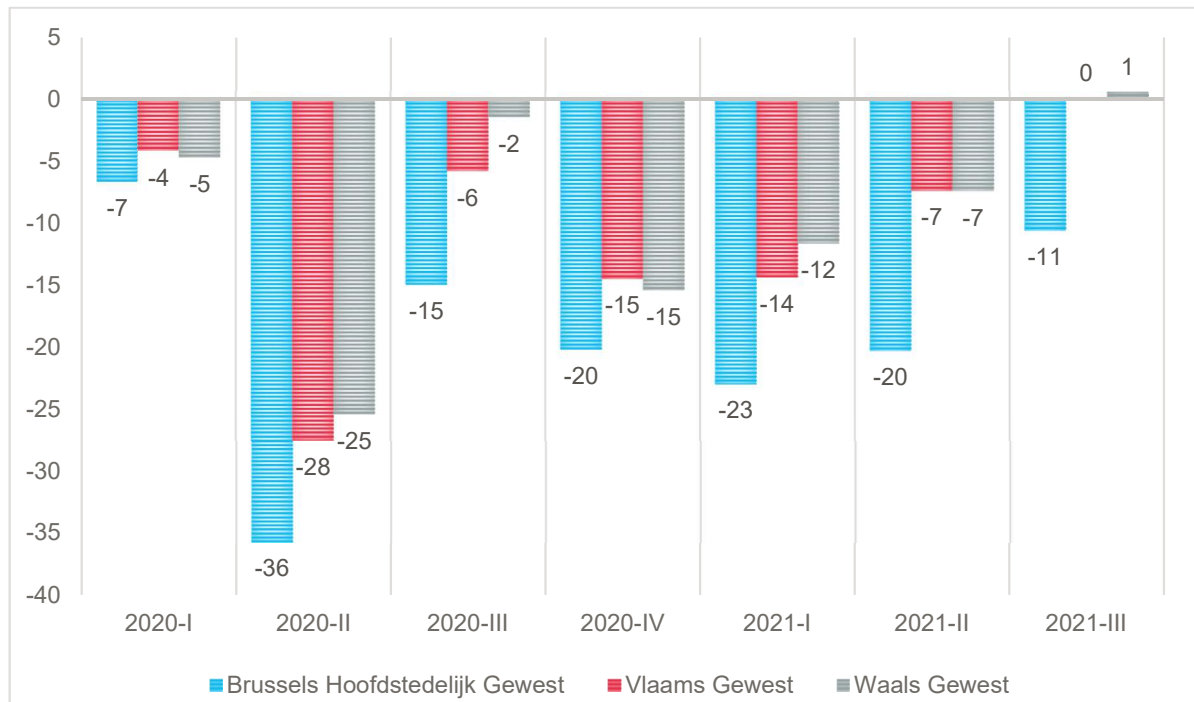
Noot: de activiteit van btw-plichtige bedrijven in het derde kwartaal van 2021 wordt vergeleken met het derde kwartaal van 2019. De activiteit van de ondernemingen is de som van hun omzet, gewogen volgens het sectorale gewicht in de toegevoegde waarde en gedeplateerd met de CPI. Het bedrag van de Brusselse Covid-premies dekt alle premies die sinds het begin van de gezondheids crisis door het bestuur Brussel Economie en Werkgelegenheid (deel Economie) zijn uitgerold. Bronnen: STATBEL (btw-aangiften), RSZ, BEW, berekeningen BISA.

Dienstverlening aan personen

De economische activiteit van de sectorale groepering van dienstverlening aan personen (winkels, horeca, culturele activiteiten, enz.) vertegenwoordigt ongeveer 15% van de niet-financiële markteconomie van Brussel. In Vlaanderen en Wallonië neemt de sectorale groepering een vergelijkbare plaats in.

De dienstverlening aan personen is de marktactiviteit die het hardst door de crisis is getroffen en waarvan het herstel het traagst verloopt. **Begin 2021 trok de economische activiteit van de dienstverlening aan personen in Vlaanderen en Wallonië geleidelijk weer aan, hoewel ze in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest nog 20% onder het niveau van vóór de crisis bleef.** In het derde kwartaal van 2021, een periode van sterke versoepeling van de gezondheidsmaatregelen, kende de activiteit in de sector in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een aanzienlijk herstel, zonder evenwel het niveau van vóór de crisis te bereiken.

GRAFIEK 2.5: VERANDERING IN DE ECONOMISCHE ACTIVITEIT IN DE SECTOR VAN DE DIENSTVERLENING AAN PERSONEN IN VERGELIJKING MET DE SITUATIE VÓÓR DE CRISIS (%)

Noot: voor elk kwartaal van 2020 en 2021 wordt de activiteit van de btw-plichtige bedrijven vergeleken met het overeenkomstige kwartaal van 2019. De activiteit van de ondernemingen is de som van hun omzet, gewogen volgens het sectorale gewicht in de toegevoegde waarde en gedeplateerd met de CPI.

Bronnen: STATBEL (btw-aangiften), INR (Gewestelijke rekeningen), berekeningen BISA.

De twee drijvende krachten achter de activiteit, vraag en aanbod, werden zwaar getroffen door de crisis. Aan de ene kant hebben veel ondernemers in de sector tijdens de crisis grote schulden gemaakt. Deze financiële problemen zouden kunnen leiden tot een sterke stijging van het aantal faillissementen⁷ in de sector en dus tot een daling van het aanbod op het Brusselse grondgebied. Anderzijds heeft de structurele daling van het aantal pendelaars en het toerisme, die verband houdt met de toename van het telewerken en reisbeperkingen, een neerwaarts effect op de vraag. Er staat veel op het spel voor de sector, want vóór de crisis verbruikten de Brusselaars slechts de helft van de productie van de detailhandel en een derde van de productie van de horeca in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest⁸.

Gezien deze veranderingen, die zowel vraag als aanbod beïnvloeden, zal de sector van de dienstverlening aan personen in de nabije toekomst waarschijnlijk een metamorfose ondergaan. De analyse van hub.brussels (kader 2.2) over de drukte in de winkelstraten toont de impact van de gezondheids crisis op de geografische spreiding van de vraag in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De

⁷ Voorlopig komt deze faillissementsgolf niet tot uiting in de cijfers. Niettemin is het mogelijk dat de Brusselse economische activiteit binnenkort een herstructureringsfase doormaakt (vernietiging/creatie). Sommige privébedrijven hebben instrumenten ontwikkeld om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de financiële situatie van de ondernemingen sinds het begin van de crisis. Deze indicatoren houden rekening met de gevolgen van de crisis in termen van gedeelde inkomsten, maar ook met de initiële financiële reserves van bedrijven. Volgens ramingen van BEW, gebaseerd op Graydon-gegevens van januari 2022, zou 34% van de Brusselse ondernemingen zich in een kritieke financiële situatie bevinden, tegenover slechts 10% vóór de crisis.

⁸ Bron: RIO-matrix, FPB (2015).

ontwikkeling van de vraag zou kunnen leiden tot een verandering van het aanbod, met name wat de locatie van de winkels betreft.

KADER 2.2: ANALYSE VAN HET VOETGANGERSVERKEER IN HANDELSWIJKEN - BRON: HUB.BRUSSELS

De gezondheidscrisis heeft grote gevolgen gehad voor het voetgangersverkeer in de wijken die door een groot deel van de werknemers worden bezocht. Door de pandemie daalde het aantal passanten in de zogenaamde werknemerswijken gemiddeld met ten minste 30%. Uiteraard varieerde dit effect sterk naar gelang van de kenmerken van de afzonderlijke wijken en de telewerkmaatregelen die in de loop van de tijd werden genomen. Uit onze opmetingen van de voetgangersstromen blijkt dat het zuidelijke en zuidoostelijke deel van Brussel, met inbegrip van de Europese wijk, het zwaarst getroffen werden. Er is zelfs sprake van een daling van het voetgangersverkeer met 68% voor de Luxemburgwijk en met 49% voor de Schumanwijk in het jaar 2021. Maar ook voor het Madouplein zal het aantal bezoekers in 2020 met 38% zijn gedaald. Wat het goede nieuws betreft, is het Jourdanplein bijzonder veerkrachtig gebleken met een daling van het aantal bezoekers met slechts 16%. In het centrum van de stad werden de wijk Grote Markt (cumulatief effect van de afwezigheid van werknemers en toeristen), de Lebeauststraat (Zavelwijk) en de Koningsstraat (Congreswijk) het zwaarst getroffen.

Een analyse van het aantal bezoekers per tijdstip toont een afvlakking met pieken in het aantal bezoekers tijdens de lunchpauze en de uren dat men huiswaarts keert die tijdens deze gezondheidscrisis nauwelijks zichtbaar waren. Dit illustreert en bevestigt de afwezigheid van werknemers op deze gebruikelijke spitsuren.

Brussel heeft vooral de gevolgen ondervonden van de invoering van telewerken op grote schaal, als gevolg van de aanwezigheid van meer dan 12.000.000 m² kantoorruimte⁹ en zijn rol als Europese hoofdstad.

Zal de situatie weer normaal worden?

Voor multifunctionele wijken met een sterk commercieel weefsel waarin zowel bewoners als werknemers welkom zijn, zou de situatie weer bijna normaal moeten worden.

Maar voor monofunctionele wijken met overwegend kantoren zou de ontwikkeling van structureel telewerken onuitwisbare sporen kunnen nalaten. Uit tal van studies blijkt dat buurten met een multifunctioneel karakter beter bestand zijn tegen de gezondheidscrisis.

De sector dienstverlening aan personen omvat een breed scala van activiteiten. Een specifieke analyse van bepaalde takken is nuttig om de verschillende dynamieken die naast elkaar bestaan te begrijpen.

⁹ OVERZICHT VAN HET KANTORENPARK - Stand van zaken 2018, 2019 en 2020 / pipeline
Impact van de sanitaire crisis op de kantoren - perspective.brussels

TABEL 2.5: VERANDERING IN DE BRUSSELSE ECONOMISCHE ACTIVITEIT IN BEPAALDE TAKKEN VAN DE SECTOR VAN DE DIENSTVERLENING AAN PERSONEN TEN OPZICHTE VAN DE SITUATIE VÓÓR DE CRISIS

Selectie van activiteiten en totaal van de sector	Groei van de activiteit	Brusselse Covid-premies	Grootte van de sector	
	T3/2021 tgov. T3/2019	Bedrag in k€	Aantal werknemers	Aantal ondernemingen
Detailhandel uitgezonderd voertuigen	1%	39.879	32.556	8.569
Accommodatiesector	-56%	25.682	5.471	348
Horeca	-10%	128.191	23.090	5.720
Creatieve activiteiten, kunst en amusement	9%	8.154	3.633	1.516
Sport-, recreatieve en vrijetijdsactiviteiten	-20%	11.567	2.688	647
Andere dienstverlening aan personen	-15%	20.381	2.798	2.159
Totaal van de dienstverlening aan personen	-11%	244.865	74.705	20.889

Noot: de activiteit van btw-plichtige bedrijven in het derde kwartaal van 2021 wordt vergeleken met het derde kwartaal van 2019. De activiteit van de ondernemingen is de som van hun omzet, gewogen volgens het sectorale gewicht in de toegevoegde waarde en gedeplateerd met de CPI. Het bedrag van de Brusselse Covid-premies dekt alle premies die sinds het begin van de gezondheids crisis door het bestuur Brussel Economie en Werkgelegenheid (deel Economie) zijn uitgerold. Alleen btw-plichtige ondernemingen zijn in het aantal ondernemingen begrepen.

Bronnen: STATBEL (btw-aangiften), RSZ, BEW, berekeningen BISA.

Detailhandel uitgezonderd voertuigen

De analyse van de evolutie van de detailhandel vereist een dichotomische benadering, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de detailhandel in voedingswaren en de detailhandel in niet-voedingswaren en tussen de handel in winkels en de online handel.

Handel in voedingsmiddelen versus niet-voedingsmiddelen

> **De meeste takken van de detailhandel in voedingsmiddelen hebben de crisis zonder al te veel schade doorstaan.** Hoewel het activiteitsvolume in de sector gemiddeld stabiel is gebleven ten gevolge van de gezondheids crisis, hebben de takken een verschillende dynamiek gekend:

- De takken van de *kruideniers, vroege groenten, slaggers en vishandels* hebben hun activiteit tijdens de gezondheids crisis zien toenemen;
- Het activiteitsvolume van de supermarkten werd gemiddeld niet beïnvloed door het uitbreken van de gezondheids crisis. Niettemin kan de sector in sommige delen van de markt terrein hebben verloren aan kleinere gespecialiseerde handelszaken in voedingsmiddelen. Zo lag de activiteit van de supermarkten in het derde kwartaal van 2021 3% onder het niveau van vóór de crisis, terwijl de activiteit van slaggers en vishandels respectievelijk 14% en 27% hoger lag dan vóór de crisis;
- Andere takken hadden dan weer bijzonder te lijden onder de gezondheids crisis. De tak van de detailhandel in brood, gebak en suikerwaren zag zijn activiteit sinds het begin van de gezondheids crisis met een derde dalen. Deze tak omvat banketbakkerijen, waarvan de activiteit waarschijnlijk is afgenomen door de daling van het aantal bijeenkomsten van mensen. Maar vooral de chocolaterieën, waarvan de activiteit sterk werd aangetast door de

terugloop van het aantal toeristen op het Brusselse grondgebied. Een andere tak waarvan de teruggang van de activiteit waarschijnlijk verband houdt met het gebrek aan toeristen is de handel in drank in speciaalzaken.

- > **De non-food detailhandel heeft maandenlang zwaar te lijden gehad onder de gezondheidscrisis¹⁰.** Niettemin bereikte het activiteitsvolume in de sector in het derde kwartaal van 2021 een hoger niveau dan vóór de crisis. De takken van de sector kunnen volgens verschillende dynamieken worden gegroepeerd:
- Tot de branches die het zwaarst door de crisis zijn getroffen en waarvan de activiteit in 2021 niet zal verbeteren, behoren de detailhandel *in kranten en papierwaren* (sterk getroffen door de versnelling van het digitaliseringsproces) en de handel in *speelgoed* (die te lijden heeft onder de concurrentie van de online handel);
 - Sommige takken hebben lange tijd te lijden gehad onder de gezondheidscrisis, maar in het derde kwartaal van 2021 ligt hun activiteitsniveau dan weer hoger dan vóór de crisis. Dit is het geval voor *parfumwinkels, kleding- en schoenenwinkels, juweliers en antiekzaken*;
 - De belangrijkste takken waarvan de economische activiteit tijdens de gezondheidscrisis is toegenomen, zijn *apotheken, doe-het-zelfwinkels en winkels van sportartikelen*.

Handel in winkel tegenover online handel

Hoewel het herstel van de non-food detailhandel in winkels bemoedigend is, zal in de komende maanden bijzondere aandacht moeten worden besteed aan de ontwikkeling van de bedrijvigheid in deze sector. Vóór de gezondheidscrisis verbruikten de Brusselaars immers slechts de helft van de productie van de sector. Dit doet de vraag rijzen of het herstel in het derde kwartaal van 2021 vooral te danken is aan een opleving¹¹ van de consumptie van de Brusselaars dan wel aan een opleving van de consumptie van de niet-ingezetenen op het Brusselse grondgebied.

De activiteit van de tak van de **verkoop op afstand** is tijdens de gezondheidscrisis sterk toegenomen. Bovendien was de gemiddelde groei van de activiteit van de sector veel groter in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (+127%) dan in Vlaanderen (+44%) en Wallonië (+22%).

Accommodatiesector

De Brusselse accommodatiesector is een van de sectoren waarvan het activiteitsvolume het sterkst is gedaald door de gezondheidscrisis. Gemiddeld is het activiteitsvolume in de sector met 71% gedaald ten opzichte van de periode vóór de crisis. In het derde kwartaal van 2021 lag de activiteit van de sector nog 56% onder het niveau van vóór de crisis. In de andere gewesten werd de sector minder hard getroffen door de crisis. In het derde kwartaal van 2021 bedroeg het activiteitsvolume in de sector in Vlaanderen en Wallonië respectievelijk -7% en +5% ten opzichte van het niveau van vóór de crisis.

Van de verschillende takken is vooral de hotelsector (die 75% van de bedrijven in de sector vertegenwoordigt) door de crisis getroffen. Anderzijds had de tak van de toeristische accommodaties en andere kortetermijnaccommodaties (waaronder apart-hotels, AirBnB en jeugdherbergen) aanzienlijk minder te lijden onder de crisis. In het derde kwartaal van 2021 lag het activiteitsvolume in deze tak 34% boven het niveau van vóór de crisis.

¹⁰ De in [tabel 2.5](#) vermelde gewestelijke premies voor de detailhandel zijn hoofdzakelijk gericht op de non-food detailhandel.

¹¹ Inhalen van aankopen die zijn uitgesteld tijdens de perioden van ernstige gezondheidsbeperkingen.

Horeca

De horecasector heeft zijn omzet sinds het begin van de gezondheids crisis met gemiddeld een derde zien dalen. In 2021 werden de eetgelegenheden en bars met name geconfronteerd met de verplichting om van januari tot begin mei buiten te sluiten (tot begin juni binnen), het opleggen van het Covid Safe Ticket, de opgelegde sluitingstijden en de beperking van het aantal tafels. De verplichting en de aanbeveling tot telewerken hebben gewogen op de activiteiten van cateringdiensten en op de restaurants in de zakenwijken. In het derde kwartaal van 2021 lag het activiteitsvolume in de sector in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest nog 10% onder het niveau van vóór de crisis. In Vlaanderen en Wallonië was dit respectievelijk 13% en 11% hoger¹².

Alle takken van de sector hebben sinds het begin van de gezondheids crisis een vergelijkbaar gemiddeld verlies aan activiteit gekend. De kracht van het herstel in 2021 verschilt echter aanzienlijk van sector tot sector. In het derde kwartaal van 2021 was het activiteitsvolume in de takken van de restaurants en drinkgelegenheden vergelijkbaar met dat van voor de crisis, terwijl de cateringsector nog met een kwart kromp.

Het halfslachtige herstel van de horecasector weerspiegelt de afhankelijkheid van de sector van pendelaars en toeristen (ter herinnering: vóór de crisis verbruikten de Brusselaars slechts een derde van de productie van de sector)¹³.

KADER 2.3: NIET ALLE RESTAURANTS DELEN EVEN HARD IN DE KLAPPEN VAN DE COVID-19-CRISIS - BRON PERSOVERZICHT VAN HUB.BRUSSELS: LE SOIR, 31.08.2021

Niet alle restaurants delen even hard in de klappen van de Covid-19-crisis, alles hangt af van de herkomst van hun cliënteel, of het nu Brusselaars, arbeiders of, erger nog, toeristen zijn.

Hun klanten werken bij Belfius, de FOD Financiën of de Sociale Zekerheid, de federale politie, het FAVV, de Kliniek Sint-Jan of de Universiteit Saint-Louis.

Al vier jaar lang bereiden zij op het moment zelf broodjes, croques en andere warme ciabatta's in de Kruidtuinlaan. Dit betekent dat Vanessa Rousselot en Michael Beaupain alle reden hebben om beducht te zijn voor het telewerken dat in de hoofdstad nog steeds wordt "aanbevolen". Het koppel dat vier jaar geleden "Quel pain" opende, lacht echter nog steeds en is vol goede moed. "We hadden vóór Covid-19 heel goed gewerkt, waardoor we de crisis zonder al te veel schade hebben kunnen doorstaan", zegt hij. Bovenop de in de goede jaren vergaarde middelen, hielp de verhuurder (de universiteit) ook met de huur. "En de hulp van de overheid," voegt de eigenaar eraan toe, elke morgen om zes uur achter zijn toonbank. Het paste allemaal goed in elkaar. Er waren het overbruggingsrecht en enkele premies die op het juiste moment kwamen zonder dat ervoor gevochten moest worden. Zo hoorde het ook. Ja, men kan altijd meer verwachten, maar de staat is geen melkkoe."

Voor de laatste dagen krijgen ze opnieuw klanten over de vloer die ze soms al zes maanden niet meer hadden gezien, terwijl ze er vroeger elke middag waren. "We draaien op ongeveer 70% van onze omzet. We zullen zien hoe het in september gaat.

¹² Verschillende krachten kunnen dit belangrijke herstel van de sector in Vlaanderen en Wallonië verklaren. Enerzijds het effect van pendelaars die meer verbruikten in hun gewest van herkomst. Anderzijds was er in het derde kwartaal van 2021 waarschijnlijk sprake van een opveringseffect: de consumenten hebben een deel "ingehaald" van wat zij tijdens de perioden van strenge gezondheidsbeperkingen niet hadden geconsumeerd. Tot slot zijn de Belgen in de zomer van 2021 waarschijnlijk ook minder naar het buitenland gereisd, wat de plaatselijke restauranthouders ten goede kan zijn gekomen.

¹³ Bron: input-outputmatrices van het FPB, 2015.

Creatieve activiteiten, kunst en amusement

De sector van de creatieve activiteiten, kunst en amusement heeft sinds 2020 gemiddeld meer dan 20% van zijn activiteit verloren. In 2021 konden de bedrijven in de sector, waarvan de meeste tot begin juni een lange sluitingsperiode hadden gekend, dan volgens een strikt protocol opnieuw opengaan. Het opleggen van maximale bezettingen in de zomer en met name de vereiste van het beschikken over een Covid Safe Ticket in het najaar beperkten het aantal deelnemers¹⁴.

De twee takken van de sector die het zwaarst door de crisis zijn getroffen, zijn enerzijds *de activiteiten van de uitvoerende kunsten* (de activiteit van de podiumkunsten) en anderzijds de tak van *het beheer van de spektakelzalen*. Deze twee sectoren, waarvan het activiteitsvolume tijdens de crisis gemiddeld met bijna twee derde is gedaald, maken een herstel met twee snelheden door. In het derde kwartaal van 2021 blijft de activiteit in de podiumkunsten ver onder het niveau van voor de crisis, terwijl het beheer van de spektakelzalen evolueert naar het niveau van vóór de crisis. In diezelfde periode bedroeg het activiteitsvolume van de tak van de bioscopen (die tot een andere sector behoort) nog steeds minder dan de helft van het niveau van vóór de crisis.

De *ondersteunende activiteiten voor de uitvoerende kunsten* (promotie, decorbouwers, geluid en licht), waarvan de activiteit minder werd getroffen dan die van de andere takken van de sector, vertoonden in het derde kwartaal van 2021 een aanhoudend herstel.

Tot slot bleef de bedrijvigheid in de tak van de *artistieke creaties*, die uiteenloopt van beeldhouwers tot journalisten, relatief onaangetast door de crisis en zou deze in het derde kwartaal van 2021 terugkeren naar het niveau van vóór de crisis.

Sport-, recreatieve en vrijetijdsactiviteiten alsook andere diensten aan personen

Gemiddeld verloren de sport-, recreatieve en vrijetijdsactiviteiten sinds het begin van de gezondheids crisis iets meer dan een kwart van hun activiteitsvolume. In het derde kwartaal van 2021 lag het activiteitsvolume van de *sportclubs en vrijetijds- en recreatieactiviteiten* (inclusief themaparken en recreatiedomeinen) dicht bij het niveau van vóór de crisis. De activiteit van *fitnesscentra en de exploitatie van kermisattracties* lag daarentegen nog ver onder het niveau van vóór de crisis.

Onder de takken van de *overige diensten aan personen* hebben kappers- en schoonheidsverzorgingsactiviteiten tijdens de crisis gemiddeld een derde van hun activiteitsvolume verloren. In het derde kwartaal van 2021 lag de activiteit nog 12% onder het niveau van vóór de crisis. Tot slot heeft ook de tak van de was- en stomerijen sinds het begin van de crisis gemiddeld een derde van zijn activiteit verloren en is zijn situatie in het derde kwartaal van 2021 nauwelijks verbeterd.

De investeringen van de ondernemingen uit de profitsector

Bedrijfsinvesteringen zijn van cruciaal belang voor de duurzaamheid van de economische activiteit. In alle sectoren moet het fysieke kapitaal in de loop van de tijd worden vernieuwd om aan de toekomstige vraag te voldoen. Een daling van de bedrijfsinvesteringen op een grondgebied is dan ook geen goed teken. Dit kan wijzen op een grotere economische druk op de bedrijven of een grotere onzekerheid over de toekomst.

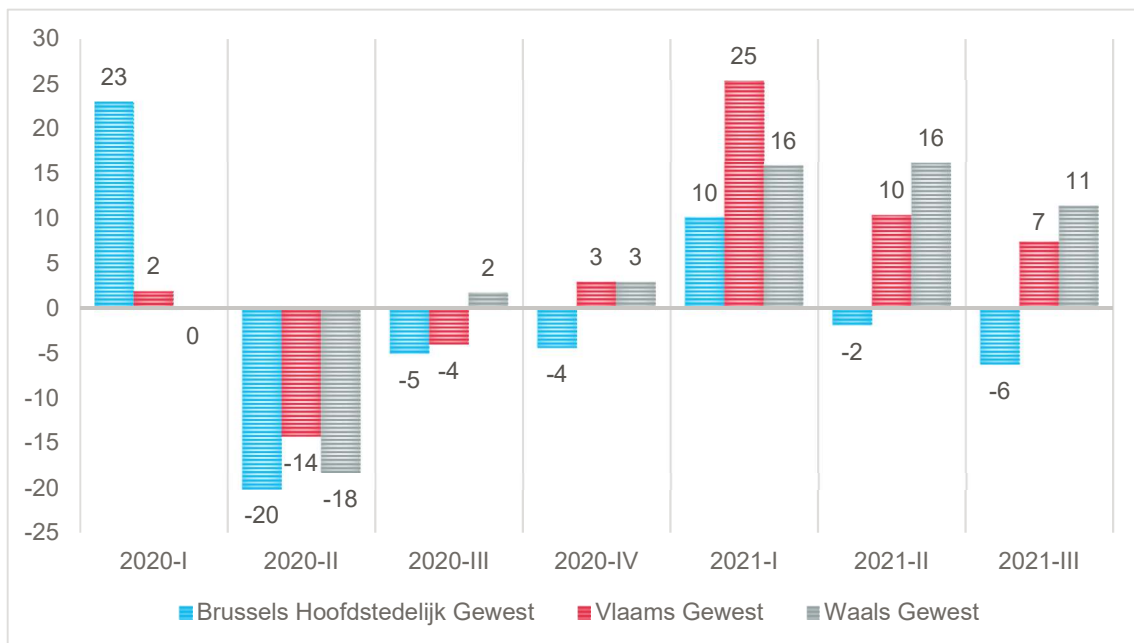
In alle drie de gewesten hebben de investeringen in het eerste kwartaal van 2021 een aanzienlijk heroplevingseffect¹⁵ gekend ([grafiek 2.6](#)). **In het tweede en derde kwartaal van 2021 zijn de**

¹⁴ Bron: view.brussels (februari 2022), "Overzicht & vooruitzichten – De situatie op de Brusselse arbeidsmarkt na twee jaar coronacrisis".

¹⁵ Inhalen van investeringen die op het hoogtepunt van de gezondheids crisis zijn uitgesteld.

investerings in Vlaanderen en Wallonië op een hoog niveau gebleven, terwijl ze in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest opnieuw zijn gedaald. Dit verschil tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de rest van België verklaart waarschijnlijk de grotere economische druk op de Brusselse bedrijven die meer te lijden hebben gehad onder de gezondheidscrisis. Het getuigt echter eveneens van een grotere onzekerheid over de toekomst van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het Brusselse economische weefsel zal immers waarschijnlijk evolueren wanneer de ondernemingen een duidelijker beeld krijgen van de nieuwe werk- (telewerk, zakenreizen, enz.) en consumptiegewoonten.

GRAFIEK 2.6: VERANDERING IN DE GEWESTELIJKE INVESTERINGEN VAN DE NIET-FINANCIËLE PROFITSECTOR IN VERGELIJKING MET DE SITUATIE VÓÓR DE CRISIS (IN %)

Noot: voor elk kwartaal van 2020 en 2021 wordt de som van de investeringen van de btw-plichtige sectoren vergeleken met het overeenkomstige kwartaal van 2019. De investeringen worden gedeflateerd met de CPI. Bronnen: STATBEL (btw-aangiften), INR (Gewestelijke rekeningen), berekeningen BISA.

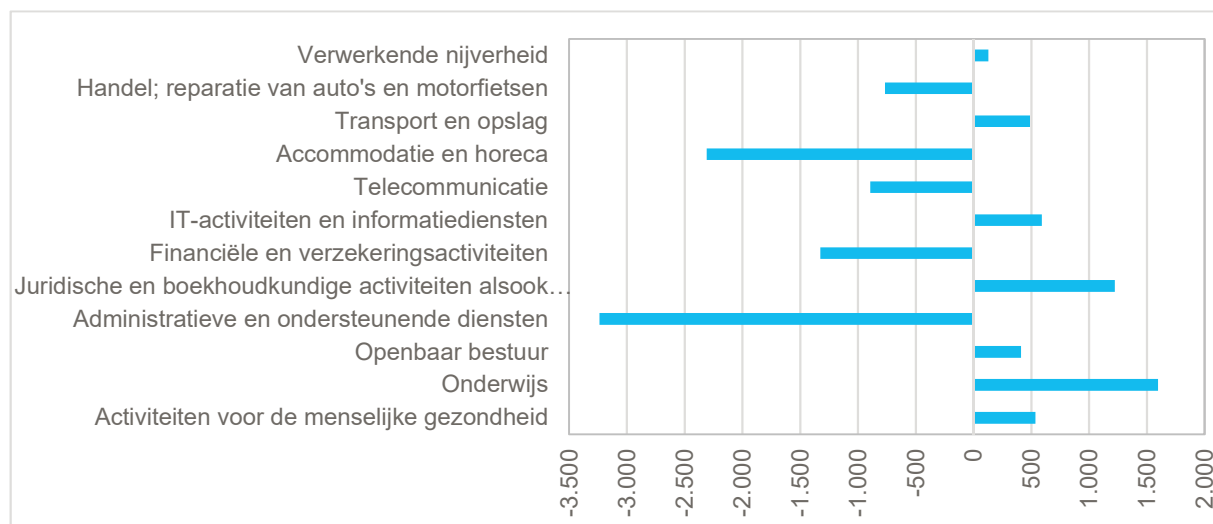
2.2. EVOLUTIE VAN DE WERKGELEGENHEID IN 2020 EN 2021

2.2.1. In 2020 is het banenverlies dankzij de steunmaatregelen beperkt gebleven, maar is het werkvolume sterk gedaald

Volgens de laatste gegevens van de gewestelijke rekeningen (op de plaats van tewerkstelling) is de **binnenlandse werkgelegenheid in Brussel in 2020** met 0,4% gedaald in het eerste jaar van de gezondheids crisis. Dit komt overeen met een nettoverlies van iets meer dan 3.000 banen. Deze daling lijkt relatief beperkt in vergelijking met de diepe recessie in de economische activiteit dat jaar (de toegevoegde waarde van Brussel daalde met 5,2%, zie [punt 2.1.1](#)). De verschillende tijdelijke steunmaatregelen, zoals tijdelijke werkloosheid, het overbruggingsrecht of de gewestpremies, hebben inderdaad geholpen om de impact op de werkgelegenheid te verzachten.

Het nettoverlies aan banen in 2020 is geconcentreerd in enkele sectoren (zie [grafiek 2.7](#)). De drie meest getroffen takken waren de administratieve en ondersteunende diensten (-3.235), de accommodatie en de horeca (-2.307) alsook de financiële en verzekeringsactiviteiten (-1.324). Terwijl het in de eerste twee sectoren duidelijk gaat om de gevolgen van de gezondheids crisis, past het banenverlies in de financiële dienstverlening meer in een structurele logica van rationalisering van het personeelsbestand. Daarentegen is het aantal werknemers in verscheidene takken gestegen, met name in het onderwijs (+1.597), in de juridische en boekhoudkundige activiteiten alsook in de beheer-, architectuur-, engineering-, controle- en technische analyseactiviteiten (+1.225), in de IT-activiteiten en de informatiediensten (+593) en in de menselijke gezondheidszorg (+538).

GRAFIEK 2.7: EVOLUTIE VAN DE BINNENLANDSE WERKGELEGENHEID IN BRUSSEL IN DE BELANGRIJKSTE ACTIVITEITSTAKKEN IN 2020 (VERSCHIL IN AANTAL PERSONEN TEN OPZICHTE VAN 2019)

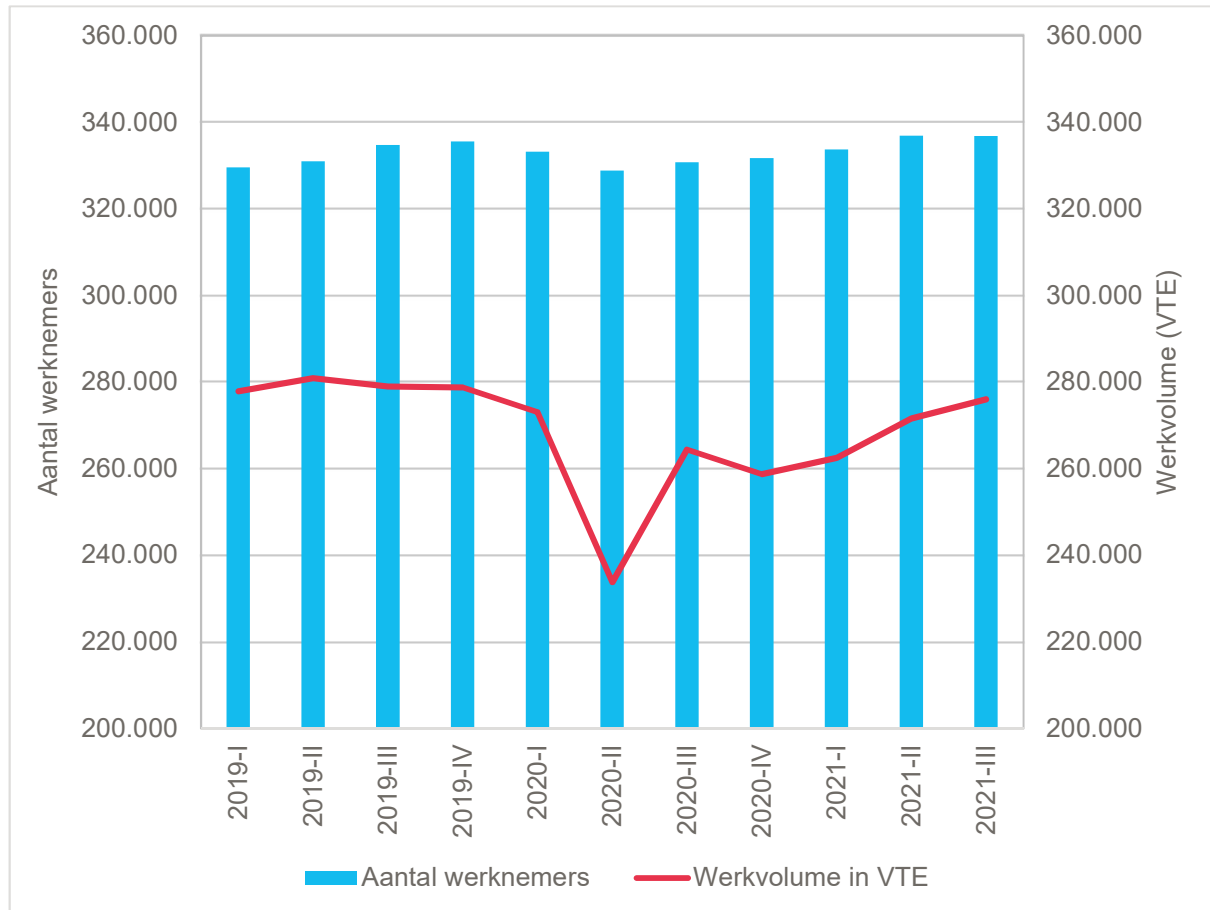

Bron: INR, berekeningen BISA

Hoewel dankzij de steunmaatregelen een aanzienlijk aantal feitelijke banenverliezen is vermeden, heeft dit niet kunnen verhinderen dat het werkvolume, gemeten in voltijdse equivalenten (VTE), sterk is

gekrompen (zie [grafiek 2.8](#)). Uit de RSZ-cijfers over het aantal VTE's (op de woonplaats deze keer) blijkt dat **het werkvolume in loondienst in het Brussels Gewest in 2020 met 7,7% is gedaald** ten opzichte van het jaar ervoor. Deze daling is groter dan die welke op nationaal niveau werd vastgesteld (- 5,6%).

GRAFIEK 2.8: EVOLUTIE VAN HET AANTAL WERKNEMERS EN VAN HET WERKVOLUME IN VOLTijdSE EQUIVALENTEN IN HET BRUSSELS GEWEST (OP DE WOONPLAATS)

Bron: RSZ, berekeningen BISA

2.2.2. Het werkvolume in loondienst herstelde zich in 2021, maar bleef in het derde kwartaal onder het niveau van voor de gezondheidscrisis

In een context die wordt gekenmerkt door het herstel van de economische activiteit, werd in **de eerste drie kwartalen van 2021 een geleidelijk herstel van het werkvolume in loondienst in het Brussels Gewest vastgesteld**, met een stijging tussen 1,5% en 3,5% op kwartaalbasis (RSZ-gegevens op de woonplaats). Ondanks dit herstel is **het aantal VTE's nog niet terug op het niveau van voor de gezondheidscrisis** (zie [grafiek 2.8](#)). Het verschil is in de loop van de maanden echter kleiner geworden, van -5,9% in het eerste kwartaal 2021 tot -1,0% in het derde kwartaal van 2021 (telkens ten opzichte van het vierde kwartaal 2019). Het herstel van het Brusselse werkvolume is minder duurzaam dan op nationaal niveau, aangezien het aantal VTE's in België in het derde kwartaal van 2021 al boven het niveau van voor de crisis is uitgekomen (+0,6% ten opzichte van het vierde kwartaal van 2019).

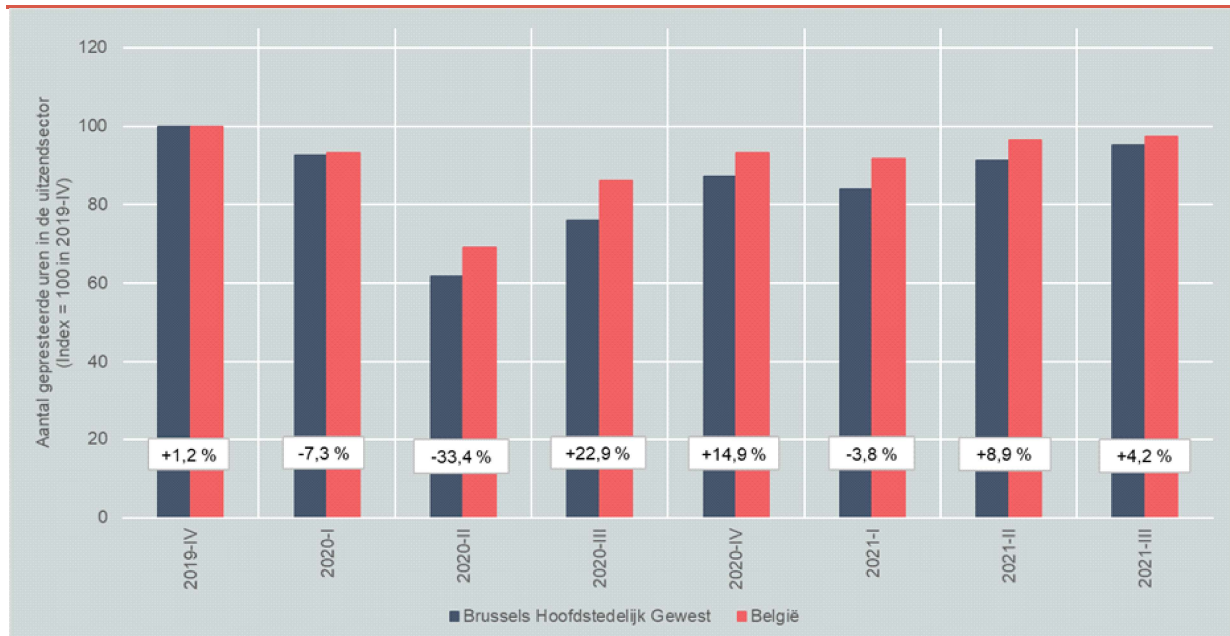
Wat het aantal Brusselse werknemers betreft, werd in het tweede kwartaal van 2021 het niveau van vóór de crisis overschreden. Uit de laatste beschikbare gegevens voor het derde kwartaal van 2021 blijkt dat de werkgelegenheid in loondienst in het Brussels Gewest ongeveer 1.250 werknemers hoger ligt dan in het vierde kwartaal van 2019, d.w.z. een stijging met 0,4% (tegenover 1,0% op Belgisch niveau).

2.2.3. Het uitzendwerk bleef zich in het derde kwartaal van 2021 herstellen, maar bleef onder het niveau van voor de gezondheidscrisis

De statistieken over de gewerkte uren in uitzendarbeid lopen in zekere zin voor op de andere arbeidsmarktstatistieken. Zowel tijdens fasen van economische inkrimping als tijdens fasen van economisch herstel reageren bedrijven immers doorgaans op schommelingen van de vraag door eerst hun toevlucht te nemen tot uitzendarbeid, alvorens over te gaan tot aanwerving of ontslag.

Op het hoogtepunt van de impact van de gezondheidscrisis is het volume uitzendarbeid in het Brussels Gewest in het tweede kwartaal van 2020 met 33,4% gedaald ten opzichte van het voorgaande kwartaal (zie [grafiek 2.9](#)). Deze sterke inkrimping was groter dan op Belgisch niveau (-25,8%). Het aantal in uitzendarbeid gewerkte uren heeft zich sindsdien aanzienlijk hersteld. Afgezien van een korte daling aan het begin van 2021 is de **tijdelijke werkgelegenheid in Brussel in het tweede en derde kwartaal van 2021 nog met respectievelijk 8,9% en 4,2% gestegen**. In dit laatste kwartaal lag het volume uitzendarbeid nog 5% onder het niveau van voor de crisis (iets meer dan op nationaal niveau, waar het verschil 3% bedroeg).

GRAFIEK 2.9: EVOLUTIE VAN HET AANTAL GEPRESTEERDE UREN IN UITZENDARBEID IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST EN BELGIË TEN OPZICHTE VAN HET NIVEAU VAN VOOR DE CRISIS

Bron: FEDERGON, berekeningen BISA

Noot: de cijfers in % stemmen overeen met de driemaandelijke groei

2.2.4. Tussen medio 2021 en begin 2022 verslechterden de verwachtingen voor de aanwerving van personeel in de diensten aan bedrijven en de industrie

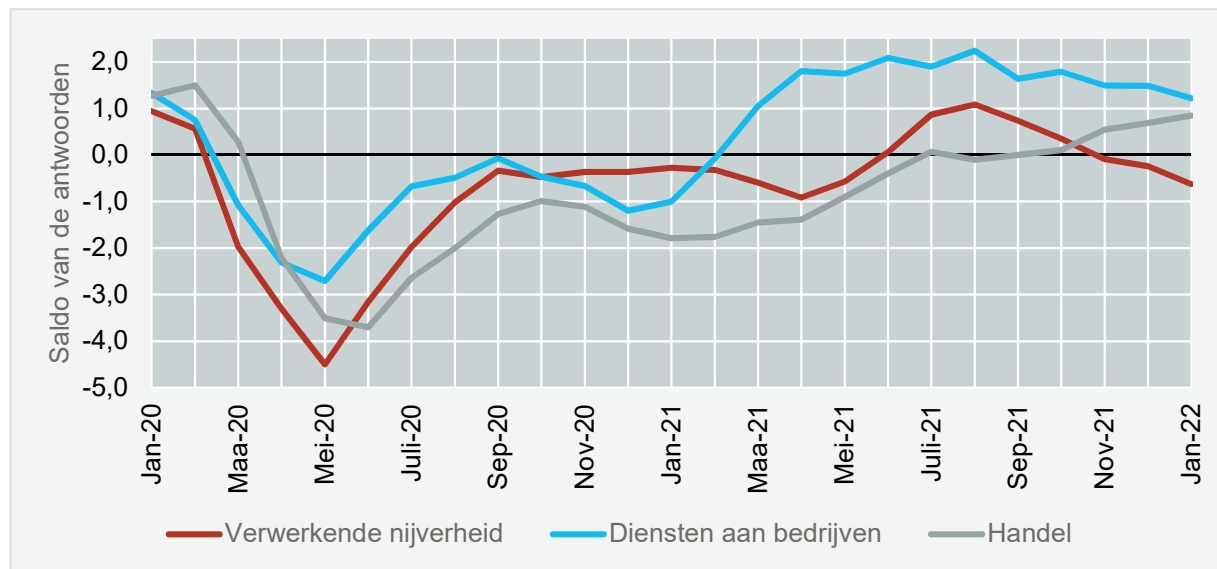
In België heeft het in het tweede en derde kwartaal van 2021 waargenomen krachtige herstel van de economische activiteit in het najaar duidelijk aan kracht ingeboet. Deze vertraging kan met name worden verklaard door het opnieuw opduiken van besmettingen en de verscherping van de gezondheidsbeperkingen om deze aan te pakken. Daarnaast hebben ook de tekorten aan arbeidskrachten en de bevoorradingsproblemen waarmee de bedrijven te kampen hebben, het herstel belemmerd, vooral in sommige activiteitensectoren.

Op het niveau van het Brussels Gewest maken de gegevens van de maandelijkse conjunctuurenquêtes bij de ondernemingen het mogelijk inzicht te krijgen in de werkgelegenheidsvooruitzichten¹⁶ in drie grote sectoren (zie grafiek 2.10). De ontwikkeling van de aanwervingsprognoses lijkt nogal uiteen te lopen tussen de verschillende sectoren. **In de handel is de situatie in 2021 vrijwel voortdurend verbeterd en deze positieve trend zal tot januari 2022 aanhouden. In de diensten aan bedrijven herstelden de werkgelegenheidsvooruitzichten zich in de eerste zes maanden van 2021, om vervolgens weer te dalen** als gevolg van de verslechterende gezondheidssituatie na de verspreiding van de Omikron-variant. In vergelijking daarmee heeft **de situatie in de verwerkende nijverheid zich minder gunstig ontwikkeld**. De opleving van de aanwervingsverwachtingen deed zich in deze sector later en in mindere mate voor en werd gevolgd door een meer uitgesproken verslechtering van september 2021 tot januari 2022. Verscheidene negatieve factoren die de industriële activiteiten onder druk kunnen zetten, kunnen deze ontwikkeling verklaren: bevoorradingsproblemen, moeilijkheid om arbeidskrachten te vinden,

¹⁶ De werkgelegenheidsprognoses zijn afgeleid van de enquêtes van de NBB onder werkgevers en hebben betrekking op de verwachtingen inzake nieuwe aanwervingen in de komende drie maanden.

verscherping van de beperkingen en absenteïsme als gevolg van de verspreiding van de Omikron-variant. Begin 2022 is de verwerkende nijverheid de enige van de drie sectoren waarvoor de werkgelegenheidsvooruitzichten van de Brusselse ondernemingen weer onder hun langetermijngemiddelde zijn gedaald.

GRAFIEK 2.10: WERKGELEGENHEIDSVORUITZICHTEN IN DE VERWERKENDE NIJVERHEID, DE DIENSTEN AAN BEDRIJVEN EN DE HANDEL IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST, RESULTATEN VAN DE ENQUÊTE

Bron: NBB (oktober 2021), berekeningen BISA

Noot: seizoengezuiverd saldo van de antwoorden, gestandaardiseerde score, mobiel gemiddelde over 3 maanden.

2.2.5. Veel sectoren kampen met een tekort aan arbeidskrachten en aanwervingsproblemen, wat de mogelijkheden voor economisch herstel en jobcreatie beperkt¹⁷

Ondernemingen in een groot aantal sectoren ondervinden steeds meer moeilijkheden om de werknemers te vinden die zij nodig hebben. Deze situatie weerspiegelt niet alleen **structurele aanwervingsproblemen** die in sommige sectoren al verscheidene jaren bestaan, maar ook **specifieke problemen in verband met de gezondheids crisis**, waarbij het laatste het eerste verergerd.

Tijdens de verschillende golven van de pandemie, en met name tijdens de opkomst van de Omikron-variant, **hebben bedrijven te maken gehad met een toename van het absenteïsme** onder hun personeel als gevolg van ziekte of quarantaine. Deze afwezigheden hebben soms de structurele tekorten aan arbeidskrachten in sommige sectoren geaccentueerd.

De gezondheids crisis heeft ook geleid tot een toename van de intra- en intersectorale mobiliteit in sommige sectoren, hetzij op initiatief van werknemers die op zoek zijn naar betere arbeidsomstandigheden, hetzij als gevolg van ontslagen wegens verminderde activiteit. Dit is met name het geval voor de sectoren die hun activiteiten voor lange tijd hebben moeten staken wegens

¹⁷ Bron: view.brussels (februari 2022), "Overzicht & vooruitzichten – De situatie op de Brusselse arbeidsmarkt na twee jaar coronacrisis".

gezondheidsbeperkingen, zoals de accommodatie- en horecasector. Deze sectoren worden dus geconfronteerd met een groot aantal uitredingen naarmate hun behoefte aan arbeidskrachten toeneemt na de heropening van de sector of, meer in het algemeen, na het algemene herstel van de economische activiteit. Dit is vooral een probleem voor de meest hooggekwalificeerde functies.

De gezondheids crisis heeft ook geleid tot een toename van de vraag naar bepaalde functies of tot een verandering van de vaardigheden die van de werknemers worden verwacht. Zo leidt de ontwikkeling van de elektronische handel, die de laatste twee jaar in een stroomversnelling is geraakt, tot een grotere behoefte aan arbeidskrachten in de sectoren vervoer en logistiek. In de sector bewaking en beveiliging is er een grotere vraag naar werknemers als gevolg van de pandemie, die heeft geleid tot behoeften op het gebied van controles (Covid Safe Ticket, aanwezigheidsmeters, sanitaire voorzieningen in gebouwen), maar ook als gevolg van de hervatting van talrijke collectieve activiteiten in 2021 (sportwedstrijden, culturele evenementen, enz.). Tot slot heeft de verspreiding van telewerken het digitaliseringsproces versneld en is de beheersing van digitale instrumenten van cruciaal belang geworden voor ondernemingen in tal van sectoren.

Bovendien zouden **de aanwervingsproblemen kunnen verergeren door de gevolgen van de gezondheids crisis voor de opleidingen.** In sommige sectoren (zoals kappers, schoonheidsspecialisten, enz.) kunnen stages zelfs belemmerd of vertraagd zijn. Hierdoor hebben jonge studenten minder kans om de nodige ervaring op te doen om te worden aangenomen.

Voorts ondervonden sommige sectoren reeds **structurele moeilijkheden bij de aanwerving van werknemers wegens hun geringe aantrekkelijkheid en de arbeidsvoorwaarden** die zij bieden (uren, zwaarte, soort arbeidsovereenkomst, bezoldiging, flexibiliteit, enz.). In de sector vervoer en logistiek bijvoorbeeld worden vrachtwagenchauffeurs of taxichauffeurs beschouwd als structureel kritieke functies. Deze moeilijkheden zullen waarschijnlijk nog worden versterkt door de wens in sommige sectoren om de flexibiliteit te vergroten, maar ook door de verwachte toename van de aanwervingsbehoeften om het ouder wordende personeel te vervangen.

Deze aanwervingsmoeilijkheden en tekorten aan arbeidskrachten hebben, in combinatie met aanbodproblemen in sommige activiteiten, tot gevolg dat het potentieel voor economisch herstel wordt beperkt naarmate de economie aantrekt.

2.2.6. Het gebruik van tijdelijke werkloosheid en overbruggingsrechten is tussen mei en december 2021 sterk gedaald

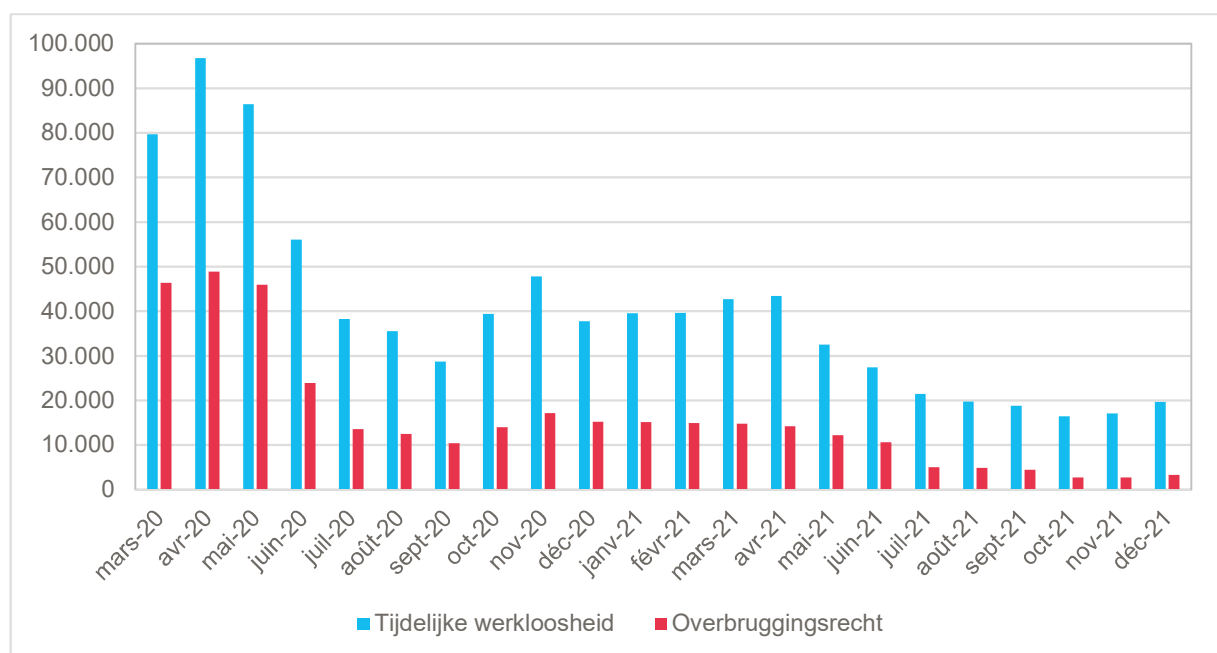
Tot slot kunnen wij ter afsluiting van dit hoofdstuk over de werkgelegenheid nog een analyse maken van de ontwikkelingen op het gebied van de tijdelijke werkloosheid en het overbruggingsrecht (gegevens voor de woonplaats).

Tussen oktober 2020 en april 2021 is het gebruik van de tijdelijke werkloosheid in het Brussels Gewest relatief stabiel gebleven (zie [grafiek 2.11](#)). Gemiddeld werden in deze periode bijna 41.000 werknemers in tijdelijke werkloosheid geplaatst, wat neerkomt op ongeveer een kwart van de Brusselse werkgelegenheid in loondienst. Deze waarden blijven hoog, maar liggen ver onder de waarden die in het voorjaar van 2020 zijn waargenomen (gemiddeld bijna 88.000 getroffen werknemers tussen maart en mei).

Vanaf mei 2021 is het aantal tijdelijk werklozen in het Brussels Gewest opnieuw beginnen dalen, in een context die gekenmerkt wordt door de geleidelijke versoepeling van de beperkende maatregelen, de toename van de vaccinatie en de invoering van het Covid Safe Ticket (zie [tijdlijn](#)). Eind 2021 deed zich

een nieuwe stijging voor als gevolg van de verscherping van bepaalde gezondheidsbeperkingen na de toename van het aantal besmettingen. **De tijdelijke werkloosheid betrof in december 2021 iets minder dan 20.000 mensen, dat is ongeveer 6% van alle werknemers in Brussel.** Op sectoraal niveau telden in de laatste drie maanden van 2021 gemiddeld twee bedrijfstakken de meeste tijdelijk werkloze werknemers, namelijk 6 op de 10 gevallen. Het gaat om de tak "administratieve en ondersteunende diensten" (ongeveer 6.500 personen, 37% van het totaal) en de tak "accommodatie en horeca" (4.100 personen, 23% van het totaal). Daarna volgden de takken "handel, reparatie van auto's en motorfietsen" en "vervoer en opslag", die elk ongeveer 1.450 tijdelijk werklozen telden (ongeveer 8% van het totaal), vóór de bouwsector (6%) en de industrie (5%).

GRAFIEK 2.11: EVOLUTIE VAN HET AANTAL WERKNEMERS WAARVOOR GEBRUIKGEMAAKT WERD VAN TIJDELIJKE WERKLOOSHEID EN HET OVERBRUGGINGSRECHT

Bronnen: RSVZ, RVA, berekeningen IBSA.

Het gebruik van het overbruggingsrecht door zelfstandigen volgt in grote lijnen hetzelfde patroon als dat van de tijdelijke werkloosheid. Na een piek in het voorjaar van 2020 (gemiddeld 47.000 personen tussen maart en mei) is het aantal zelfstandigen in Brussel dat van dit recht profiteerde sterk gedaald om zich tussen oktober 2020 en april 2021 te stabiliseren op een gemiddelde van 15.000 personen, d.w.z. 17% van het totale aantal zelfstandigen in hoofdactiviteit. **Tussen mei en november 2021 is het aantal begunstigden van het overbruggingsrecht sterk gedaald** en ondanks de stijging eind 2021 (om dezelfde redenen als voor de tijdelijke werkloosheid hierboven) **werd het in december 2021 nog slechts door 3.262 zelfstandigen gebruikt (4% van het totaal).** Wat de sectorale spreiding betreft, maken zelfstandigen die in de handel actief zijn, het grootste deel uit van alle begunstigden van het overbruggingsrecht (38% in de laatste drie maanden van 2021). Daarna komen de werknemers in de industrie en de vrije beroepen, die respectievelijk 31% en 20% van de begunstigden van het overbruggingsrecht uitmaken.

Voorlopig zijn **de tijdelijke steunmaatregelen in verband met tijdelijke werkloosheid en overbruggingsrechten verlengd tot 31 maart 2022.** Hoewel een volledige afschaffing voorbarig lijkt, gezien de vele onzekerheden die er nog bestaan over de evolutie van de gezondheidssituatie, is het

waarschijnlijk dat de toegangsvoorwaarden zullen worden verscherpt. Dit zou kunnen leiden tot een "uitgestelde" toename van het aantal faillissementen en een hogere werkloosheid.

2.3. EVOLUTIE VAN DE WERKLOOSHEID IN 2020 EN 2021

2.3.1. De gezondheidscrisis heeft over het algemeen weinig gevolgen gehad voor de Brusselse werkloosheid in 2020 en 2021

De verschillende steunmaatregelen, zoals tijdelijke werkloosheid, het overbruggingsrecht of het moratorium op faillissementen, hebben de werkgelegenheid grotendeels in stand gehouden en aldus voorkomen dat werknemers zich massaal als werkzoekenden bij de openbare tewerkstellingsdiensten moesten aanmelden. De stijging van de werkloosheid als gevolg van de Covid-19-crisis was dan ook relatief beperkt. Ter vergelijking: tijdens de financiële en economische crisis van 2008/2009 is de werkloosheid in Brussel tussen april 2009 en maart 2010 met 8,0% gestegen, terwijl die als gevolg van de gezondheidscrisis tussen april 2020 en maart 2021 met 2,8% zal toenemen.

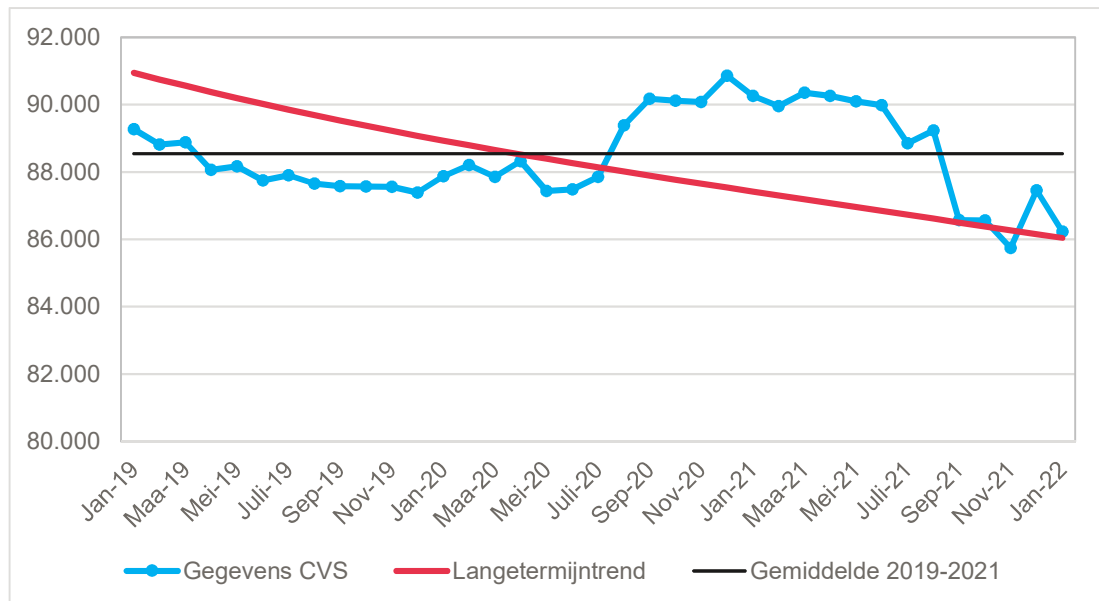
Uit de gegevens van Actiris op jaarbasis blijkt dat **het aantal niet-werkende werkzoekenden (NWWZ) in het Brussels Gewest in 2020 slechts licht is gestegen** (+733 eenheden of +0,8% ten opzichte van 2019) **en in 2021 stabiel is gebleven, op 88.780 personen**. Wat de werkloosheidsgraad betreft, heeft de gezondheidscrisis geen invloed gehad op de resultaten uitgedrukt als jaargemiddelde, aangezien **de Brusselse werkloosheidsgraad van 2019 tot 2021 op 15,5% is gebleven**. Hetzelfde geldt voor de arbeidsparticipatie, die in 2021 59,3% bedroeg en ten opzichte van de twee voorgaande jaren vrijwel ongewijzigd is gebleven.

Hoewel deze indicatoren ondanks de economische gevolgen van de pandemie niet zijn verslechterd, moet toch worden opgemerkt dat de pandemie een abrupt einde heeft gemaakt aan een verbetering die in het Brussels Gewest al verscheidene jaren zichtbaar was. **Met name de gezondheidscrisis heeft een einde gemaakt aan de daling van het aantal werkzoekenden die van 2015 tot 2019 gedurende vijf opeenvolgende jaren werd waargenomen.**

De relatieve algemene stabiliteit van de hierboven geanalyseerde indicatoren van de Brusselse arbeidsmarkt verhult bepaalde ontwikkelingen.

Ten eerste is het aantal IED's gemeten als jaargemiddelde nauwelijks veranderd, maar vertonen de maandelijkse gegevens een grotere variabiliteit naar gelang van de ontwikkeling van de gezondheidscrisis. Uit [grafiek 2.12](#) blijkt dat de (voor seizoensinvloeden gecorrigeerde) Brusselse werkloosheidscurve in de periode 2019-2021 rond het waargenomen gemiddelde heeft geschommeld, met een periode van overschrijding van dit gemiddelde van medio 2020 tot medio 2021. Sinds september 2021 is de werkloosheidscurve dichter bij de neerwaartse langetermijntrend komen te liggen. Volgens de laatste gegevens van Actiris (niet gecorrigeerd voor seizoensinvloeden) daalde **het aantal geregistreerde NWWZ in het vierde kwartaal van 2021 met 4,2% j-o-j, terwijl het aantal geregistreerde NWWZ in januari 2022 met 4,5% j-o-j daalde.**

GRAFIEK 2.12: EVOLUTIE VAN HET AANTAL NIET-WERKENDE WERKZOEKENDEN IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

Bron: ACTIRIS - VIEW.BRUSSELS, berekeningen BISA
*Voor seizoensinvloeden gecorrigeerd

In de tweede plaats verhullen de geaggregeerde gegevens, waaruit blijkt dat het totale aantal NWWZ relatief ongewijzigd bleef, het feit dat **de meest kwetsbaren gemiddeld zwaarder werden getroffen door de gevolgen van de gezondheidscrisis** (jongeren, tijdelijke contracten, studenten en uitzendkrachten, met name in de handel en de horecasector).

2.3.2. Een minder ongunstig dan verwachte werkloosheidsevolutie¹⁸

Verskillende factoren kunnen de relatief gunstige ontwikkeling van de werkloosheid ondanks de gezondheidscrisis verklaren¹⁹:

- > **Tijdelijke steunmaatregelen:** de invoering en uitbreiding van de tijdelijke werkloosheidsregeling, het overbruggingsrecht en het moratorium op faillissementen hebben veel ontslagen en dus nieuwe werkzoekenden voorkomen.
- > **De toename van de behoefte aan arbeidskrachten in 2021:** over het geheel genomen werd het jaar 2021 gekenmerkt door een duidelijk herstel van de economische activiteit in België en het Brussels Gewest, wat leidde tot een toename van het volume van de werkaanbiedingen en de aanwervingen door werkgevers. Aan de Brusselse kant hebben zowel de werkgelegenheid in loondienst als de uitzendarbeid zich aanzienlijk hersteld (respectievelijk +5,0% en +17,5% gemiddeld over de eerste drie kwartalen van 2021 in vergelijking met dezelfde periode van het jaar daarvoor) (zie [hoofdstuk 2.2](#)). En het totale aantal vacatures²⁰ voor het Brussels Gewest is in het derde kwartaal

¹⁸ Bron: view.brussels (februari 2022), "Overzicht & vooruitzichten – De situatie op de Brusselse arbeidsmarkt na twee jaar coronacrisis".

¹⁹ Bron: idem

²⁰ Statbel-gegevens (Enquête met betrekking tot de werkaanbiedingen bij de werkgevers).

van 2021 met 39,1% gestegen ten opzichte van hetzelfde kwartaal in 2020. De toename van de behoefte aan arbeidskrachten werd met name vastgesteld in sectoren die in overactiviteit verkeerden (zoals transport en logistiek) of die hun activiteiten na een gedwongen onderbreking hebben hervat. Dit kan ertoe hebben geleid dat werkgevers tegelijkertijd op zoek zijn gegaan naar werknemers met soortgelijke profielen, waardoor de aanwervingsmoeilijkheden voor reeds kritieke functies waarschijnlijk nog zullen toenemen²¹.

- > **De daling van het aantal jongeren dat zich na hun studie als werkzoekende komt inschrijven:** het aantal jongeren dat zich na hun studie komt inschrijven, ligt in 2020 en 2021 aanzienlijk lager dan in de voorgaande jaren. In 2021 is de daling van deze eerste inschrijvingen 7,1% ten opzichte van 2019. De daling is nog groter als we alleen kijken naar de jongeren onder de 25 jaar (-11,1%). Er is een verschil in het volume van de inschrijvingen naar gelang van het onderwijsniveau: een daling voor de laagst geschoolde jongeren (-29% voor degenen die hun middelbaar niet afgemaakt hadden en -12% voor degenen met alleen een diploma middelbaar onderwijs) maar een stijging van 13% voor de hogeschoolden. Deze daling van het aantal jongeren met het laagste opleidingsniveau dat zich na hun studies inschrijft, kan waarschijnlijk voor een groot deel worden verklaard door de indirecte effecten van de gezondheidscrisis, die sommige jongeren ertoe aanzet langer te blijven studeren. De slagingspercentages in het secundair onderwijs zijn de laatste twee schooljaren namelijk gestegen ten opzichte van de jaren vóór de coronacrisis, waardoor het aantal voortijdige schoolverlaters zeker is afgenomen en sommige jongeren ook worden aangemoedigd om hoger onderwijs te gaan volgen, zoals blijkt uit de aanzienlijke stijging van het aantal inschrijvingen in het hoger onderwijs.
- > **Sommige werkzoekenden onderbraken hun zoektocht naar werk bij Actiris:** er werd een daling van het aantal inschrijvingen bij Actiris vastgesteld telkens wanneer de gezondheidsbeperkingen strenger werden en de fysieke diensten van Actiris of haar partners werden stopgezet of beperkt. De gegevens van de Enquête naar de Arbeidskrachten bevestigen dit verschijnsel, aangezien ze een stijging te zien geven van het percentage mensen dat beschikbaar is om te werken, maar niet actief naar werk heeft gezocht. Dit aandeel is gestegen van 4,4% van de bevolking op werkende leeftijd in 2019 tot 5,5% in 2020. Verder heeft de daling van het aantal inschrijvingen vooral betrekking op de meest kwetsbare werkzoekenden (jongeren, laaggeschoolden, OCMW-gebruikers, inwoners van sociaal-economisch achtergestelde gemeenten, ...). Omgekeerd zijn de werkloosheidscijfers gestegen voor de meest gekwalificeerde werkzoekenden en ook in de meeste gemeenten in het zuidwesten van het Gewest. Deze verschillende elementen worden in de volgende twee secties meer in detail besproken.
- > **De hervatting van de opleidingen:** veel opleidingen konden worden hervat na de versoepeling van de gezondheidsmaatregelen, waardoor de werkloosheidscijfers aanzienlijk daalden omdat werkzoekenden in opleiding vrijgesteld zijn van het zoeken naar werk.

²¹ Wat de kritieke functies betreft, zie view.brussels, Analyse van de knelpuntberoepen 2020, die binnenkort zal verschijnen, alsook view.brussels, De knelpuntberoepen in het kader van de gezondheidscrisis, een document dat eveneens binnenkort zal verschijnen.

2.3.3. Gedifferentieerde ontwikkelingen naar gelang van de kenmerken van de werkzoekenden²²

Met 88.780 NWWZ in 2021 is het aantal NWWZ met 0,8% gestegen ten opzichte van 2019. Deze relatief beperkte toename van het totale aantal maskeert contrasterende ontwikkelingen naar gelang van de kenmerken van de NWWZ. Dit is weergegeven in [tabel 2.6](#).

TABEL 2.6: VOORNAAMSTE KENMERKEN EN TRENDS VAN DE WERKLOOSHEID - JAARGEMIDDELDE 2021

		2021	aandeel 2021	Variatie 2020-2021		Variatie 2019-2021	
				in a.a.	in %	in a.a.	in %
Niet-werkende werkzoekenden		88.780	100,0%	-23	0,0%	733	0,8%
Categorie	UGWZ ²³	57.564	64,8%	-1.239	-2,1%	-1.071	-1,8%
	Jongeren in BIT ²⁴	5.402	6,1%	-471	-8,0%	684	14,5%
	Andere NWWZ	25.814	29,1%	1.688	7,0%	1.120	4,5%
Geslacht	Man	46.447	52,3%	-309	-0,7%	840	1,8%
	Vrouw	42.333	47,7%	286	0,7%	-107	-0,3%
Leeftijd	- 25 jaar	8.847	10,0%	-269	-3,0%	368	4,3%
	25 - 49 jaar	55.449	62,5%	-101	-0,2%	-175	-0,3%
	50 jaar +	24.484	27,6%	348	1,4%	540	2,3%
Inactiviteitsduur	- 1 jaar	32.939	37,1%	-1.982	-5,7%	380	1,2%
	1 - 2 jaar	14.021	15,8%	1.409	11,2%	1.736	14,1%
	2 jaar +	41.820	47,1%	550	1,3%	-1.383	-3,2%
Opleidingsniveau	Laag ²⁵	54.306	61,2%	483	0,9%	-1.720	-3,1%
	Gemiddeld	19.070	21,5%	-185	-1,0%	780	4,3%
	Hoog	15.405	17,4%	-320	-2,0%	1.673	12,2%
OCMW-gebruikers		10.520	11,8%	14	0,1%	-1.826	-14,8%

Bron: Actiris, berekeningen view.brussels

²² Bron: view.brussels (februari 2022), "Overzicht & vooruitzichten – De situatie op de Brusselse arbeidsmarkt na twee jaar coronacrisis".

²³ UGWZ: uitkeringsgerechtigde werkzoekenden, d.w.z. werkzoekenden voor wie Actiris door de RVA ervan in kennis is gesteld dat zij een werkloosheidsuitkering ontvangen.

²⁴ Beroepsinschakelingstijd.

²⁵ Dit niveau omvat hoogstens studies in het hoger middelbaar onderwijs, alsmede studies in het buitenland zonder diploma-equivalentie in België.

> **Volgens categorie:**

Tussen 2019 en 2021 wordt een daling van 1,8% van de uitkeringsgerechtigde NWWZ (UGWZ) vastgesteld. Deze daling is hoogstwaarschijnlijk toe te schrijven aan het feit dat een aanzienlijk deel van de werknemers wordt beschermd door het stelsel van tijdelijke werkloosheid, aangezien werkgevers die voor deze regeling in aanmerking komen, niet verplicht zijn werknemers te ontslaan als het arbeidsvolume afneemt.

Omgekeerd is er **een aanzienlijke stijging van het aantal jongeren in beroepsinschakelingstijd (BIT)** tussen 2019 en 2021 (+14,5%). Deze stijging was zeer uitgesproken na de Covid-crisis, aangezien jongeren in tijden van crisis gewoonlijk het eerst worden getroffen. In tijden van economische groei komen jongeren in vergelijking met andere leeftijdsgroepen het snelst uit de werkloosheid. Maar in tijden van crisis zijn er minder arbeidskansen, minder stageplaatsen, minder opleidingen, waardoor het moeilijker is om uit de werkloosheid te geraken. Jongeren worden dus verhoudingsgewijs zwaarder getroffen dan oudere werkzoekenden. Het aantal jongeren in een BIT is in 2020 zeer sterk gestegen (+24,5%). Hoewel het economisch herstel in 2021 het aantal werknemers heeft doen afnemen (-8% ten opzichte van 2020), was dit niet genoeg om de toename in 2020 te compenseren.

Er kan ook op worden gewezen dat de toename van het aantal jongeren in BIT hoofdzakelijk wordt verklaard door het feit dat jongeren meer in de werkloosheid zijn blijven steken en niet door het feit dat meer jongeren zich na hun studie zijn komen inschrijven, zoals hierboven vermeld.

Het aantal andere werkzoekenden die geen werkloosheidsuitkering ontvangen, is in 2020 met 2,3% gedaald. Zoals hierboven uiteengezet, houdt deze evolutie gedeeltelijk verband met de fysieke sluiting van Actiris en haar partners tijdens perioden van strikte lockdown. In 2021, met de gedeeltelijke heropening van deze face-to-face diensten, wordt een geleidelijke terugkeer vastgesteld van werkzoekenden die geen recht hebben op een uitkering die de werkloosheid tijdens de gezondheids crisis hadden verlaten (stijging met 7% ten opzichte van 2020 en met 4,5% ten opzichte van 2019).

- > **Naar geslacht:** mannen werden meer getroffen door de stijging van de werkloosheid (+1,8% ten opzichte van 2019) dan vrouwen voor wie een lichte daling werd opgetekend (-0,3%). Deze toename van de werkloosheid onder mannen is gedeeltelijk te verklaren door het feit dat mannen in 2020 meer te lijden hadden onder de inkrimping van de tijdelijke betrekkingen. Deze laatste zijn immers over het algemeen meer aanwezig in sectoren die gevoeliger zijn voor de conjunctuur en dus voor recessies²⁶.

Bovendien hebben de herhaalde sluitingen van scholen, gezien de ongelijke verdeling van huishoudelijke en onderwijstaken tussen mannen en vrouwen, het voor vrouwen zeker moeilijker gemaakt om werk te vinden. Deze laatste hebben hun zoektocht naar werk waarschijnlijk vaker onderbroken.

- > **Naar leeftijd:** de verbetering van de jeugdwerkloosheid in 2021 was niet voldoende om de sterke stijging ervan in 2020 te compenseren. Jonge werkzoekenden zijn namelijk gevoeliger voor conjuncturele ontwikkelingen, vooral omdat zij vaker een tijdelijke baan hebben. Ondanks de jaarlijkse daling met 3% in 2021, is hun aantal met 4,3% gestegen in vergelijking met de situatie van vóór de coronacrisis.

²⁶ Titan Alon, Matthias Doepke, Jane Omlstead-Rumstey, Michèle Tertilt (2020) 'The impact of Covid-19 on gender inequality', CRC TR

- > **Naar duur van de inactiviteit:** in 2020 werd vooral een toename van de **kortetermijnwerkloosheid (< 1 jaar)** vastgesteld. De hervatting van de activiteiten in 2021 heeft echter geleid tot een daling van hun aantal (-5,7% ten opzichte van 2020) dat slechts met 1,2% is gestegen ten opzichte van de situatie van vóór de coronacrisis. Vooruitblikkend naar 2021 zijn het de NWWZ met een **intermediaire inactiviteitsduur van 12 tot 23 maanden** die nu een aanzienlijke stijging laten zien, namelijk 14,1%. Dit effect is toe te schrijven aan het feit dat een toename van de kortetermijnwerkloosheid vooral in 2020 is waargenomen, in combinatie met een lagere uitstroom uit de werkloosheid. Het is dan ook logisch om in 2021 een stijging van de middellange werkloosheid vast te stellen. Wat de **zeer langdurige werkloosheid (> 2 jaar)** betreft, deze is nog niet beïnvloed door de gezondheids crisis. Ze daalde zelfs met 3,2% ten opzichte van 2019. Ze vertegenwoordigt echter nog steeds 47% van alle NWWZ.
- > **Naar opleidingsniveau:** hoewel het aantal hooggekwalificeerde NWWZ in 2021 met 2% is gedaald ten opzichte van 2020, vertonen zij nog steeds de sterkste groei in vergelijking met de situatie van vóór de coronacrisis (+12,2%). Door de Covid-crisis zijn de aanwervingen in 2020 in vrijwel alle sectoren sterk teruggelopen (ook in de sectoren die minder door de gezondheids crisis zijn getroffen). Deze vermindering van de aanwervingen heeft een groter effect gehad op die NWWZ die een grotere mobiliteit kennen en sneller uitstromen naar de arbeidsmarkt, namelijk jongeren, kortetermijn-NWWZ en hoogopgeleide NWWZ. Deze drie categorieën zijn het sterkst gestegen in 2020.
- > **OCMW-gebruikers:** we stellen vast dat het aantal bij Actiris geregistreerde OCMW-gebruikers in 2021 aanzienlijk is gedaald in vergelijking met de situatie vóór de gezondheids crisis (-14,8%). Deze daling werd waargenomen in 2020, terwijl hun aantal in 2021 stabiel bleef ten opzichte van 2020. De daling van het aantal OCMW-gebruikers lijkt paradoxaal, aangezien het aantal begunstigden van het leefloon (LL) tijdens de gezondheids crisis aanzienlijk is gestegen²⁷. Deze daling is dus niet te wijten aan een verbetering van de situatie van de begunstigden van het LL, maar, zoals we reeds zagen, aan de gezondheids crisis, die tot gevolg heeft gehad dat zij minder bij Actiris werden ingeschreven.

2.3.4. Tegenstrijdige ontwikkelingen tussen gemeenten²⁸

Territoriaal gezien zijn de verschillen tussen de gemeenten van het Brussels Gewest duidelijk zichtbaar. **Tabel 2.7** laat een bijzondere territoriale tweedeling zien, die hoofdzakelijk verband houdt met de gezondheids crisis. Deze gedifferentieerde ontwikkelingen werden reeds in 2020 waargenomen en worden in 2021 bevestigd. Enerzijds is de **stijging van de werkloosheid groter in de sociaal-economisch bevoorrechte gemeenten** (+9,9% in Oudergem, +6,6% in Sint-Lambrechts-Woluwe, +4,8% in Ukkel, ...) en anderzijds **zijn er eerder beperkte stijgingen of zelfs dalingen in de sociaal-economisch meer achtergestelde gemeenten** (-3,6% in Sint-Joost, -3,0% in Schaarbeek, -0,9% in Molenbeek, ...). In het algemeen kunnen deze verschillen worden verklaard door het feit dat het meer kwetsbare publiek (OCMW-gebruikers, laaggeschoolden, personen die kampen met de digitale kloof, zonder kennis van het Frans of het Nederlands, enz.) vaker in de meer sociaal-economisch achtergestelde gemeenten wordt aangetroffen. Zoals in de punten 2.3.2 en 2.3.3 is uiteengezet, werd er voor deze groep inderdaad een grotere daling van het aantal inschrijvingen bij Actiris opgetekend.

²⁷ De cijfers van de POD Maatschappelijke Integratie wijzen op een stijging met 12,7% in het Brussels Gewest en met 6,8% voor het hele land in vergelijking met de situatie van vóór de Covid-crisis (vergelijking van het gemiddelde van de eerste 8 maanden van 2021 ten opzichte van dezelfde periode in 2019).

²⁸ Bron: view.brussels (februari 2022), "Overzicht & vooruitzichten – De situatie op de Brusselse arbeidsmarkt na twee jaar coronacrisis".

TABEL 2.7: EVOLUTIE VAN DE NIET-WERKENDE WERKZOEKENDEN PER GEMEENTE IN JAARLIJKS GEMIDDELDE, 2019 TOT 2021

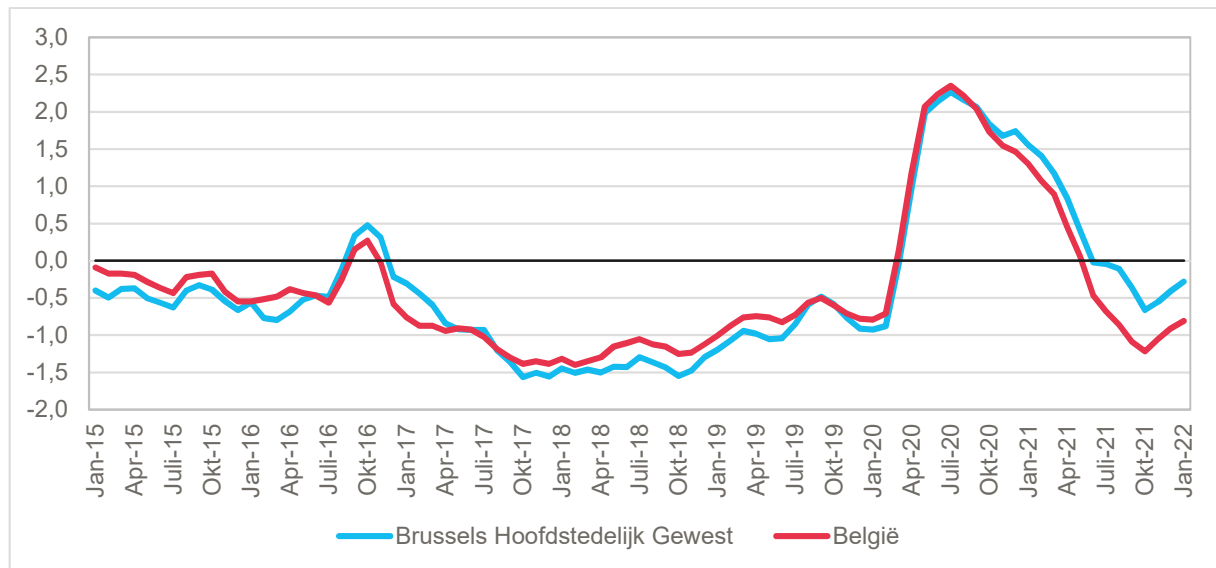
				Var. 2020-2021		Var. 2019-2021	
	2019	2020	2021				
				in a.a.	in %	in a.a.	in %
Oudergem	1.442	1.526	1.585	59	3,9%	143	9,9%
Sint-Lambrechts-Woluwe	2.557	2.700	2.725	25	0,9%	168	6,6%
Ukkel	4.261	4.406	4.467	61	1,4%	206	4,8%
Sint-Pieters-Woluwe	1.437	1.532	1.498	-34	-2,2%	62	4,3%
Ganshoren	1.643	1.716	1.707	-9	-0,5%	64	3,9%
Sint-Agatha-Berchem	1.668	1.710	1.730	20	1,2%	62	3,7%
Watermaal-Bosvoorde	1.269	1.303	1.310	7	0,5%	41	3,3%
Brussel	14.648	15.035	15.072	37	0,2%	425	2,9%
Elsene	6.155	6.358	6.240	-118	-1,8%	85	1,4%
Jette	3.649	3.717	3.697	-21	-0,6%	48	1,3%
Evere	2.768	2.751	2.801	50	1,8%	32	1,2%
Koekelberg	1.663	1.683	1.678	-5	-0,3%	15	0,9%
Etterbeek	3.032	3.067	3.054	-13	-0,4%	22	0,7%
Anderlecht	9.524	9.381	9.480	99	1,1%	-45	-0,5%
Vorst	4.622	4.647	4.598	-49	-1,0%	-23	-0,5%
Sint-Jans-Molenbeek	8.930	8.800	8.854	54	0,6%	-76	-0,9%
Sint-Gillis	4.772	4.801	4.712	-89	-1,8%	-60	-1,3%
Schaarbeek	11.160	10.919	10.825	-94	-0,9%	-335	-3,0%
Sint-Joost-Ten-Node	2.848	2.751	2.747	-4	-0,2%	-101	-3,6%
Totaal	88.047	88.803	88.780	-23	0,0%	733	0,8%

Bron: Actiris, berekeningen view.brussels

2.3.5. De werkloosheidsverwachtingen van de huishoudens zijn eind 2021 en begin 2022 opnieuw verslechterd

Uit de enquêtes van de NBB bij de Brusselse gezinnen blijkt dat de verwachtingen over de evolutie van de werkloosheid in de komende twaalf maanden sinds de zomer van 2020 aanzienlijk zijn verbeterd (zie grafiek 2.13). **De werkloosheidsverwachtingen van de huishoudens zijn vanaf medio 2021 weer onder hun langetermijngemiddelde gedaald.** Het optimisme is sindsdien in Brussel echter minder groot dan in het land als geheel. Bovendien is zowel op gewestelijk als nationaal niveau **de vrees van de huishoudens voor de evolutie van de werkloosheid tussen november 2021 en januari 2022 opnieuw toegenomen**, met name als gevolg van hun bezorgdheid over de komst van de Omikron-variant.

GRAFIEK 2.13: WERKLOOSHEIDSVOORSPELLINGEN VOOR DE KOMENDE TWAALF MAANDEN, ENQUÊTERESULTATEN

Bron: NBB, berekeningen BISA

Noot: seizoengezuiverd saldo van de antwoorden, gestandaardiseerde score, mobiel gemiddelde over 3 maanden.

2.4. DE SITUATIE VAN DE HUISHOUDENS

2.4.1. Onder invloed van de energieprijzen is de inflatie in de loop van 2021 fors opgelopen tot 8% in februari 2022

Sinds begin 2021 is het algemene prijspeil wereldwijd gestegen en deze stijging heeft zich naarmate het jaar vorderde nog versterkt. Deze inflatiestijging is met name te wijten aan de volgende factoren: de stijging van de mondiale transportkosten, de stijging van de grondstoffenprijzen en vooral de stijging van de energie- en voedselprijzen.

Voor het jaar 2021 als geheel bedroeg de inflatie in de eurozone gemiddeld 2,6%, terwijl zij in België op 2,4% uitkwam. In beide gevallen liggen de waarden boven het streefcijfer van 2% dat door de Europese Centrale Bank is vastgesteld. Bovendien is de inflatie in de loop van de maanden aanzienlijk opgelopen, vooral onder invloed van de stijgende energieprijzen. Wat België betreft, is de inflatie gestegen van gemiddeld 0,5% in het eerste kwartaal van 2021 tot 5,2% in het laatste kwartaal van het jaar. De stijging van het algemene prijspeil in België heeft zich begin 2022 verder doorgezet en bereikte in februari 8,0%, het hoogste peil sinds maart 1983.

De inflatieversnelling van de afgelopen maanden is voor een relatief klein deel te verklaren door de stijging van de onderliggende inflatie (waarbij geen rekening is gehouden met de evolutie van de prijzen van energie en onbewerkte voedingsmiddelen). **Bevoorradingsproblemen en de stijging van de prijzen van bepaalde voedingsgrondstoffen zijn de voornaamste oorzaken van deze stijging van de onderliggende inflatie.** Het grootste deel van de stijgende inflatie houdt echter verband met de sterke stijging van de prijs van energieproducten, waarvan het niveau sinds begin 2021 gestaag is gestegen, en meer in België dan in de buurlanden. In januari 2022 bedroeg de energie-inflatie 61% en was daarmee

goed voor twee derde van de stijging van de nationale consumptieprijsindex. Sommige energieproducten zijn meer gestegen dan andere, waarbij elektriciteit en vooral gas aan het langste eind trokken. Zo **was aardgas in januari 2022 154% duurder dan een jaar geleden, terwijl de prijs van elektriciteit met 71% was gestegen**. De prijs van stookolie, gezien over 12 maanden, steeg met 47% op jaarbasis en die van motorbrandstoffen met 25%.

2.4.2. De steunmaatregelen hebben de schok voor het besteedbaar inkomen van de Brusselse gezinnen in 2020 opgevangen, maar de stijging van de inflatie in 2021 en vooral 2022 zal op hun koopkracht wegen

De meest recente gegevens van de gewestelijke rekeningen over het inkomen van huishoudens hebben betrekking op 2019 en laten geen analyse toe van het effect van de gezondheidscrisis in dit opzicht. Daarom moet worden uitgegaan van de resultaten van de laatste gewestelijke macro-economische prognoses die in juli 2021 zijn gepubliceerd²⁹. Deze resultaten hebben in het bijzonder betrekking op de evolutie van het reëel beschikbaar inkomen van alle gezinnen die in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wonen, een belangrijke variabele aangezien zij de evolutie van hun koopkracht weergeeft. Als zodanig is het reële beschikbare inkomen een essentiële determinant van de particuliere consumptie.

Volgens de prognoses zou **de implementatie van tijdelijke steunmaatregelen het mogelijk hebben gemaakt dat het reële beschikbare inkomen van de Brusselse huishoudens in 2020 is blijven stijgen** (met 1,4%), **ondanks de diepe economische recessie**. De gezondheidscrisis heeft echter zwaar gewogen op het saldo van het primaire inkomen (dat in reële termen met 4,1% is gedaald), d.w.z. het inkomen dat door economische activiteit wordt gegenereerd, zoals de vergoeding van werknemers, het gemengde inkomen van zelfstandigen of het inkomen uit vermogen. Maatregelen zoals tijdelijke werkloosheid, het overbruggingsrecht en diverse premies voor zelfstandigen hebben echter geholpen om deze daling te compenseren en het beschikbare inkomen te ondersteunen. De omvang van deze maatregelen komt tot uiting in de sterke stijging van de sociale uitkeringen die in 2020 in het Brussels Gewest wordt verwacht (+16,2% in reële termen). De relatieve veerkracht van de koopkracht van de huishoudens in 2020 is ook te danken aan de lage inflatie in dat jaar.

In 2021 en 2022 zou het beschikbare inkomen van de Brusselse gezinnen moeten profiteren van het duidelijke herstel van de economische activiteit. De voortzetting van de belangrijkste steunmaatregelen heeft er eveneens voor gezorgd dat het inkomen van de huishoudens ook in 2021 zal worden ondersteund. Voor 2022 zijn de regelingen inzake tijdelijke werkloosheid en het overbruggingsrecht tot dusver echter slechts tot 31 maart verlengd. Hoewel een volledige afschaffing voorbarig lijkt, gezien de vele onzekerheden die er nog bestaan over de evolutie van de gezondheidssituatie, is het waarschijnlijk dat hun toegangsvoorwaarden zullen worden verscherpt. Bovendien zouden in 2022 ook de sociale bijdragen moeten stijgen, met name voor zelfstandigen, na het einde van de vrijstellingen van betaling die in de twee voorgaande jaren waren toegekend. Uiteindelijk zal **de afschaffing of inperking van sommige tijdelijke steunmaatregelen die in 2022 wordt verwacht, een negatief effect hebben op de inkomens van de getroffen huishoudens.**

²⁹ Gewestelijke economische vooruitzichten 2021-2026, gepubliceerd door het Federaal Planbureau (FPB), het Brussels Instituut voor Statistiek en Analyse (BISA), het Institut Wallon de l'Évaluation, de la Prospective et de la Statistique (IWEPS) en Statistiek Vlaanderen. Deze gewestelijke macro-economische prognoses op middellange termijn zijn in overeenstemming met het macro-economische kader van de nationale prognose die het FPB in juni 2021 heeft gepresenteerd. De resultaten die hier aan bod komen omvatten dus niet de herzieningen van de nationale macro-economische context die het FPB in september 2021 en februari 2022 van dit jaar deed met het oog op het opmaken van de economische begroting.

In de prognoses van juli 2021 werd uitgegaan van een reële groei van het beschikbaar inkomen van de huishoudens in het Brussels Gewest van 1,5% in 2021 en van 0,0% in 2022 (tegenover respectievelijk 1,7% en 0,5% op nationaal niveau). Deze cijfers zullen waarschijnlijk aanzienlijk worden herzien in de volgende gewestelijk prognoses die in juli 2022 worden verwacht. Het Federaal Planbureau heeft sindsdien zijn inflatievooruitzichten voor België immers sterk opwaarts herzien. Deze werden namelijk opgetrokken van 1,5% tot 2,4% voor 2021 en van 1,7% tot 5,5% voor 2022. **De versnelling van de inflatie en de automatische indexering van de lonen en sociale uitkeringen zullen een grote invloed hebben op de evolutie van het beschikbaar inkomen van de gezinnen in 2021 en 2022**, zowel in België als in Brussel. Voor België heeft het Federaal Planbureau de groei van het reële beschikbare inkomen voor 2021 neerwaarts herzien (0,3% nu tegenover 1,7% voorheen) en voor 2022 opwaarts (1,2% in plaats van 0,5%). Een van de redenen voor deze herzieningen is dat het effect van de automatische indexering achterblijft ten opzichte van de inflatie.

2.4.3. Huishoudens met een laag inkomen zijn meer blootgesteld aan inflatoire druk

De inflatie wordt berekend op basis van het indexcijfer van de consumptieprijzen, dat de prijzen weergeeft van een korf van goederen en diensten die door een gemiddeld Belgisch huishouden worden gekocht. In werkelijkheid hangt de samenstelling van het consumptiemandje van de huishoudens echter af van hun inkomensniveau. Als gevolg daarvan **hebben veranderingen in de prijs van goederen en diensten een verschillend effect op huishoudens, afhankelijk van hun inkomenscategorie**.

Uit gegevens van het huishoudbudgetonderzoek blijkt dat het relatieve gewicht van sommige essentiële uitgavencategorieën, zoals voedsel, huisvesting (inclusief energie) of vervoer, hoger is voor huishoudens met een laag inkomen. Aangezien de inflatiegolf van de afgelopen maanden vooral is aangewakkerd door stijgende voedsel- en energieprijzen, **doen de gevolgen van de stijgende inflatie zich sterker gevoelen in de koopkracht van huishoudens met een laag inkomen**. Volgens de Nationale Bank van België zouden de minst welgestelde gezinnen dus geconfronteerd worden met een inflatie die 0,3 procentpunt hoger ligt dan bij de gezinnen met de hoogste inkomens³⁰.

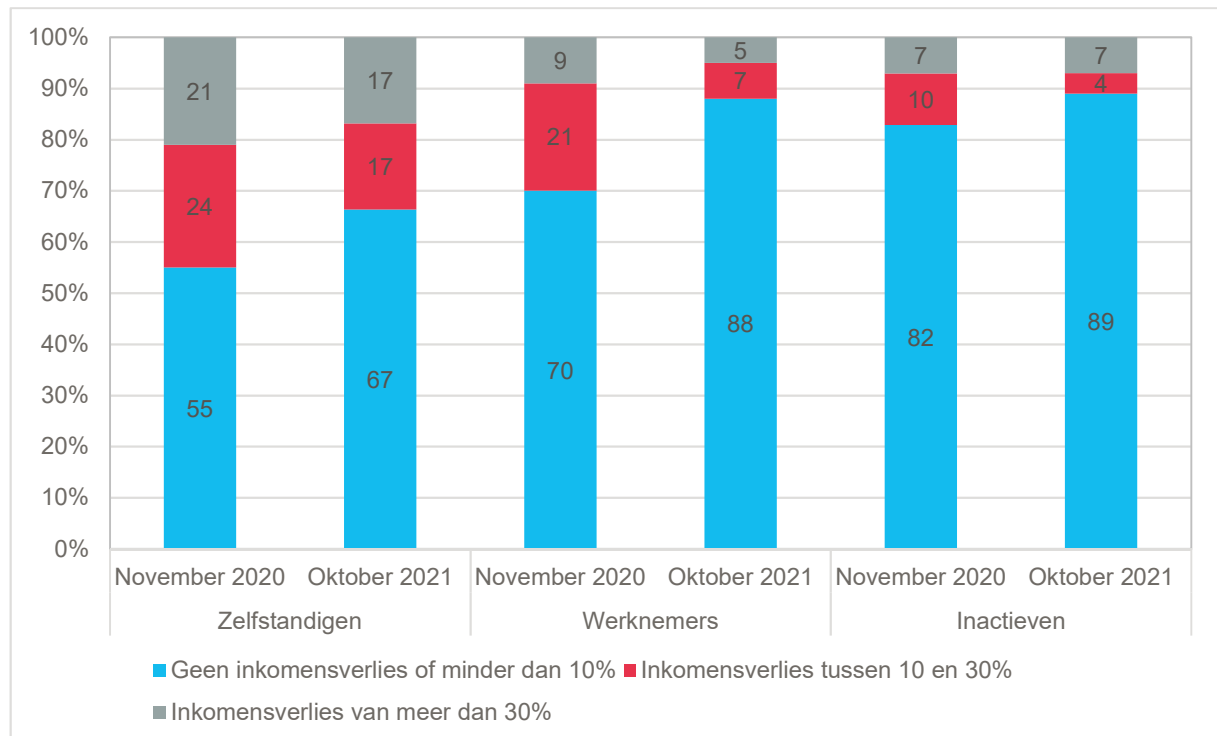
³⁰ Nationale Bank van België (februari 2022), Verslag 2021 - Economische en financiële ontwikkelingen.

2.4.4. Het inkomen van zelfstandigen in Brussel heeft meer te lijden gehad onder de gevolgen van de gezondheidscrisis

De gevolgen van de Covid-19-pandemie hebben een negatief effect gehad op het inkomen van de huishoudens, met name doordat sommige huishoudens niet meer kunnen werken omdat bepaalde economische activiteiten zijn stopgezet of beperkt. Aan de hand van de gegevens van de consumentenenquête van de Nationale Bank van België kan de omvang van de schok voor het inkomen van de Brusselse gezinnen worden geraamd naar gelang van het statuut van de respondent. **Grafiek 2.14** toont aan dat, **in termen van inkomen, de gezondheidscrisis de zelfstandigen meer heeft getroffen dan andere categorieën in het Brussels Gewest.**

Volgens de resultaten van de enquête van november 2020 meldde 24% van de zelfstandigen een algemeen inkomensverlies tussen 10% en 30%, terwijl 21% een verlies van meer dan 30% meldde. In vergelijking daarmee werden de werknemers minder hard getroffen: minder dan een op de tien meldde een inkomensverlies van meer dan 30%. Uit de laatste beschikbare cijfers voor oktober 2021 blijkt dat **de situatie inmiddels is verbeterd voor zowel zelfstandigen als werknemers, hoewel eerstgenoemden nog steeds meer te lijden hebben onder het inkomensverlies.** Het aandeel zelfstandigen dat meende minstens 10% van het eigen inkomen te hebben verloren, is in oktober 2021 gedaald tot 34%, tegenover 12% van de werknemers.

GRAFIEK 2.14: IMPACT VAN DE COVID-19-CRISIS OP HET INKOMEN VAN DE BRUSSELSE GEZINNEN IN FUNCTIE VAN HET STATUUT VAN DE RESPONDENT, RESULTATEN VAN DE ENQUÊTE

Bron: NBB (consumentenenquête - november 2020 en oktober 2021), berekeningen BISA

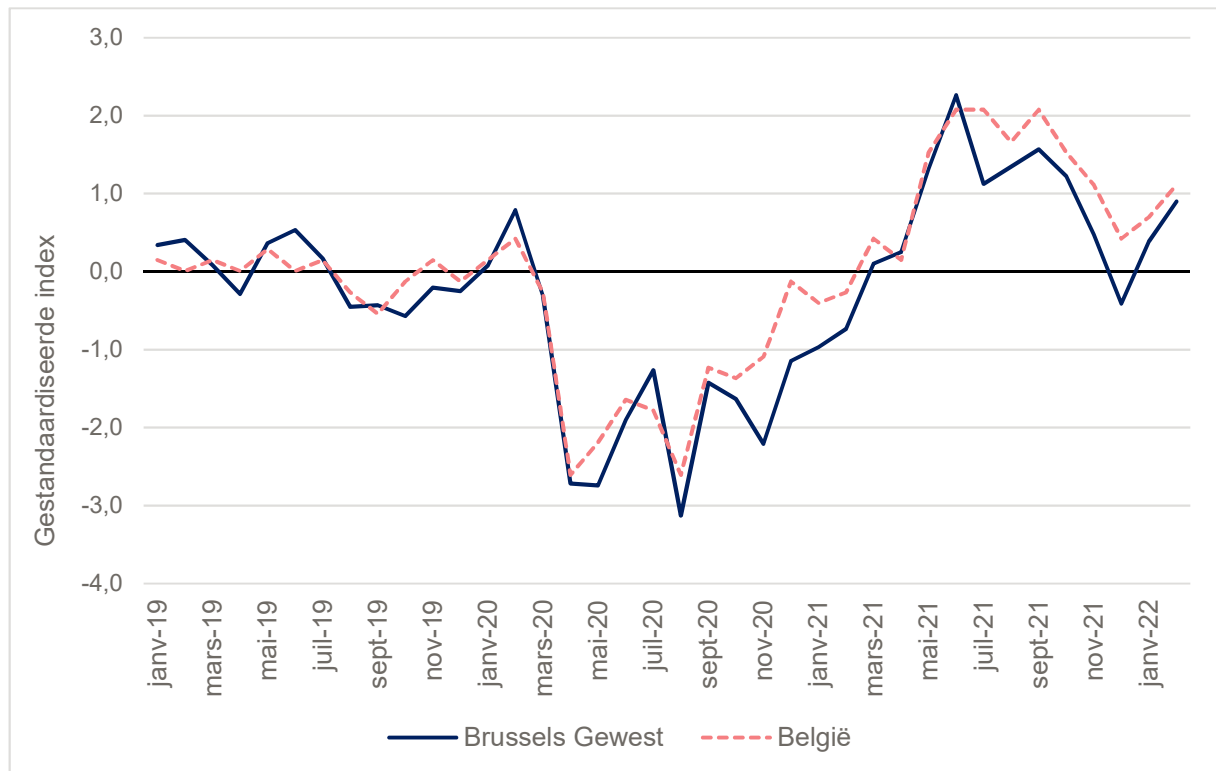
Noot: seizoengezuiverd saldo van de antwoorden, gestandaardiseerde score, voortschrijdend gemiddelde over 3 maanden

2.4.5. Na een opleving in de eerste helft van 2021 is het consumentenvertrouwen in Brussel opnieuw gedaald als gevolg van de stijgende inflatie

De gegevens van de maandelijkse consumentenenquête van de NBB laten toe om de impact van de gezondheidscrisis op het consumentenvertrouwen in het Brussels Gewest te analyseren. De evolutie van de synthetische vertrouwensindicator hangt af van de verwachtingen van de gezinnen voor de komende twaalf maanden op vier gebieden: de algemene economische situatie en de werkloosheid in België, en de financiële situatie en het spaargeld van de gezinnen.

Grafiek 2.15 laat zien dat **de indicator van het consumentenvertrouwen in het voorjaar van 2020 sterk is verslechterd en tot het najaar op een zeer laag niveau is gebleven**. Het waren vooral de beoordeling van de economische situatie door de Brusselse gezinnen en hun verwachtingen ten aanzien van de werkloosheid die een negatieve invloed hebben gehad op hun vertrouwen in deze periode, die met name werd gekenmerkt door twee lockdowns. Naarmate de gezondheidssituatie verbeterde en de beperkingen werden versoepeld, verbeterden vervolgens de verschillende componenten van de vertrouwensindicator (met inbegrip van de financiële situatie van de huishoudens). De steunmaatregelen, zoals tijdelijke werkloosheid en het overbruggingsrecht, hebben er onder meer toe bijgedragen de vrees van de Brusselse gezinnen voor werkloosheid en hun financiële situatie te verminderen. **De vertrouwenscurve van de consumenten heeft zich tussen eind 2020 en medio 2021 dan ook duidelijk hersteld tot ruim boven het langetermijngemiddelde. Sinds de zomer van 2021 zijn de huishoudens weer pessimistischer geworden.** Terwijl de werkloosheidsprognoses zich gunstig bleven ontwikkelen, is de beoordeling van de algemene economische situatie en de financiële situatie van de huishoudens sterk verslechterd. De opkomst van de Delta-variant rond medio 2021 en de stijging van de inflatie in de loop van de maanden verklaren ten dele deze verdere verslechtering. Uit de laatste twee beschikbare waarnemingen voor de vertrouwensindicator blijkt een **heropleving van het optimisme bij de Brusselse consumenten begin 2022, maar het valt te betwijfelen of dit in de komende maanden zal aanhouden**. De opleving die samenhangt met de aankondiging dat de meeste gezondheidsbeperkingen zouden worden opgeheven, dreigt immers te stikken als gevolg van de inflatiedruk en het uitbreken van de oorlog in Oekraïne. Er zij evenwel op gewezen dat de werkloosheidsverwachtingen van de Brusselse huishoudens begin 2022 aan de lage kant zijn gebleven en onder hun langetermijngemiddelde liggen.

GRAFIEK 2.15: CONSUMENTENVERTROUWEN, RESULTATEN VAN DE ENQUÊTE

Bron: NBB, berekeningen BISA (niet-afgevlakte indicator)

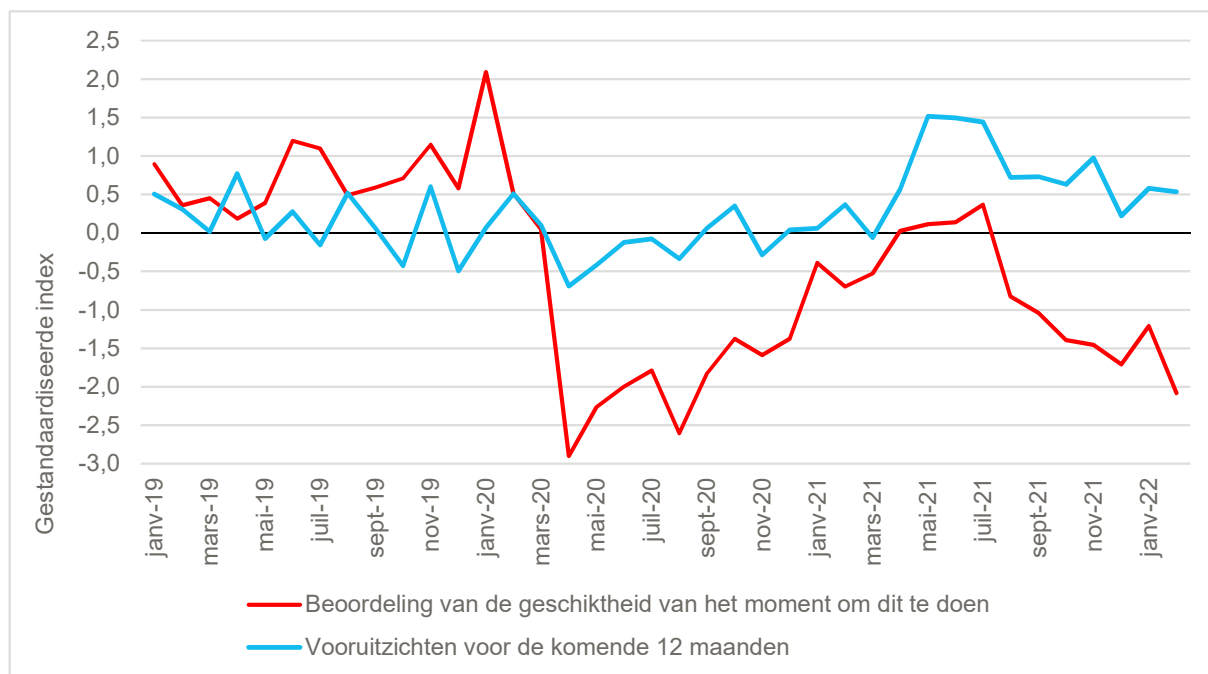
2.4.6. Hoewel de gezondheidscrisis relatief weinig invloed heeft gehad op de verwachtingen inzake belangrijke aankopen, zorgt de stijgende inflatie ervoor dat Brusselse huishoudens de aankoop van duurzame goederen uitstellen

Zoals hierboven vermeld, heeft de invoering van tijdelijke steunmaatregelen geholpen om het effect van de gezondheidscrisis op het beschikbare inkomen van de huishoudens te verzachten. **Ondanks de aanhoudende positieve inkomensgroei zijn de huishoudens echter gedwongen sterk te bezuinigen op hun aankopen van goederen en diensten** als gevolg van de gezondheidscrisis. Voor de consumenten hebben de angst voor besmetting en de gezondheidsbeperkingen om de verspreiding van het virus tegen te gaan, ertoe geleid dat zij niet konden consumeren of dat bepaalde aankopen werden uitgesteld. In België is de particuliere consumptie in 2020 met 8,2% gedaald, waardoor de spaarquote is opgelopen tot 20,2%. Verwacht wordt dat de consumptie van de Belgische huishoudens vanaf 2021 sterk zal aantrekken met een groei van 6,3%.

Wat Brussel betreft, blijkt uit de enquêtegegevens dat **de gezondheidscrisis weinig invloed heeft gehad op de verwachtingen van de gezinnen ten aanzien van grote aankopen** (blauwe curve in grafiek 2.16), **maar vooral hun inschatting van het juiste moment om deze aankopen te doen** (rode curve) heeft veranderd. Met andere woorden, op het hoogtepunt van de crisis tussen het voorjaar en het najaar van 2020 besloten de consumenten hun aankopen van duurzame goederen niet te annuleren, maar veeleer uit te stellen. Nu het vertrouwen in de eerste helft van 2021 is toegenomen, tonen de Brusselse huishoudens een toenemende bereidheid om zonder uitstel grote aankopen te doen. De

prognoses voor de aankopen van duurzame goederen bereikten tussen mei en juli 2021 zelfs een niveau dat ver boven het niveau van vóór de crisis lag. Sindsdien is de situatie echter verslechterd, nu steeds minder mensen geloven dat het nu een goed moment is om grote aankopen te doen. Hoewel de aankoopvooruitzichten van de Brusselse consumenten begin 2022 boven hun langetermijngemiddelde bleven, verslechterde hun inschatting van het tijdstip van hun aankopen sterk en naderde dit het niveau dat op het hoogtepunt van de crisis werd waargenomen. Er zijn verschillende elementen die deze ontwikkeling verklaren. Enerzijds is de begin 2021 waargenomen opleving te verklaren door een inhaalbeweging van in 2020 uitgestelde aankopen. Anderzijds **weerhouden langere levertijden en hogere prijzen voor bepaalde duurzame goederen de Brusselse consumenten ervan grote aankopen te doen**. De stijging van de verwachtingen van de Brusselse gezinnen wat hun spaargeld betreft, die in de eerste twee maanden van 2022 is vastgesteld, bevestigt hun terughoudendheid.

GRAFIEK 2.16: BELANGRIJKE AANKOPEN VAN DE BRUSSELSE GEZINNEN, RESULTATEN VAN DE ENQUÊTE

Bron: NBB, berekeningen BISA (niet-afgevlakte indicator)

3. SOCIALE EN GEZONDHEIDSONTWIKKELINGEN

Dit luik werd uitgewerkt in nauwe samenwerking met het Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad.

Zoals uiteengezet in de Barometer 2020 van het Brussels Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, hebben de Covid-19-epidemie en de maatregelen die zijn genomen om de epidemie in te dammen, een duidelijke impact gehad op mensen die in armoede en kansarmoede leven. Het Brussels Gewest, waar de armoede en de ongelijkheden op sociaal en gezondheidsgebied al groot waren vóór de crisis, is bijzonder hard getroffen door de Covid-19-crisis. Bovendien zijn het niet-gebruiken van sociale rechten en het ontbreken van sociale bescherming situaties die vaak voorkomen onder de Brusselse bevolking.

Het eerste deel van dit hoofdstuk schetst in het kort de sociale en gezondheidscontext in het Brussels Gewest vóór de Covid-19-crisis, terwijl het tweede deel focust op enkele van de sociale en gezondheidsgevolgen van de Covid-19-crisis.

De hier besproken gezondheidseffecten omvatten (1) de Covid-19-epidemie zelf (aantal gevallen en overlijdens) en enkele indirecte gezondheidseffecten, namelijk het effect van de crisis op (2) het uitstel van zorgverlening en (3) de geestelijke gezondheid.

De sociale gevolgen hebben betrekking op (1) de gevolgen van de crisis voor de inkomens van de inwoners van Brussel, (2) het daaruit voortvloeiende gebruik van de sociale diensten, meer bepaald het gebruik van het OCMW, (3) de mogelijke gevolgen van de crisis voor de leerlingen/studenten, (4) de kwestie van de overmatige schuldenlast en de gevolgen daarvan, meer bepaald in termen van het risico op uithuiszettingen, alsook de energiearmoede in de context van de sterk stijgende energieprijzen. Voorts zal in dit deel ook aandacht worden besteed aan (5) het transversale vraagstuk van de digitalisering in de context van de digitale kloof en het effect daarvan op het niet-gebruik van sociale rechten.

Er zij op gewezen dat niet alle sociale gevolgen van Covid-19 in het kader van deze diagnose konden worden uitgewerkt. De crisis heeft veel mensen getroffen en veel specifieke groepen hebben bijzondere moeilijkheden ondervonden, hetzij in verband met de aard van hun beroepsactiviteiten - zoals werknemers in de gezondheidszorg, leerkrachten, werknemers uit de sociale en culturele sector, enz. - hetzij in verband met specifieke levensomstandigheden - zoals gehandicapten³¹, mensen die aan drugs verslaafd zijn, vrouwen of kinderen die het slachtoffer zijn van huiselijk geweld, enz. Deze specifieke problemen vereisen bijzondere aandacht, maar konden in het kader van deze diagnose niet worden behandeld. Daarnaast heeft de crisis een aanzienlijk effect gehad op de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen³²; ook hier moet voor meer informatie worden verwezen naar bijvoorbeeld de werkzaamheden van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen. Tot slotte hebben geïnstitutionaliseerde personen, zoals bejaarden in verzorgingstehuizen, gedetineerden, enz. bijzonder grote moeilijkheden ondervonden tijdens de crisis. Deze laatste zullen hier evenmin worden besproken, maar zijn niettemin zeer belangrijk.

³¹Zie met name de Unia-studie: <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/impact-van-de-coronacrisis-op-personen-met-een-handicap-2020>

³² Zie met name: https://igvm-iefh.belgium.be/sites/default/files/downloads/nota_over_de_genderdimensie_van_de_covid-19_crisis_nl.pdf

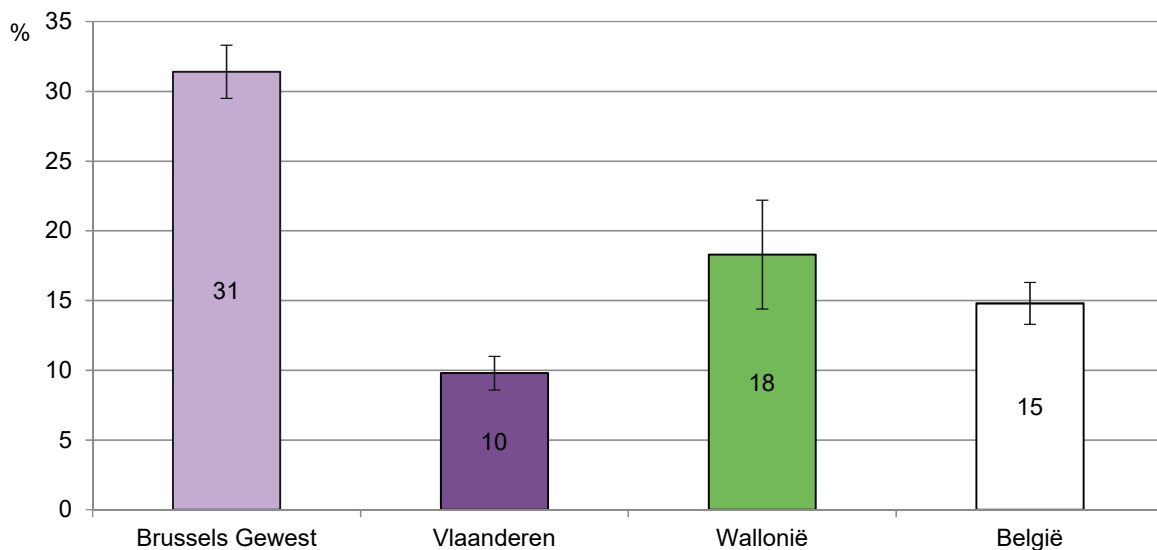
Meer informatie over de gevolgen van de Covid-19-crisis voor ouderen in verzorgingstehuizen, gehandicapten en de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen is echter te vinden in de vorige versie van de diagnose.

3.1. CONTEXT IN HET BRUSSELS GEWEST VÓÓR DE COVID-19-CRISIS

3.1.1. Sociale situatie

De '**monetaire armoede**'-indicatoren in het Brussels Gewest wijzen erop dat een groot aantal inwoners van een laag inkomen leeft: ongeveer een derde van de Brusselse bevolking leeft van een inkomen dat onder de armoederisicodrempel ligt (1.284 euro per maand voor een alleenstaande en 2.696 euro per maand voor een koppel met twee kinderen³³). Dit percentage is de laatste tien jaar stabiel gebleven. Het is aanzienlijk hoger dan in de andere twee gewesten van het land (**grafiek 3.1**).³⁴

GRAFIEK 3.1: AANDEEL VAN DE BEVOLKING ONDER DE ARMOEDERISICOGRENS, BELGIË EN DE GEWESTEN, INKOMENS 2018

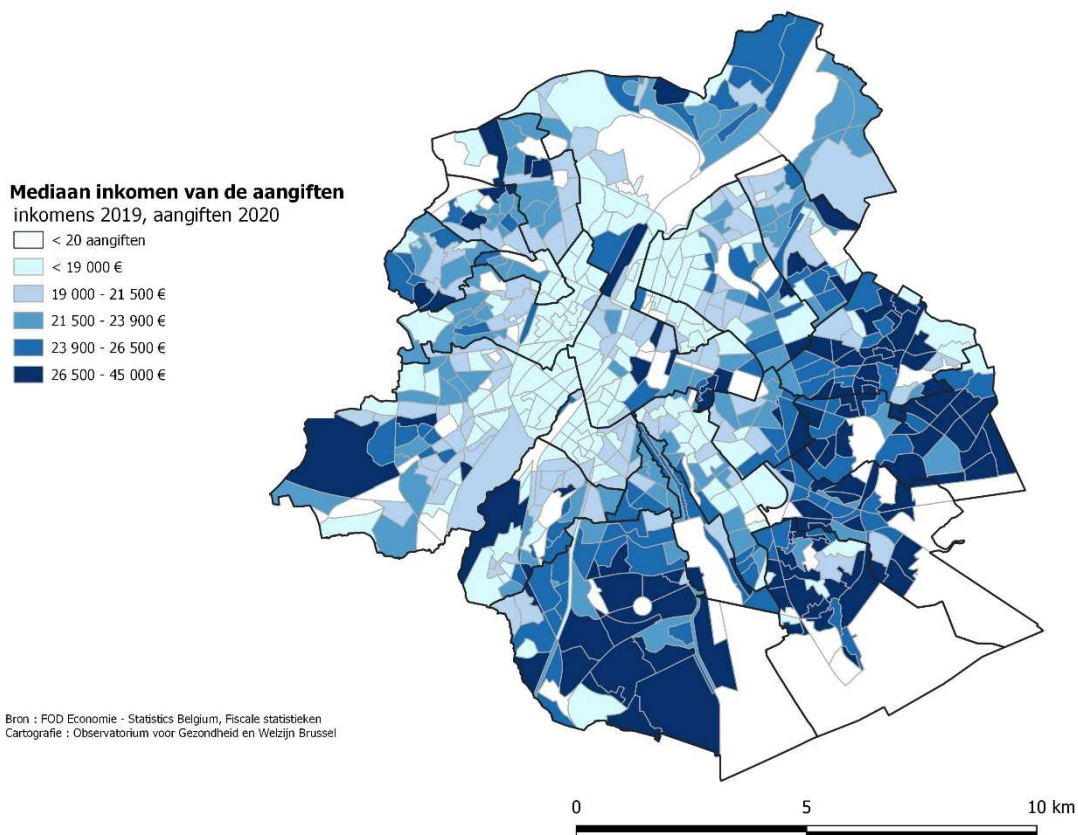
Bron: FOD Economie - Statistics Belgium, Quality Report Belgian SILC 2019

De globale cijfers voor het Brussels Gewest verhullen het belang van de sociaal-ruimtelijke ongelijkheden op zijn grondgebied. In 2019 varieerde het mediane (jaar)inkomen van de belastingaangiftes van 16.267 euro in Sint-Joost-ten-Node tot 35.355 euro in Sint-Pieters-Woluwe. Tussen de statistische sectoren zijn de verschillen nog groter (**kaart 3.1**). Mensen die in armoede en kansarmoede leven, zijn grotendeels geconcentreerd in de "**arme sikkel**" van het Brussels Gewest (het gebied dat een halve maan vormt ten westen van het stadscentrum) en dat al enkele decennia lang.

³³ Bron: EU-SILC 2020 (inkomens 2019).

³⁴ De resultaten van de SILC 2020-enquête zijn niet opgenomen voor deze indicator, aangezien de cijfers voor het Brussels Gewest te veel lijken te zijn beïnvloed door steekproefproblemen in verband met moeilijkheden bij de SILC 2020-enquête tijdens de eerste fase van de Covid-19-crisis: <https://statbel.fgov.be/nl/methodologische-nota-eu-silc-covid-19>

KAART 3.1: MEDIAAN TOTAAL NETTO BELASTBAAR INKOMEN VAN DE AANGIFTES, PER STATISTISCHE SECTOR, BRUSSELS GEWEST, INKOMEN 2019

De risicograad van **armoede voor kinderen en adolescenten** (0-17 jaar) is nog hoger, wat wijst op de bijzondere financiële moeilijkheden waarmee veel gezinnen met kinderen in het Brussels Gewest te kampen hebben: 41% van de kinderen leeft in een gezin met een inkomen onder de armoederisicodrempel in de Hoofdstad. Het armoederisico is buitengewoon hoog bij personen die leven in een gezin zonder werk of met een lage werkfrequentie. In het Brussels Gewest leven echter meer dan één volwassene (18-59 jaar) op vijf en meer dan één kind (0-17 jaar) op vier in een huishouden met een zeer lage werkfrequentie.

Een vijfde van de beroepsbevolking (18-64 jaar) leeft van een sociale uitkering of een vervangingsinkomen (pensioenen niet meegerekend), waarvan het minimumbedrag meestal onder de armoederisicodrempel ligt.

De **hoge kost van de huisvesting** weegt zwaar op het budget van de Brusselse gezinnen. De toegang tot fatsoenlijke huisvesting voor mensen met een laag inkomen is bijzonder moeilijk in een Gewest waar de overgrote meerderheid (62%) van de woningen wordt bewoond door huurders, zoals blijkt uit het grote en groeiende aantal huishoudens op de wachtlijst voor sociale huisvesting, die nu ongeveer 51.000 huishoudens bedraagt.

Wat de **kwaliteit van de huisvesting** betreft, leeft volgens de SILC-enquête 2019 ongeveer 25% van de Brusselse huishoudens in een "ontoereikende" woning (met ofwel lekkende daken ofwel vocht- en/of rotproblemen in de raamkozijnen of de vloer). Bovendien is 7% van de Brusselaars niet in staat om hun woning voldoende te verwarmen. Tot slot, en met name in verband met het stedelijke karakter van het Brussels Gewest (en dus een groot aandeel kleine woningen), leeft 26% van de Brusselaars in een

situatie van overbevolking in hun woning (volgens de definitie van de EU-SILC-enquête³⁵). Problemen met de kwaliteit van de huisvesting, in het bijzonder verwarmingsproblemen en overbevolking, hangen sterk samen met het inkomensniveau: van de mensen met een inkomen onder de armoederisicodrempel heeft 13% verwarmingsproblemen en 51% leeft in overbevolkte omstandigheden in hun woning in het Brussels Gewest.

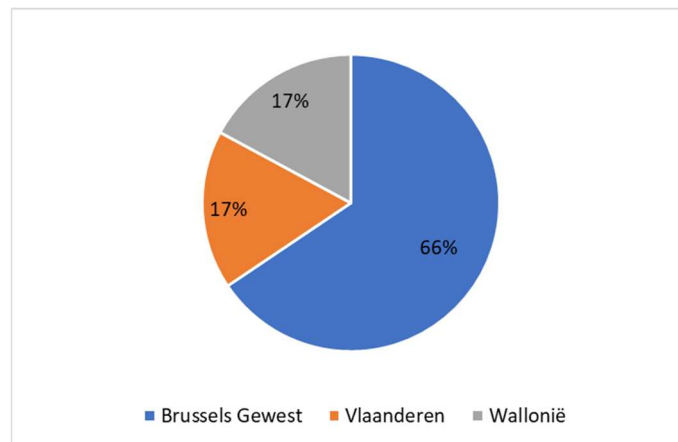
Onder de mensen in een precare situatie die "onzichtbaar" zijn in de statistieken, telt het Brussels Gewest, naast een bepaald aantal mensen die ingeschreven zijn in het Bevolkingsregister maar onbekend zijn bij het sociaalzekerheidsstelsel (omdat ze geen toegang (meer) hebben tot sociale rechten), ook een bepaald aantal mensen die niet ingeschreven zijn in het register, met name **migranten zonder papieren**. Zij hebben geen recht op sociale bescherming; alleen tussenkomst in de gezondheidszorg, via het gebruik van dringende medische hulp (DMH) die door de OCMW's wordt verleend, is mogelijk. Uit de gewestelijke verdeling van de hoeveelheid DMH die in België wordt verleend, blijkt dat het aantal migranten zonder papieren veel hoger is in het Brussels Gewest dan in de andere twee gewesten van het land: twee derde van de DMH die in België is verleend, bevindt zich in het Brussels Gewest (grafiek 3.2).

De meeste indicatoren wijzen er dan ook op dat het percentage mensen dat in armoede leeft in het Brussels Gewest in het algemeen hoger ligt dan in de andere twee gewesten van het land. Er moet echter rekening worden gehouden met het stedelijk karakter van het Brussels Gewest; een vergelijking van het Brussels Gewest met de andere grote Belgische steden wijst uit dat de sociaal-economische situatie in de grote Waalse steden even ongunstig of zelfs ongunstiger zou zijn, afhankelijk van de in aanmerking genomen indicator.³⁶ Anderzijds is de **inkomensongelijkheid** in het Brussels Gewest duidelijk groter dan in de andere twee Gewesten en in de andere grote steden van het land.

³⁵ Deze indicator wordt gedefinieerd als het percentage van de bevolking dat in een overbevolkt huishouden leeft. Een persoon wordt geacht in een overbevolkt huishouden te wonen als het huishouden niet ten minste het volgende aantal kamers heeft - een kamer voor het huishouden; - een kamer voor elk paar in het huishouden; - een kamer voor elke alleenstaande van 18 jaar of ouder; - een kamer voor elk paar alleenstaanden van hetzelfde geslacht tussen 12 en 17 jaar; - een kamer voor elke alleenstaande van 12 tot 17 jaar die niet onder de vorige categorie valt; - een kamer voor elk paar kinderen van minder dan 12 jaar. Bron: Eurostat.

³⁶ Zie Welzijnsbarometer 2020: <https://www.ccc-ggc.brussels/nl/observatbru/publications/2020-welzijnsbarometer>

GRAFIEK 3.2: VERDELING VAN DRINGENDE MEDISCHE HULP (DMH) PER GEWEST, BELGIË, JANUARI 2020

Bron: POD Maatschappelijke Integratie, berekeningen Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel

3.1.2. Gezondheidstoestand en ongelijkheden op gezondheidsgebied

De sociaal-economische status van mensen heeft een zeer belangrijke invloed op hun gezondheidstoestand. De sociale ongelijkheden die het Brussels Gewest kenmerken, komen tot uiting in aanzienlijke **ongelijkheden op gezondheidsgebied**. Ongelijkheid op gezondheidsgebied ontstaat gedurende het hele leven, waarbij enerzijds rekening wordt gehouden met de levensomstandigheden (arbeidsomstandigheden, huisvesting, enz.) en anderzijds met de toegang tot gezondheidszorg (curatief en preventief).

De **ongelijkheden op het vlak van sterfte** vormen het topje van de ijsberg: tussen de inwoners van de armste en de meest welvarende Brusselse gemeenten bedraagt het verschil in levensverwachting 3 jaar bij de mannen en 2,5 jaar bij de vrouwen³⁷.

Ook binnen de beroepsbevolking worden sociale ongelijkheden op gezondheidsgebied vastgesteld: het **risico op invaliditeit** is meer dan twee keer zo groot bij arbeiders als bij bedienden³⁸.

Volgens de door Sciensano gepubliceerde Gezondheidsenquête 2018 acht 22% van de Brusselse bevolking van 15 jaar en ouder **zichzelf niet in goede gezondheid**. Het percentage mensen dat zichzelf niet in goede gezondheid acht, varieert aanzienlijk naar gelang van de sociaal-economische status (voor dezelfde leeftijd en hetzelfde geslacht), hier benaderd door het onderwijsniveau: 41% van de mensen met ten hoogste een diploma lager middelbaar onderwijs acht zichzelf in slechte gezondheid, tegenover 16% van de mensen met een diploma hoger middelbaar onderwijs.

Ook wat de **toegang tot zorg** betreft, zijn er grote ongelijkheden: in 2018 moest 38% van de Brusselaars met financiële moeilijkheden om die reden zorg uitstellen (een percentage dat bijna vier keer hoger ligt dan dat van de welgestelden). Het gebruik van preventieve zorg varieert ook aanzienlijk naar gelang van het sociaal-economisch niveau. Screening op borstkanker (preventieve mammografie) is bijvoorbeeld veel gebruikelijker bij vrouwen met een hoog inkomen dan bij vrouwen met een laag inkomen (zie Welzijnsbarometer 2020).

³⁷ Bron: Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel, Statistische overlijdensbulletins 2013-2017.

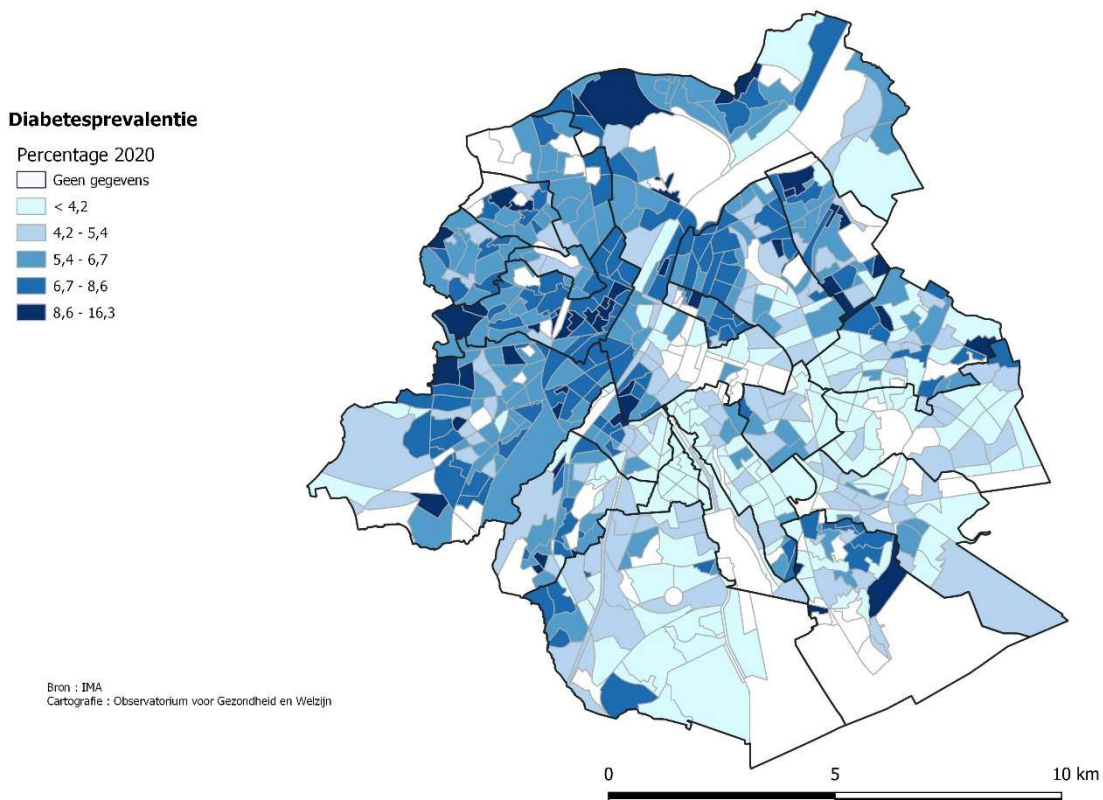
³⁸ Bron: RIZIV, berekeningen Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel.

Sociale ongelijkheid op gezondheidsvlak uit zich meer in het bijzonder in verband met het risico op chronische ziekten. In het Brussels Gewest leed 29% van de mensen (15 jaar en ouder) in 2018 aan een of meer **chronische ziekten** (volgens de gezondheidsenquête). Onder de mensen van 65 jaar en ouder heeft 45% ten minste één chronische ziekte. De prevalentie is veel hoger bij mensen met een laag inkomen. Bepaalde chronische ziekten vormen een extra risicofactor voor besmetting met het coronavirus (voorbeelden hieronder).

Diabetes is een chronische ziekte die leidt tot verschillende gezondheidsproblemen. Op basis van de gegevens van de Gezondheidsenquête 2018 bedraagt de jaarlijkse prevalentie van diabetes 5,8% van de totale Brusselse bevolking, maar stijgt deze tot 17,4% bij de bevolking van 65 jaar en ouder.

Sociale ongelijkheden op het gebied van gezondheid zijn ook zeer uitgesproken voor diabetes, zoals blijkt uit de onderstaande kaart (kaart 3.2): de prevalentie is duidelijk hoger in de achtergestelde gebieden van het Gewest, met name de armste wijk, maar ook in gebieden met sociale huisvesting.

KAART 3.2: PERCENTAGE PERSONEN MET DIABETES, STATISTISCHE SECTOREN, BRUSSELS GEWEST, 2020

Bron: Intermutualistisch Agentschap, cartografie Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel

Bovendien verklaart 13% van de Brusselaars, nog steeds op basis van de Gezondheidsenquête 2018, in 2018 aan **hypertensie** te hebben geleden en 13% ook aan **hypercholesterolemie**. Deze percentages nemen sterk toe met de leeftijd, en er speelt ook een sociale gradiënt mee.

3.2. GEVOLGEN VOOR DE GEZONDHEID VAN DE COVID-19-CRISIS

3.2.1. Covid-19: Epidemiologische gegevens

Dit deel bevat gegevens over het aantal bevestigde gevallen van Covid-19 en het aantal ziekenhuisopnames van Covid-19-patiënten (paragraaf 3.2.1.1), en het aantal sterfgevallen door Covid-19 in het Brussels Gewest (paragraaf 3.2.1.2).

Bevestigde gevallen, uitgevoerde tests en ziekenhuisopname

Op het moment van het schrijven van deze diagnose-update beschrijft Sciensano³⁹ het verloop van de epidemie in België in vijf golven en twee "tussengolfperioden". De datums van deze perioden zijn de volgende:

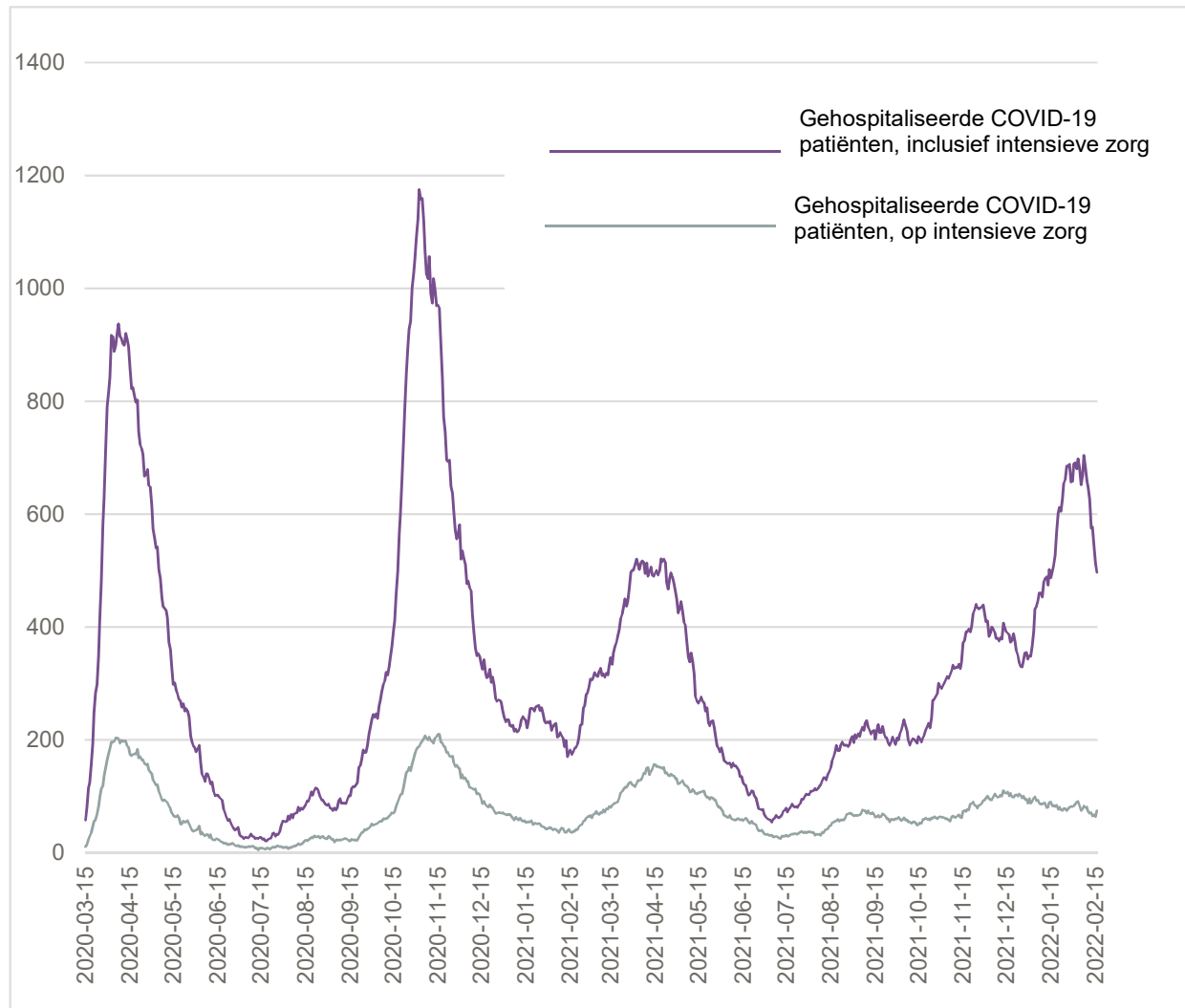
- > Golf 1: van het begin van de epidemie tot 21 juni 2020
 - Tussengolf 1: tussen 22 juni en 30 augustus 2020
- > Golf 2: tussen 31 augustus 2020 en 14 februari 2021
- > Golf 3: tussen 15 februari 2021 en 27 juni 2021
 - Tussengolf 2: van 28 juni tot 3 oktober 2021
- > Golf 4: tussen 4 oktober en 26 december 2021
- > Golf 5: vanaf 27 december 2021.

Deze verschillende golven komen zeer duidelijk tot uiting wanneer we het aantal in het Brussels Gewest gehospitaliseerde Covid-19-patiënten bekijken ([grafiek 3.3](#)).

Er zij op gewezen dat deze perioden werden vastgesteld voor België in het algemeen, en dat er dus verschillen kunnen zijn in de evolutie van de epidemie in de tijd naar gelang van de gewesten-provincies, in het bijzonder voor Brussel.

³⁹ Sciensano Covid-19-Surveillance. Veelgestelde vragen. [COVID-19 FAQ NL final.pdf \(sciensano.be\)](#)-geraadpleegd op 18 februari 2022.

GRAFIEK 3.3: TOTAAL AANTAL DOOR HET LABORATORIUM BEVESTIGDE COVID-19-PATIËNTEN IN HET ZIEKENHUIS, TOTAAL EN OP DE AFDELING INTENSIEVE ZORG, BRUSSELS GEWEST, TUSSEN HET BEGIN VAN DE EPIDEMIE EN 16 FEBRUARI 2022

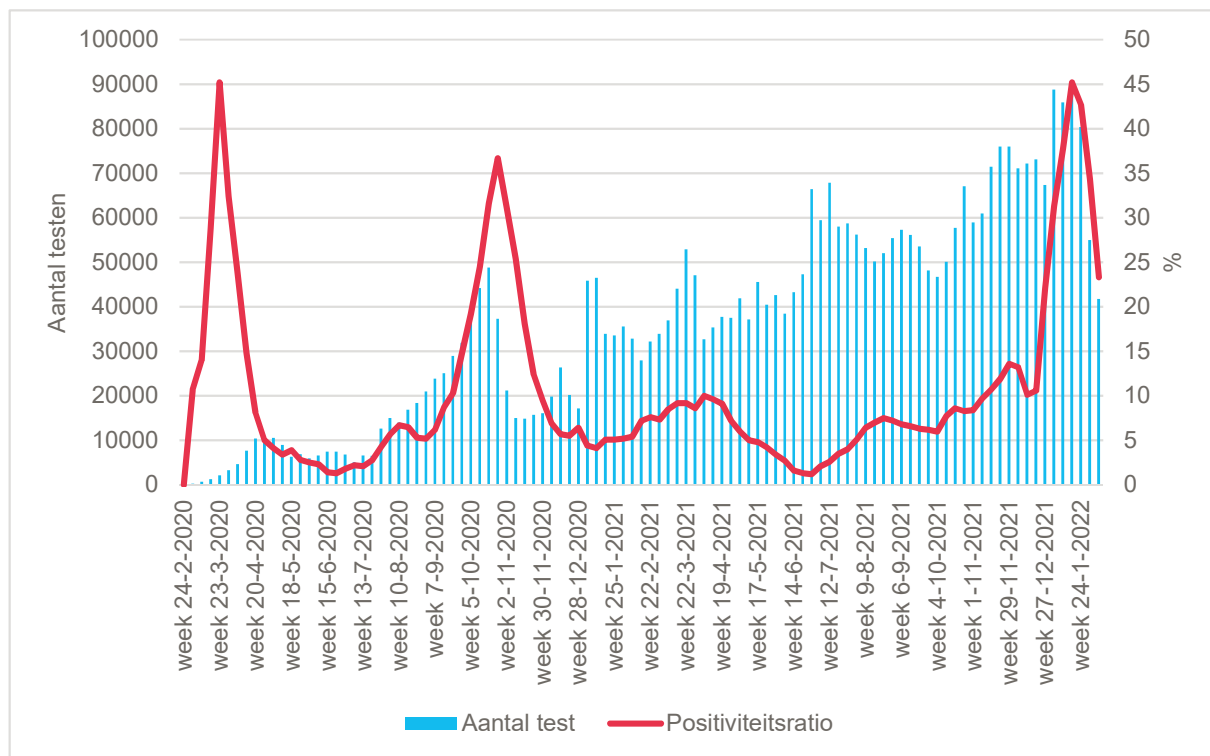

Bron: Sciensano, geraadpleegd op 17.02.2022

De onderstaande grafieken laten de ontwikkeling sinds het begin van de epidemie zien van het aantal uitgevoerde tests en het percentage positieve resultaten (grafiek 3.4), alsmede het aantal bevestigde gevallen (grafiek 3.5). Wat het aantal besmettingen betreft, zij erop gewezen dat de hier gepresenteerde cijfers alleen betrekking hebben op de personen die getest werden. Zo werden in het begin van de epidemie niet alle personen getest van wie vermoed werd dat ze besmet waren. Bovendien is het mogelijk dat sommige mensen zich niet hebben laten testen, gezien de implicaties voor hen en hun gezinnen in termen van quarantaine, isolatie en dus afwezigheid van het werk. Voorzichtigheid is ook geboden bij de interpretatie van de evolutie in de tijd, en naar gelang van de golven, van de cijfers in verband met het aantal besmettingen. De teststrategie, die van invloed is op het aantal gediagnosticeerde gevallen, is namelijk tijdens de gehele epidemie geëvolueerd - naar gelang van de ontwikkeling van de epidemie, de organisatie van de gezondheidszorg in België en de beschikbare middelen⁴⁰.

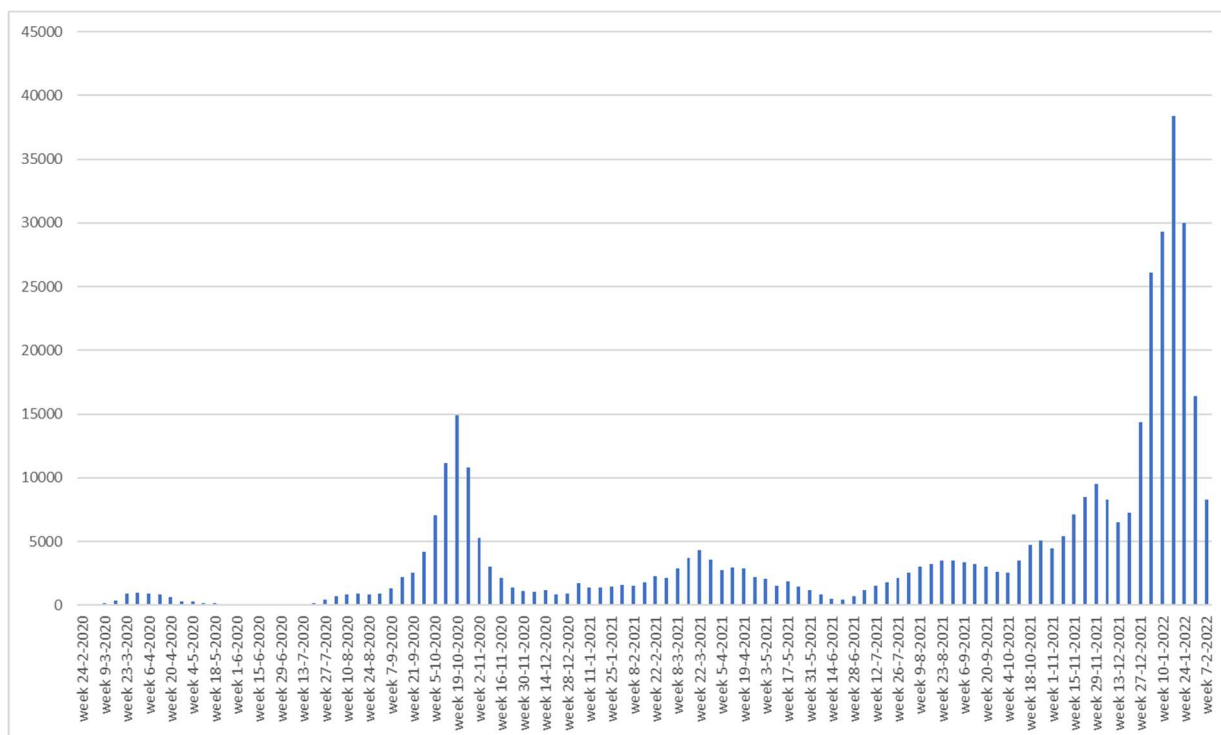
⁴⁰ Sciensano Covid-19. Wekelijks epidemiologisch bulletin van 15 januari 2021. https://covid-19.sciensano.be/sites/default/files/Covid19/COVID-19_Weekly%20report_20210115%20-%20NL.pdf

GRAFIEK 3.4: EVOLUTIE VAN HET AANTAL (SOM OVER EEN PERIODE VAN 7 DAGEN) UITGEVOERDE TESTS EN DE POSITIVITEITSRATIO IN HET BRUSSELS GEWEST VAN DE WEEK VAN 24 FEBRUARI 2020 TOT EN MET DE WEEK VAN 7 FEBRUARI 2022 (TOT EN MET 13 FEBRUARI)

Bron van de gegevens: Sciensano: dashboard: geraadpleegd op 17.02.2022

GRAFIEK 3.5: EVOLUTIE VAN HET AANTAL BEVESTIGDE GEVALLEN PER WEEK IN HET BRUSSELS GEWEST, VAN DE WEEK VAN 24 FEBRUARI 2020 TOT EN MET DE WEEK VAN 7 FEBRUARI 2022 (TOT EN MET 13 FEBRUARI)

Bron van de gegevens: Sciensano: dashboard: geraadpleegd op 17.02.2022

Bij het begin van de epidemie werd vastgesteld dat verschillende factoren van invloed waren op de blootstelling aan de ziekte, zoals de arbeidsomstandigheden (niet kunnen telewerken, essentiële banen waarbij nauw contact is vereist, enz.), de dichtheid van de woongemeente (contacten, mobiliteit in een stedelijke context, gebrek aan groene ruimten, enz.), de woonomstandigheden (grootte van de huishoudens, type woning, woningdichtheid, enz.), enz.

Personen in kansarmoede combineren vaak verschillende risicofactoren en zijn daarom bijzonder kwetsbaar.

Ook het leven in een gemeenschap (verpleegtehuizen, gevangenissen, opvangtehuizen voor daklozen, gehandicapten, onthaalhuizen, enz.) brengt mensen in gevaar om het virus op te lopen doordat het de verspreiding ervan bevordert⁴¹. Wie in een gemeenschap woont, is zowel blootgesteld aan de personen die er wonen als aan de personen die er werken.

Verschiede factoren worden ook in verband gebracht met een hoger risico op het ontwikkelen van ernstigere vormen van de ziekte. Deze omvatten meer bepaald ⁴²leeftijd, comorbiditeiten (met name hypertensie, hart- en vaatziekten, diabetes mellitus, chronische obstructieve longziekte, chronische nierziekte) en zwaarlijvigheid. De sociale groepen die aan het begin van de epidemie het meeste risico

⁴¹ Naargelang zij tijdens de eerste lockdown open of gesloten bleven, ondervonden deze onthaalplaatsen bijzondere en specifieke moeilijkheden bij de toepassing van gezondheidsmaatregelen, de aankoop van beschermingsmiddelen, het beheer van de verspreiding en de opvolging naar aanleiding van de verdere screening.

⁴² Sciensano Factsheet Covid-19 disease (SARS-CoV-2 virus) (versie van 13 april 2021). <https://Covid-19.sciensano.be/sites/default/files/Covid-19/COVID-19 fact sheet ENG.pdf>

liepen aan SARS-CoV-2 te worden blootgesteld, waren ook groepen die vaker pathologieën vertoonden die een hoger risico op een ernstige vorm van de ziekte inhielden⁴³.

Sinds het begin van de epidemie en tot 17 februari 2022 zijn in Brussel in totaal 406.147 bevestigde gevallen van Covid-19 gemeld, wat overeenkomt met een verhouding (totaal aantal gevallen per 10.000 inwoners) van 3.331,5/10.000.

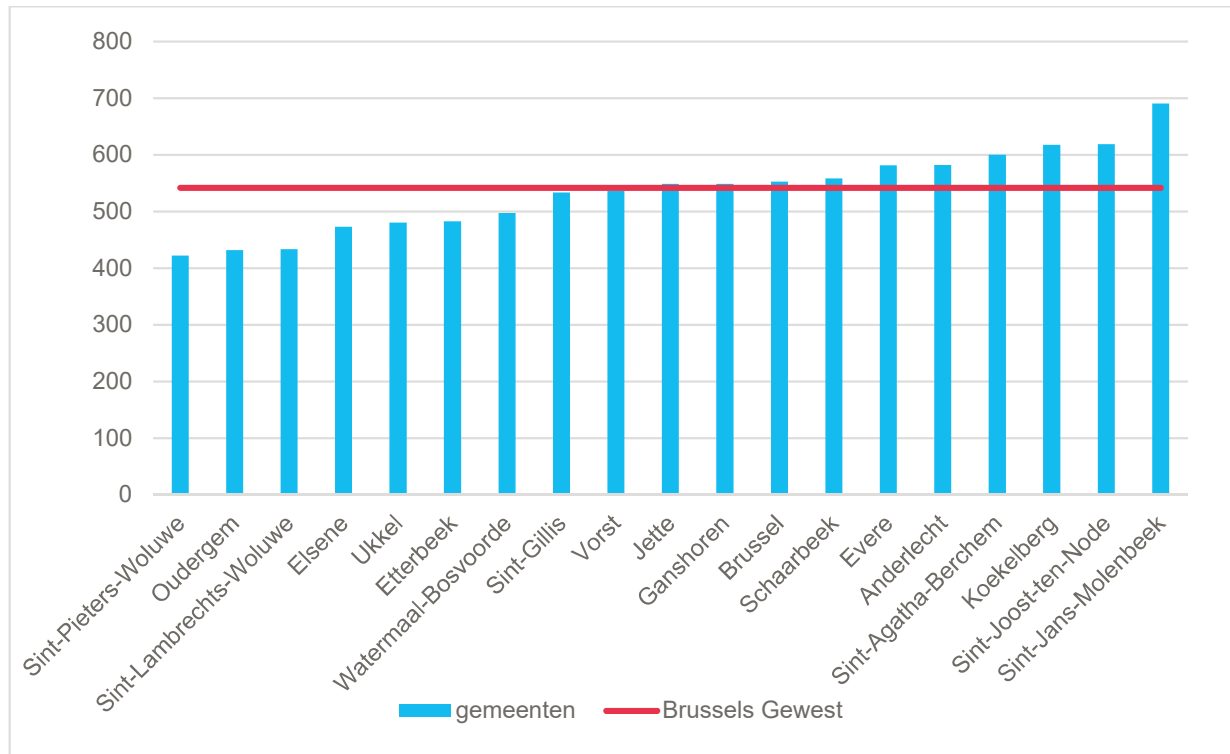
De totale aantallen bevestigde gevallen van Covid-19 per 10.000 inwoners worden in de [grafieken 3.6.A](#) en [3.6.B](#) hieronder per gemeente voor twee perioden gepresenteerd: (A) de periode van 21 juni 2020 tot en met 15 november 2020, zoals gepresenteerd in de vorige diagnose, en (B) vanaf het begin van de epidemie tot en met 17 februari 2022, om een algemeen beeld te krijgen.

De meest getroffen gemeenten zijn veranderd tussen het begin van de epidemie en de huidige periode. Terwijl bij het begin van de epidemie een verband kon worden waargenomen tussen bepaalde kenmerken van de gemeenten (bv. bevolkingsdichtheid, woonomstandigheden, armoede, enz.) en het aantal besmettingen, is dit verband thans minder duidelijk. Bovendien zijn de verschillen tussen de gemeenten veel kleiner in termen van het totale aantal gevallen op dit moment dan in 2020.

⁴³ Bajos N., Warszawski J., Pailhé A., Counil E., Jusot F., et.al (oktober 2020). Les inégalités sociales au temps du Covid-19. IRESP, Questions de santé publique, nr. 40.

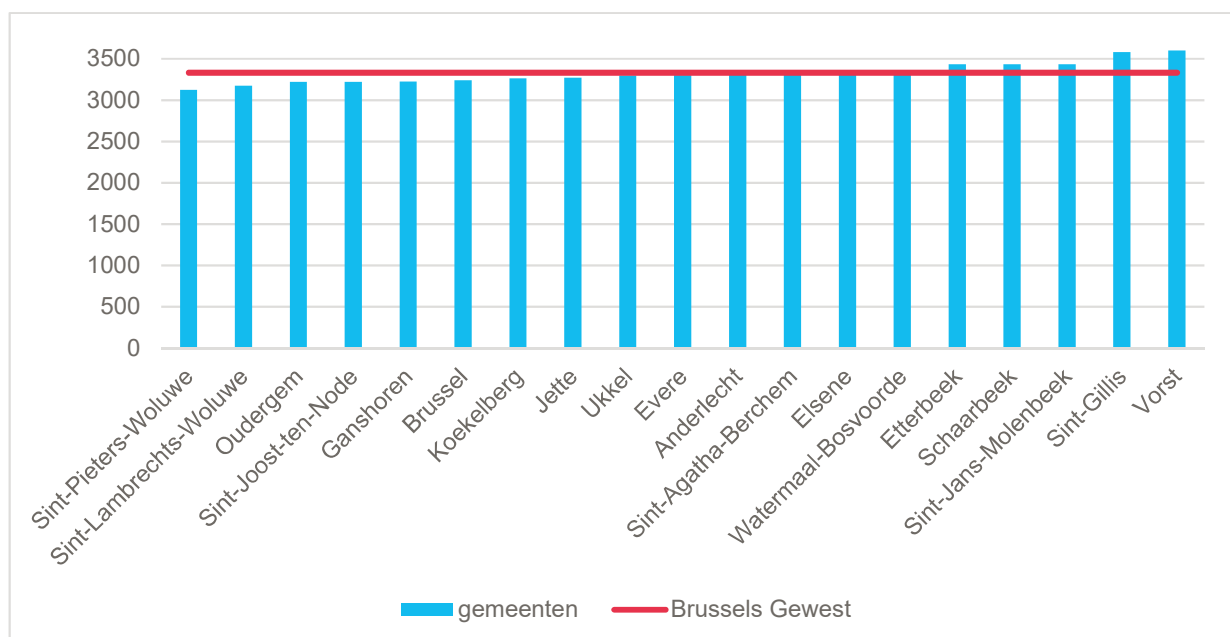
GRAFIEKEN 3.6.A EN 3.6.B: TOTAAL AANTAL BEVESTIGDE GEVALLEN PER 10.000 INWONERS, PER BRUSSELSE GEMEENTE: A) VAN 21 JUNI 2020 TOT 15 NOVEMBER 2020, B) VAN HET BEGIN VAN DE EPIDEMIE TOT 17 FEBRUARI 2022

A) van 21 juni 2020 tot en met 15 november 2020

Bronnen: Sciensano, Statbel (populatie op 1 januari 2020), berekeningen Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel

B) vanaf het begin van de epidemie tot 17 februari 2022

Bronnen: Sciensano, Statbel (populaties 2020-2021), berekeningen Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel

Overlijdens, sterfte en oversterfte

Zoals hierboven vermeld, heeft Sciensano tot dusver vijf golven van de Covid-19-epidemie in België geïdentificeerd⁴⁴. Op 7 februari 2022 waren er **3.944 (mogelijke en bevestigde) Covid-19-sterfgevallen** in het Brussels Gewest sinds 7 maart 2020 (datum van het eerste gemelde Covid-19-sterfgeval in België).

Hierbij dient opgemerkt dat Covid-19-sterfgevallen worden gerangschikt naar plaats van overlijden en niet naar woonplaats. De sterfgevallen kunnen dus ook betrekking hebben op niet-Brusselaars. Brussel heeft immers een ruim aanbod aan gezondheidsdiensten en verzorgt ook een groot deel niet-Brusselse patiënten. Ter informatie: in 2018 betrof 36% van de opnames in de Brusselse ziekenhuizen mensen die niet in het Brussels Gewest wonen. Het ging om 19% mensen die in Vlaanderen wonen en 15% mensen die in Wallonië wonen.⁴⁵

Grafiek 3.7 toont de verdeling van de 3.935 (mogelijke en bevestigde) Covid-19-sterfgevallen die sinds 7 maart 2020 in het Brussels Gewest hebben plaatsgevonden per leeftijdsgroep en geslacht. Het totale aantal sterfgevallen bedroeg 2.117 voor mannen en 1.825 voor vrouwen⁴⁶.

Cijfers bevestigen dat het aantal sterfgevallen toeneemt met de leeftijd.⁴⁷ Zo behoort 83% van de mannelijke en 90% van de vrouwelijke sterfgevallen tot de 65-plussers.

De sterfgevallen van vrouwen van 75 jaar en ouder vertegenwoordigen 78% van de totale sterfgevallen onder vrouwen. Voor mannen is dat slechts 65%. Dit verschil kan worden verklaard door een aanzienlijk lager percentage mannen met een hoge leeftijd dan vrouwen. Zo bedraagt in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest het percentage 75-plussers 4,6% bij de mannen en 7,7% bij de vrouwen.⁴⁸

⁴⁴ Antwoord op vraag 2.3 in het document "Covid-19-surveillance. Veelgestelde vragen", https://covid-19.sciensano.be/sites/default/files/Covid19/COVID-19_FAQ_NL_final.pdf

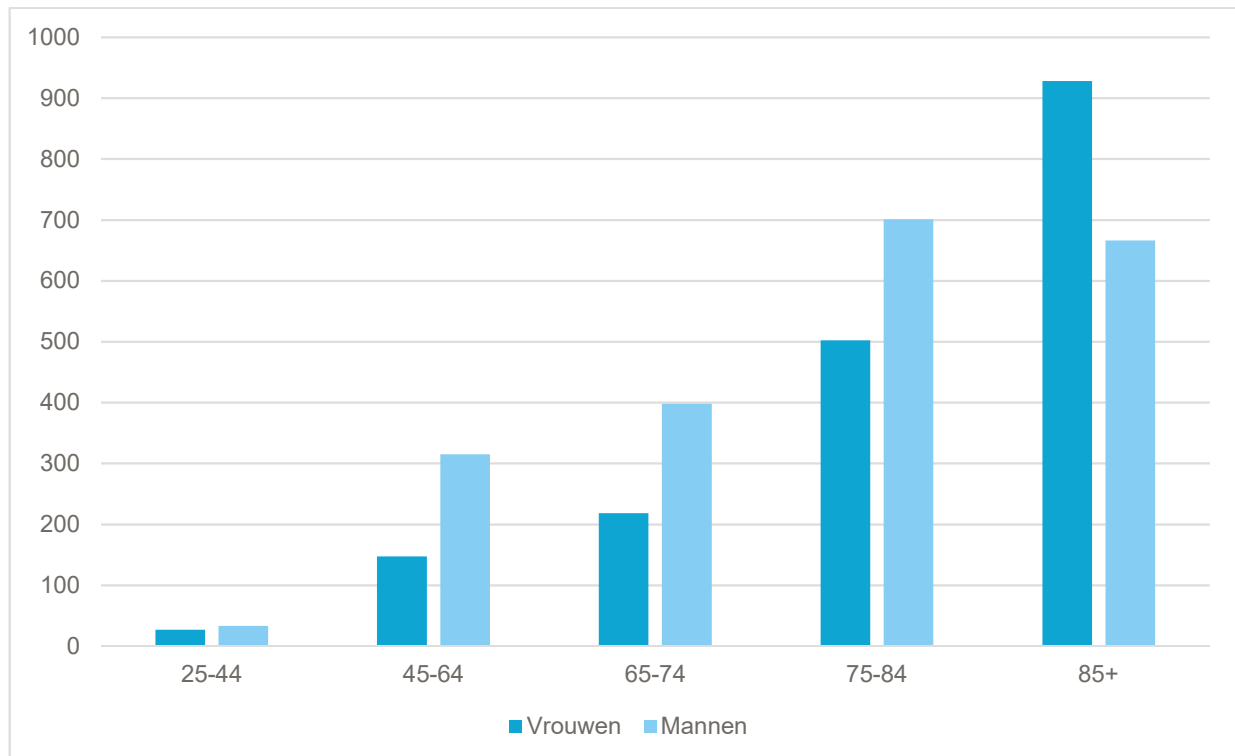
⁴⁵ Gegevens van het MZG-registratiesysteem, per 19 mei 2020; Dienst Data en Beleidsinformatie, FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, België

⁴⁶ Hierbij moeten 2 personen worden toegevoegd voor wie de genderinformatie ontbreekt.

⁴⁷ Zie met name <https://www.atoute.org/n/IMG/pdf/fdrCOVIDUK.pdf>

⁴⁸ Op 1 januari 2021, bron: BISA & Statbel (Algemene Directie Statistiek - Statistics Belgium) (Rijksregister)

GRAFIEK 3.7: AANTAL COVID-19-STERFGEVALLEN PER LEEFTIJD EN GESLACHT, BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

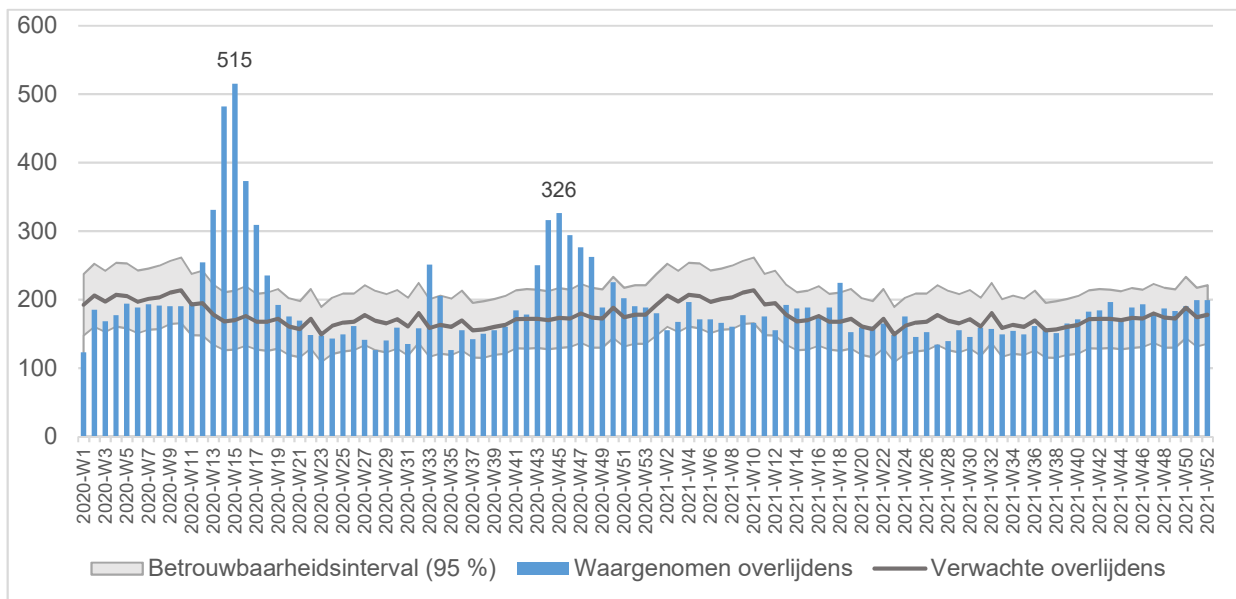

Bron: <https://epistat.sciensano.be/Data/COVID19BE.xlsx> - geraadpleegd op 8 februari 2022; in deze grafiek zijn niet opgenomen: de sterfgevallen van 7 personen in de leeftijdscategorie 0-24 jaar (3 vrouwen, 4 mannen). Ook het overlijden van twee personen van onbekend geslacht is niet meegerekend.

Om het aantal directe of indirecte Covid-19 sterfgevallen van inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te benaderen, is het interessant om de sterfte door alle oorzaken te bestuderen, die, zoals men weet, wordt geteld in de **woonplaats** van de personen en niet in de plaats van **overlijden** zoals het geval is voor de Covid-19-sterfgevallen. **Grafiek 3.8** toont het aantal sterfgevallen per week in 2020 en 2021 in vergelijking met het aantal sterfgevallen dat werd verwacht als de Brusselse bevolking de gemiddelde sterftcijfers van de laatste vijf jaar vóór de Covid-19-crisis (2015-2019) zou hebben gehad⁴⁹.

⁴⁹Gegevens beschikbaar op de website van Statbel (<https://statbel.fgov.be/nl/open-data/aantal-sterfgevallen-dag-geslacht-arrondissement-leeftijd>). Voor 2021 zijn dit voorlopige cijfers die bij wijze van uitzondering beschikbaar zijn gesteld vanwege de huidige crisis.

GRAFIEK 3.8: WAARGENOMEN EN VERWACHT AANTAL STERFGEVALLEN DOOR ALLE OORZAKEN IN 2020 EN 2021, PER WEEK IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

Bron: Statbel, berekening BISA

Week 15 van 2020 (6-12 april 2020) behoudt het onfortuinlijke record voor het aantal sterfgevallen in 2020 en 2021, en is daarmee de piek van het aantal sterfgevallen in verband met de Covid-19-epidemie in Brussel. Zo stierven die week 515 Brusselaars, 345 meer dan verwacht, d.w.z. drie keer meer dan het gemiddelde voor die week van het jaar.

Voor 2020 bedraagt het verwachte aantal sterfgevallen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest volgens de berekening door het BISA van Perspective 9.186. Zoals in de inleiding vermeld, ligt het aantal waargenomen sterfgevallen met 11.057 echter veel hoger. Voor het jaar 2020 bedraagt de oversterfte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zodoende 20%.⁵⁰

De oversterfte in 2020 is beperkter in de andere gewesten (8% oversterfte voor Vlaanderen, 14% voor Wallonië en 11% voor België). Focus 39 van het BISA⁵¹ identificeert verschillende factoren die bijdragen tot de hogere oversterfte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Met name een hoger percentage bejaarden die in verzorgingstehuizen verblijven dan in de andere gewesten, in een context waarin deze instellingen bijzonder zwaar getroffen zijn door de eerste golf. Maar ook een oververtegenwoordiging van mensen die in moeilijke of precare sociaal-economische omstandigheden verkeren. Deze mensen combineren een reeks factoren (laaggeschoold werk dat telewerken niet toestaat, krappe huisvesting, slechte algemene gezondheid, enz.) die hen kwetsbaarder maken voor het coronavirus. Een studie van

⁵⁰ De oversterfte wordt berekend zoals beschreven in het kader onderaan bladzijde 2 van Focus nr. 39 van het BISA: https://bisa.brussels/sites/default/files/publication/documents/Focus-39_NL_verb.pdf. Het komt overeen met het overschot aan sterfgevallen in vergelijking met die van een gewoon jaar. Het neemt alle gevolgen van de epidemie voor sterfte mee, zowel directe sterfte door Covid-19 en indirecte sterfte ten gevolge van de epidemie of de gerelateerde maatregelen, als lagere sterfte door de genomen maatregelen. Bron: LAGASSE, R. & DEBOOSERE, P. 2020. *Epidemiologische evaluatie van de impact van Covid-19 in België op datum van 15 juli 2020*, Rapport neergelegd op 15 juli 2020 voor de Eerste Minister, Mevrouw Sophie Wilmès. Brussel: ULB/VUB.

⁵¹ Daterend van oktober 2020 en getiteld "Waarom heeft Covid-19 het Brussels Hoofdstedelijk Gewest hard getroffen?" - beschikbaar online https://bisa.brussels/sites/default/files/publication/documents/Focus-39_NL_verb.pdf

Solidaris⁵² bevestigt het verband tussen oversterfte ten gevolge van Covid-19 en armoede door een hoger oversterftecijfer vast te stellen bij de leden die recht hebben op een verhoogde tegemoetkoming voor de gezondheidszorg dan bij de anderen.

In 2021 was er geen oversterfte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het waargenomen aantal sterfgevallen door alle oorzaken (8.847) was lager dan het geschatte aantal verwachte sterfgevallen (9.049). Dat maakt dat het Brussels Gewest in 2021 een ondersterfte kende van 2%. Dezelfde tendens kan worden waargenomen in de andere gewesten en in België. Volgens de ramingen van het BISA bedroeg de ondersterfte 4% in Vlaanderen, 1% in Wallonië en 3% in België. Deze ondersterftes kunnen gedeeltelijk worden verklaard door het feit dat de eerste golven van de pandemie reeds diegenen hadden getroffen die in termen van gezondheid het kwetsbaarst waren. Bovendien tonen talrijke studies een "hoge vaccineffectiviteit" aan "van de vaccins die zijn goedgekeurd op de Belgische markt, tegen ziekenhuisopname en overlijden als gevolg van COVID-19, zelfs tijdens de periode waarin de delta-variant dominant werd."⁵³ Ter herinnering: in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest was op 22 februari 2022 61% van de bevolking gevaccineerd, en 35% van de Brusselaars had een booster gekregen.⁵⁴

Tot slot zij erop gewezen dat sterfgevallen en mogelijke oversterfte niet de enige gevolgen zijn van de besmetting met het SARS-CoV-2-coronavirus en de Covid-19-pandemie. Zo kan een besmette persoon op de afdeling intensieve zorgen belanden (met alle problemen van de vertraagde zorgverlening door ziekenhuisverzadiging ten gevolge van Covid-19) en/of "Long Covid" ontwikkelen, een ziekte met bestaande of nieuwe symptomen ten gevolge van Covid-19. Ongeveer een kwart van de Covid-patiënten heeft vijf weken of langer last van de symptomen. Voor 2 tot 10% van de patiënten bedraagt deze periode zelfs 12 weken of meer⁵⁵.

In de andere hoofdstukken van dit deel wordt verder ingegaan op de gevolgen van de gezondheids crisis voor de volksgezondheid en de samenleving, die verder reiken dan het directe effect van de ziekte.

3.2.2. Uitstel van zorg

De crisis heeft een aanzienlijke invloed gehad op **het gebruik van de verzorgingsdiensten**, wat een weerslag kan hebben op de algemene gezondheid van de bevolking. Vooral aan het begin van de crisis, maar ook tijdens de daaropvolgende pieken van de epidemie, konden veel medische onderzoeken en behandelingen niet volgens plan worden uitgevoerd. Daarbovenop komt dat de mensen bang waren om naar ziekenhuizen te gaan vanwege Covid-19.

In de periode van midden maart tot midden april 2020 werd 32% van de raadplegingen bij huisartsen en 80% van de raadplegingen bij specialisten in het Brussels Gewest geannuleerd of uitgesteld (cijfers van de eerste Covid-19-gezondheidsenquête van Sciensano). In het najaar van 2020 zou nog steeds 4% van de raadplegingen bij huisartsen en 20% van de raadplegingen bij specialisten worden uitgesteld (cijfers van de vijfde Covid-19-gezondheidsenquête van Sciensano).

⁵² Solidaris (2020), "Surmortalité liée à l'épidémie de coronavirus", https://inegalites.be/IMG/pdf/rapport_surmortalite_covid_1410.pdf

⁵³ Sciensano (2021), "Thematisch verslag: Vaccinatiegraad en epidemiologische impact van de Covid-19-vaccinatiecampagne in België", https://covid-19.sciensano.be/sites/default/files/Covid19/COVID_19_THEMATIC_REPORT_VaccineCoverageAndImpactReport_NL.pdf p. 42.

⁵⁴ Sciensano, <https://epistat.wiv-isp.be/covid/>, geraadpleegd op 22 februari 2022

⁵⁵ Sciensano, Fact Sheet COVID-19 disease (SARS-CoV-2 virus), versie 14, 2 februari 2022, https://covid-19.sciensano.be/sites/default/files/Covid19/COVID-19%20fact%20sheet_version_ENG.pdf

Het RIZIV heeft ook de impact van de Covid-19-epidemie op de **terugbetaling van gezondheidszorg voor België als geheel** geëvalueerd, wat aan de hand van administratieve gegevens de algemene impact van de crisis op het gebruik van de gezondheidszorg aangeeft⁵⁶. Als alleen rekening wordt gehouden met de raadplegingen en bezoeken (gebruikelijke en bezoeken op afstand) van huisartsen en specialisten, is er een daling van 0,8% van het totale aantal verleende diensten in 2020. Als echter alleen rekening wordt gehouden met het aantal gebruikelijke prestaties, d.w.z. exclusief raadplegingen op afstand, bedraagt de daling 15%. De daling is het grootst in de periode april-mei 2020, waar er een daling is van 31% (april) en 23% (mei) van het aantal raadplegingen en bezoeken in vergelijking met dezelfde periode in 2019. Bij de gebruikelijke prestaties daalde het aantal prestaties in april met 62% en in mei met 40%.

Voor de ambulante sectoren buiten de ziekenhuizen liggen de in 2020 geregistreerde uitgaven 0,1% lager dan in 2019. We nemen echter twee tendensen waar:

- > Een daling van de totale uitgaven voor artsen - raadplegingen, bezoeken en adviezen (-0,2%), tandartsen (-12,1%), fysiotherapeuten (-7,9%), orthopedisten (-9,2%), opticiens (-12,0%), audiciens (-9,3%) en logopedie (-9,7%);
- > Een stijging van de totale uitgaven voor de sectoren verpleging (+7,0%), specialismen - openbare apotheken (+3,1%), andere farmaceutische diensten (+3,7%), bandagisten (+1,7%) en verloskundigen (+8,0%).

De Covid-19-crisis heeft waarschijnlijk nog een impact gehad op de gezondheidszorgterugbetalingen in 2021, maar via een mogelijke inhaalbeweging van uitgestelde zorg en gewijzigde zorgbehoeften (bv. Long Covid-19, geestelijke gezondheidszorg, enz.); op het moment van het schrijven van deze diagnose is de update van het bovenvermelde RIZIV-rapport voor 2021 echter nog niet gepubliceerd.

Meer bepaald heeft de Stichting Kankerregister (SKR) de evolutie van het aantal **kankerdiagnoses** tussen 1 januari 2020 en 31 augustus 2021 in België geanalyseerd⁵⁷. Tijdens de eerste golf van de epidemie (piek in april 2020) is dit aantal aanzienlijk gedaald in vergelijking met dezelfde periode in 2019. Het effect op het aantal kankerdiagnoses van de tweede (piek in november 2020) en derde golf (piek in april 2021) was in vergelijking veel beperkter, behalve voor patiënten ouder dan 80 jaar voor wie het aantal waargenomen diagnoses lager bleef dan verwacht.

De SKR had tussen de cijfers voor april 2020 en april 2021 een aanzienlijke daling van het aantal diagnoses van borst- en colorectale kanker vastgesteld, met name bij bevolkingsgroepen waarop de screeningprogramma's voor deze kankers betrekking hebben, in verband met de opschorting van georganiseerde bevolkingsonderzoeken⁵⁸. In het algemeen - en niet alleen bij de doelgroepen van de screeningprogramma's - bedroeg de daling maar liefst 50% voor zowel borstkanker (bij vrouwen) als colorectale kankerdiagnoses (bij mannen en vrouwen).

Met de daaropvolgende hervatting van de screeningactiviteiten begon het aantal diagnoses van deze kankers vanaf eind mei 2020 echter weer te stijgen. Ondanks dit herstel zijn de cijfers voor heel 2020 lager dan die voor 2019: -6% voor borstkanker en -11% voor colorectale kanker⁵⁹.

Wanneer vervolgens de periode van januari 2021 tot augustus 2021 wordt vergeleken met dezelfde periode in 2019, blijft er sprake van een lichte daling van het aantal diagnoses: het aantal nieuwe

⁵⁶ https://www.inami.fgov.be/SiteCollectionDocuments/monitoring_COVID19_update_juin_2021.pdf

⁵⁷ http://kankerregister.org/media/docs/publications/covidupdateaug2021_versionNL.pdf

⁵⁸ <https://kankerregister.org/media/docs/publications/COVIDandcancerPeacocketalESMOOpenJuly2021.pdf>

⁵⁹ Idem.

diagnoses van borstkanker is met 3% gedaald en het aantal nieuwe diagnoses van colorectale kanker met 8%. Het is dan ook mogelijk dat niet alle screeningachterstand als gevolg van de crisis is weggewerkt.

Tot slot kan aan de hand van een indicator die op basis van de SILC-enquête is ontwikkeld, ook worden geschat welk deel van de bevolking die medische zorg nodig heeft, deze niet heeft gekregen. Dit cijfer loopt op tot 8,4% in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, tegen 5,9% in het Waals Gewest en 2,2% in het Vlaams Gewest in 2021. Op Belgisch niveau was de belangrijkste oorzaak in 2019 nog van financiële aard (in 78 % van de gevallen), maar in 2021 is dat niet meer het geval (41 %). *"In de plaats daarvan, verwijst men naar onder meer lange wachtlijsten. De COVID-19-pandemie heeft hierin een belangrijke rol gespeeld: 66,4% van alle personen met een onvervulde nood geven aan dat de redenen COVID-gerelateerd zijn".*⁶⁰

3.2.3. Geestelijke gezondheid

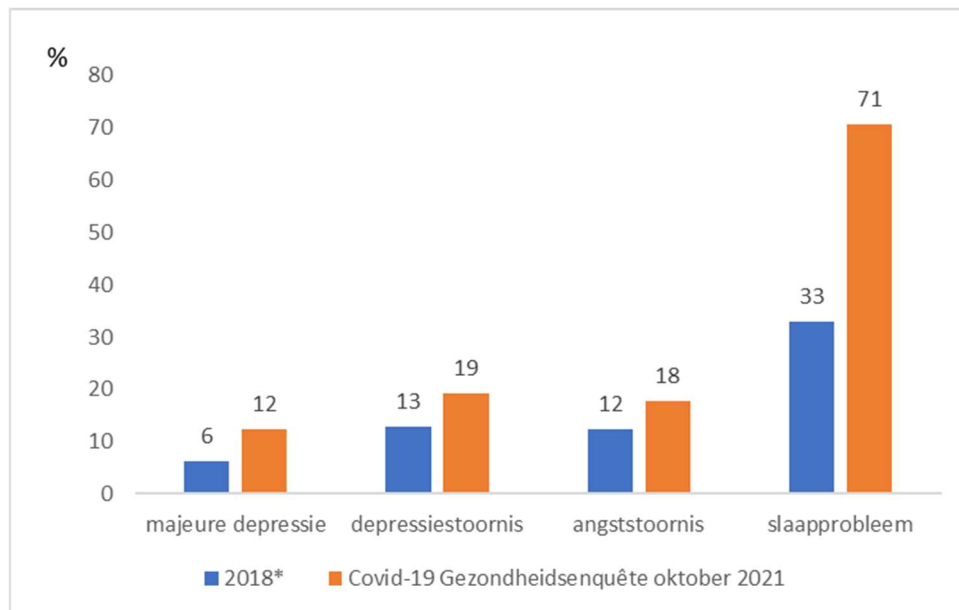
Ook de impact op de **geestelijke gezondheid** van de bevolking is bijzonder belangrijk.

Volgens de Sciensano-enquête kwamen zware depressies in het Brussels Gewest in oktober 2021 twee keer zo vaak voor als in 2018: 12% van de bevolking werd er in oktober 2021 door getroffen, tegenover 6% in 2018. De toename van de frequentie van slaapstoornissen getuigt eveneens van de impact van de crisis op de geestelijke gezondheid van de Brusselaars: 71% van de bevolking had er in oktober 2021 mee te kampen, tegenover 33% in 2013 ([grafiek 3.9](#)). Jongeren worden bijzonder getroffen door geestelijke gezondheidsproblemen, net als mensen met sociaal-economische moeilijkheden.

Er worden ook sociale ongelijkheden op gezondheidsgebied waargenomen. In het Brussels Gewest rapporteren hoger opgeleiden gemiddeld minder geestelijke gezondheidsproblemen (zware depressies, depressieve stoornissen en angststoornissen) dan mensen met maximaal middelbaar onderwijs ([grafiek 3.10](#)).

⁶⁰ <https://statbel.fgov.be/nl/nieuws/lange-wachtrijen-door-covid-19-hebben-hoge-impact-op-medische-zorg>

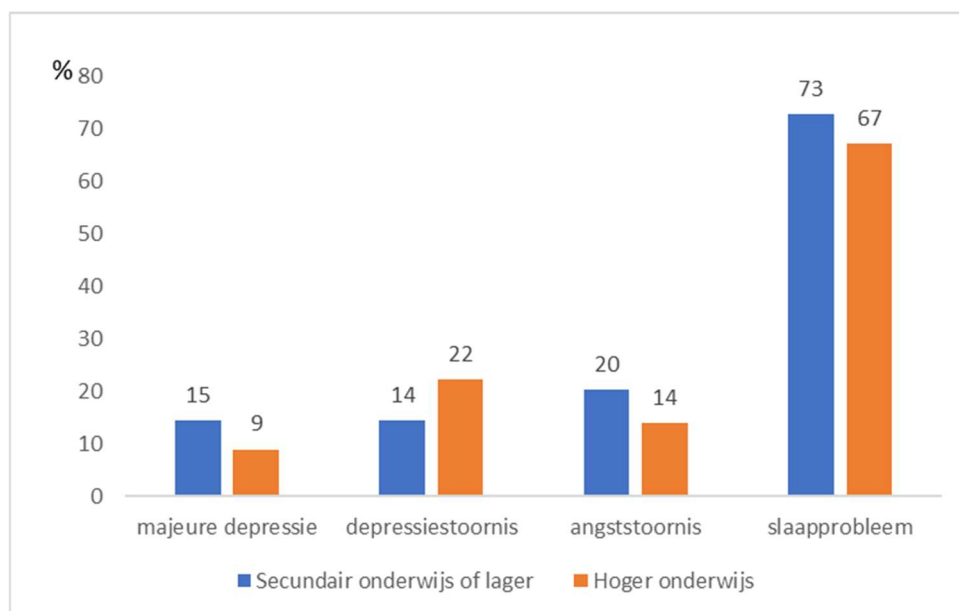
GRAFIEK 3.9: AANDEEL VAN DE BEVOLKING MET MENTALE PROBLEMEN, 2018* EN OKTOBER 2021, BRUSSELS GEWEST

* Slaapproblemen werden in de Gezondheidsenquête van 2018 niet bevraagd. De hier gepresenteerde waarde is die van de Gezondheidsenquête 2013.

Bron: Sciensano, achtste Covid-19 Gezondheidsenquête, 2021; Gezondheidsenquête 2018 en 2013.

GRAFIEK 3.10: AANDEEL VAN DE BEVOKING MET BEPAALDE MENTALE PROBLEMEN, PER OPLEIDINGSNIVEAU, BRUSSELS GEWEST, OKTOBER 2021

Bron: Sciensano, achtste Covid-19 Gezondheidsenquête, 2021

De resultaten van de **EU-SILC 2021-enquête** werpen ook een licht op deze kwestie: meer dan de helft (52%) van de inwoners van België zegt dat hun geestelijke gezondheid de voorbije 12 maanden negatief is beïnvloed door de Covid-19-pandemie. De negatieve impact op de geestelijke gezondheid was groter in het Brussels Gewest (62%) dan in Wallonië (55%) en Vlaanderen (49%). Vrouwen werden meer getroffen dan mannen. In heel België geeft 61% van de leden van eenoudergezinnen aan dat Covid-19 een negatieve invloed heeft gehad op hun geestelijk welzijn. Tot slot zijn vooral jongeren getroffen: 63% van de 16- tot 24-jarigen meldt een negatief effect, tegenover 43% van de 75-plussers⁶¹.

3.3. SOCIALE GEVOLGEN VAN DE COVID-19-CRISIS

3.3.1. Evolutie van de inkomens

Op basis van de maandelijkse consumentenenquête (NBB) verklaarde 30% van de Brusselaars in maart 2021 een **inkomensverlies** te hebben geleden als gevolg van de Covid-19-crisis en nog eens 17% meldde een verlies in oktober 2021. In het voorjaar van 2021 was het aandeel hoger in het Brussels Gewest dan in Vlaanderen en Wallonië, terwijl in het najaar van 2021 de drie gewesten vergelijkbare percentages inwoners hadden die inkomensverlies meldden.

De crisis heeft verschillende gevolgen gehad voor de bevolking in het Brussels Gewest, afhankelijk van de werkgelegenheidssituatie van de mensen, hun beschikbare middelen (met name of ze over een spaarbuffer beschikken), hun toegang tot het socialezekerheidsstelsel, hun huisvestingsomstandigheden, hun leeftijd, hun familiale en sociale situatie, enz.

In het algemeen zijn de **sociale ongelijkheden tijdens de crisis toegenomen**. Ter illustratie: op het niveau van de **financiële middelen** is in België de spaarquote van particulieren (in % van het beschikbare inkomen) - globaal genomen - in 2020 bijna verdubbeld en in 2021 op een relatief hoog peil gehandhaafd (met een daling van enkele procentpunten). In 2022 lijkt voor de spaarquote een terugkeer naar de situatie van voor de crisis aan de gang⁶². Tegelijkertijd heeft een groot deel van de bevolking te kampen gehad met inkomensverlies, waardoor zij soms hun spaartegoeden hebben uitgeput of in de schulden zijn geraakt omdat zij hun rekeningen niet meer konden betalen om in hun basisbehoeften te voorzien. Het aandeel van de Brusselse bevolking dat niet over spaargeld beschikt om zelfs maar één maand de noodzakelijke uitgaven te dekken (huur, aankopen, enz.) en in haar levensonderhoud te voorzien, wordt geraamd op 19% in oktober 2021, een percentage dat gelijk is aan dat van Wallonië en veel hoger dan in Vlaanderen (7%)⁶³.

In de context van de crisis zijn specifieke **maatregelen** genomen of zijn bestaande maatregelen aangepast, met name op het gebied van sociale bescherming. Twee belangrijke maatregelen zijn gebruikt (en aangepast in de context van de crisis) om het banenverlies te beperken en bescherming te bieden aan mensen die tijdens de crisis niet hebben kunnen werken: **tijdelijke werkloosheid** voor werknemers en het **overbruggingsrecht** voor zelfstandigen (zie [paragraaf 2. Economische en werkgelegenheidsontwikkelingen](#)).

⁶¹ <https://statbel.fgov.be/nl/nieuws/mentale-gezondheid-van-vrouwen-en-jongeren-lijdt-onder-covid-19>

⁶² https://www.plan.be/uploaded/documents/202202171231590.PUB_FLASH_BudgetEco_12582_N.pdf

⁶³ Bron: NBB, Maandelijkse Consumentenenquête.

Hierbij dient opgemerkt dat het armoederisico voor zelfstandigen structureel groter is dan voor werknemers. De kleine zelfstandigen bevinden zich heel vaak in een situatie van sociale onderbescherming, vanwege hun status, maar ook vanwege een gebrek aan kennis van hun rechten. Om in aanmerking te komen voor het volledige overbruggingsrecht, moet men bovendien als hoofdberoep zelfstandige zijn en onderworpen zijn aan de sociale zekerheid. Zo krijgen dienstverleners die, omdat hun inkomsten bijvoorbeeld onder een bepaalde drempel liggen, niet onderworpen zijn aan de sociale zekerheid en dus geen bijdragen betalen, geen enkele vorm van dekking (bron: Daniel Dumont, april 2020).

Een studie van het Federaal Planbureau⁶⁴ heeft het beschermende effect van tijdelijke werkloosheid en het overbruggingsrecht aangetoond, met name in termen van herverdeling. Hoewel de meeste mensen een daling van hun levensstandaard hebben gekend, is **het meest acute probleem dat veel mensen in het Gewest door de mazen van het socialezekerheidsnet vallen**. Dit geldt voor sommige zelfstandigen (zie hieronder), tal van kunstenaars, kwetsbare werknemers, studenten, zwartwerkers en daklozen en mensen zonder papieren. Met uitzondering van dringende medische hulp hebben deze laatsten geen rechten. Mensen die niet in aanmerking komen voor tijdelijke werkloosheid of het overbruggingsrecht blijven bovendien vaak verstoken van de vele crisissteun die van deze statussen afhankelijk is.

De meeste van deze groepen zijn in het Brussels Gewest oververtegenwoordigd in vergelijking met de andere twee gewesten. De populatie zonder papieren in België woont het vaakst in het Brussels Gewest, zoals blijkt uit de verdeling per gewest van de dringende medische hulp die in België wordt verleend (66% in het Brussels Gewest).

3.3.2. Sociale diensten en OCMW

De kwetsbare bevolkingsgroep die hulp krijgt van de sociale en medische diensten zoals OCMW's, de Sociale Diensten, centra voor gezinsplanning, gezondheidshuizen, schuldbemiddelingscentra en centra voor geestelijke gezondheidszorg is duidelijk toegenomen als gevolg van de crisis. Deze verschillende diensten richten zich namelijk vooral tot mensen die in armoede leven, die met gezondheidsproblemen kampen (waaronder geestelijke gezondheidsproblemen), die last hebben van eenzaamheid, enz. Reeds voor de crisis waren deze verschillende structuren sterk bevraagd en dienden ze almaar complexere situaties aan te pakken (bijvoorbeeld mensen met een combinatie van financiële problemen, intrafamiliale problemen en geestelijke gezondheidsproblemen). De Covid-19-crisis heeft deze moeilijkheden nog verergerd en bijgevolg ook de noodzaak om de opvangcapaciteit van deze structuren en de samenwerking tussen hen te versterken.

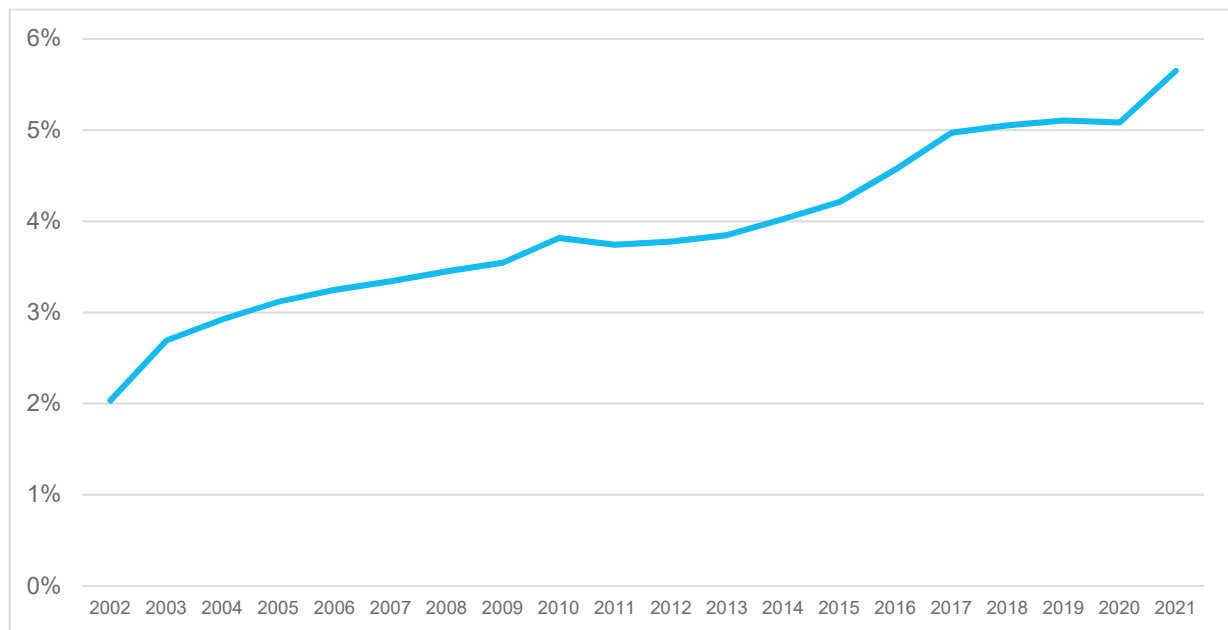
Ook gezondheidswerkers en maatschappelijk werkers waren overmatig blootgesteld aan het coronavirus, waardoor het aantal aanwezige personeelsleden verder afnam en de werklast en de moeilijkheden bij de verzorging van het publiek of de patiënten toenamen.

De toename van het aantal verzoeken aan de sociale diensten - maar ook aan de overheidsdiensten - vindt plaats in een context van snel toenemende digitalisering, waarbij er minder rechtstreeks contact is en meer procedures via de computer moeten worden afgewikkeld, wat de problemen van niet-gebruik van sociale rechten accentueert (zie [paragraaf 3.3.5](#)).

⁶⁴ Covid-19-crisis: simulatie impact van het loonverlies bij tijdelijke werkloosheid in geval van overmacht en het inkomensverlies in geval van overbruggingsrecht, FPB Webinar van 08/10/2020 Guy Van Camp & Dieter Vandellannoote.

Er wordt onder meer steeds meer beroep gedaan op de **OCMW's**, en dat in een context waarin de Brusselse OCMW's al voor de crisis erg in trek waren, omdat het aantal mensen dat een beroep op hen deed al hoog was. Zowel het aantal als het percentage begunstigten van een leefloon in de populatie van 18-64 jaar is de afgelopen twee decennia trendmatig gestegen, van 12.500 uitkeringsgerechtigden (2% van de 18- tot 64-jarigen) in januari 2002 tot 44.379 (bijna 6%) in januari 2021 (**grafiek 3.11**). Tussen januari 2020 en januari 2021 bedroeg de groei van het aantal begunstigten van een leefloon 11,6% als gevolg van de Covid-19-crisis.

GRAFIEK 3.11: EVOLUTIE VAN HET AANDEEL BEGUNSTIGDEN VAN EEN LEEFLOON IN DE BEVOLKING VAN 18-64 JAAR, BRUSSELS GEWEST, JANUARI 2002-JANUARI 2021

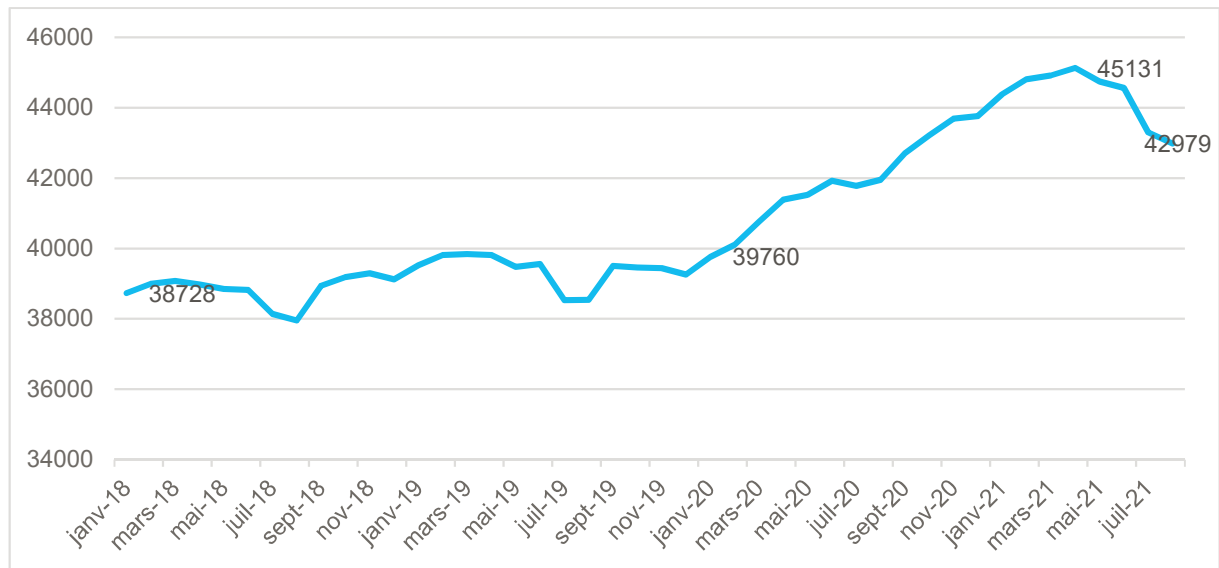

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en Statbel, berekeningen Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel

Wanneer we ons concentreren op de crisisperiode en de maandelijkse gegevens, blijkt dat het aantal toegekende leeflonen tussen januari 2020 en april 2021 voortdurend is toegenomen (+5.371 begunstigten, ofwel +14%). Sinds mei 2021 lijkt er een daling te zijn ingezet, zowel op Belgisch niveau als in het Brussels Gewest (**grafiek 3.12**). Maar de POD Maatschappelijke Integratie maant tot voorzichtigheid: “[De] recente daling vanaf mei 2021 van het aantal personen met een leefloon kan gezien worden als een eerste voorzichtig teken dat het zwaartepunt van de crisis op vlak van sociale impact achter ons ligt. Niettemin dient het nodige voorbehoud gemaakt te worden aangezien in de eerste plaats de meeste crisismaatregelen nog lopen tot eind 2021. Daarnaast speelt voor het aantal leefloonbegunstigten ook een seizoenseffect die een deel van de daling kan verklaren”..⁶⁵

⁶⁵ POD MI, Enquête 'Sociale Impact COVID-19', november 2021.

GRAFIEK 3.12: MAANDELIJKSE EVOLUTIE VAN HET AANTAL BEGUNSTIGDEN VAN EEN LEEFLOON, BRUSSELS GEWEST, JANUARI 2018-AUGUSTUS 2021

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en Statbel, berekeningen Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel

NB: over het algemeen is de ontwikkeling van het aantal mensen dat een leefloon aanvraagt seizoensgebonden, met een piek in maart/april en een dieptepunt in juli/augustus

In vergelijking met de andere twee gewesten is het aantal begunstigden van een leefloon in het Brussels Gewest het snelst gestegen tussen januari 2020 en april 2021 (tabel 3.1).

TABEL 3.1: AANTAL LEEFLOONBEGUNSTIGDEN PER GEWEST, JANUARI 2020-APRIL 2021

	jan-20	febr-20	maa-20	apr-20	mei-20	juni-20	juli-20	aug-20	sept-20	okt-20	nov-20	dec-20	jan-21	febr-21	maa-21	apr-21	Groei-percentage
Brussels Gewest	39.760	40.106	40.764	41.384	41.522	41.925	41.775	41.953	42.705	43.219	43.688	43.762	44.379	44.807	44.922	45.131	14%
Vlaanderen	36.474	36.913	38.359	39.640	39.360	39.128	37.862	37.994	38.592	38.764	39.194	39.084	40.181	40.384	40.177	40.066	10%
Wallonië	71.484	71.868	72.835	73.518	73.389	73.236	72.348	72.454	73.448	74.106	74.359	73.936	74.913	75.013	74.930	74.642	4%

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en Statbel, berekeningen Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel

Als gevolg van de inkomensdaling die een groot aantal mensen treft, hebben de OCMW's in de context van de crisis een nieuw publiek zien opduiken: onder de nieuwe steunaanvragen zijn de aanvragen van mensen die hun baan hebben verloren (d.w.z. die vóór hun aanvraag een statuut van "werkende" hadden) in de loop van het jaar 2020 sterk toegenomen. Na de versoepeling van de maatregelen, vanaf mei 2021, wordt op Belgisch niveau echter een terugkeer naar de situatie van voor de crisis waargenomen wat het profiel van de aanvragers betreft.

Bovendien was de toename van het aantal aanvragen voor diverse sociale steunmaatregelen, waaronder voedselhulp, zelfs groter dan de toename van het aantal begunstigden van een leefloon: +32,5% tussen januari 2020 en juli 2021 in België, alle aanvullende sociale steunmaatregelen samen, met duidelijke

stijgingen voor voedselhulp (+51% tussen september 2020 en maart 2021) en schuldbemiddeling (+46% tussen januari 2021 en juli 2021). Deze algemene stijging van de overige sociale bijstand blijft op een veel hoger niveau dan vóór de crisis. *"Dit hoge niveau van steunaanvragen wijst op hoge sociale noden, en dat zowel bij personen met als zonder een leefloon.."*⁶⁶ Gezien de oorspronkelijke sociale situatie van het Brussels Gewest en de waargenomen sterkere toename van het aantal leefloonbegunstigden, is de toename van de aanvullende steun hoogstwaarschijnlijk nog groter dan op Belgisch niveau⁶⁷.

Er zij op gewezen dat de toename van deze hulpvragen niet beperkt blijft tot de OCMW's, maar ook betrekking heeft op de vrijwilligerssector (o.a. ook voor voedselhulp), schuldbemiddelingsdiensten in het algemeen, eerstelijns juridische hulpdiensten, enz.

Naast de OCMW's omvat de sector voedselhulp een groot aantal verenigingen, diensten voor de distributie van voedselpakketten, sociale restaurants en sociale kruidenierswinkels. Vóór de crisis werd het aantal mensen dat gebruikmaakte van voedselhulp in het Brussels Gewest geraamd op 55.000, een cijfer dat in de context van de crisis sterk zou worden overschreden. In december 2021 had 18% van de oproepen naar het gratis "sociale noodnummer" dat door het Brussels Gewest werd ingesteld, betrekking op voedselhulp.

3.3.3. Overmatige schuldenlast, risico op uithuiszetting en energiarmede

Betalingsachterstand

Op basis van gegevens uit de EU-SILC 2020-enquête kan 11% van de Brusselse bevolking zijn rekeningen niet op tijd betalen (tegenover 3,5% in Vlaanderen en 8% in Wallonië) en is 44% financieel niet in staat het hoofd te bieden aan een onverwachte uitgave (tegenover 13% in Vlaanderen en 36% in Wallonië). Bovendien heeft in het Brussels Gewest 19% van de mensen die in een huishouden onder de armoedegrens leven, ten minste twee betalingsachterstanden voor een of meer basisbehoeften (elektriciteits-, water- of gasrekeningen, huur, hypotheek, gezondheidszorg, enz.).

Uit een analyse van de gegevens van een aantal schuldbemiddelingsdiensten (SBD) in het Brussels Gewest in 2018 blijkt dat de schulden die het vaakst voorkomen bij mensen met een overmatige schuldenlast die een beroep doen op deze diensten, huisvestingsschulden en schulden aan nutsbedrijven (energie, elektriciteit, water) zijn. Schulden voor nutsvoorzieningen komen nog steeds veel vaker voor dan schulden voor huur (die veel groter zijn). Dit wordt gevolgd door schulden in de gezondheidszorg.

De EU-SILC-enquête maakt geen veranderingen van jaar tot jaar mogelijk vanwege de kleine steekproefomvang, maar het is waarschijnlijk dat het effect van de Covid-19-crisis op de inkomens van een aanzienlijk deel van de bevolking en de wereldwijde hausse van de energieprijzen de situatie van overmatige schuldenlast onder huishoudens heeft verergerd. Op basis van de enquête van de POD MI is bovendien, zoals reeds vermeld, het aantal dossiers dat door de schuldbemiddelingsdiensten van de OCMW's wordt behandeld tussen januari 2020 en juli 2021 in België met 46% gestegen - zelfs vóór de sterke stijging van de energieprijzen.

⁶⁶ Idem.

⁶⁷ De steekproef van respondenten van de "Enquête Sociale Impact Covid-19" bij de Brusselse OCMW's levert geen betrouwbare cijfers op voor het Brussels Gewest.

De inkomensdaling bij een deel van de bevolking, gecombineerd met het zwaardere gewicht van de energiekosten in de begroting, vooral bij de minder bemiddelde personen, verhoogt het risico op het oplopen van betalingsachterstanden en een te hoge schuldenlast, met name wat betreft huurachterstanden (en dus het risico op uitzetting), energieschulden (en dus het risico op stroomonderbrekingen) en waterrekeningen.

Risico op uithuiszettingen

In het kader van de gezondheids crisis werd door de Brusselse regering een moratorium ingesteld om de organisatie van een uithuiszetting via gerechtelijke weg te verhinderen. Het eindigde op 26 april 2021 en sindsdien kunnen uitzettingsbevelen opnieuw tot daadwerkelijke uitzettingen leiden. Aangezien een aantal uitzettingen werd uitgesteld, nam het aantal uitzettingen aan het eind van het moratorium weer toe (zie hieronder). Bovendien zal het negatieve effect van de crisis op het inkomen van een aanzienlijk deel van de bevolking het aantal mensen dat het risico loopt uit huis gezet te worden, waarschijnlijk nog doen toenemen.

Het is bijzonder moeilijk om gegevens te verkrijgen over het aantal mensen dat het slachtoffer is van uithuiszettingsprocedures, aangezien er geen systematische, alomvattende en gevalideerde centrale gegevensbank over dit verschijnsel bestaat.

Op basis van de cijfers die het Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel verzamelde bij de Brusselse OCMW's tijdens het Armoederapport 2018, werd het aantal verzoeken tot gerechtelijke uitzetting geraamd op ongeveer 5.000 per jaar⁶⁸. Hoewel niet alle gerechtelijke verzoeken tot uitzetting tot daadwerkelijke uitzetting leiden (*manu militari* met deurwaarder, politie en gemeentelijke ambtenaren voor de meubels), gaat het in de meeste gevallen om gedwongen ontruiming van woningen voor de betrokken huishoudens. Ongeveer 10% van de uitzettingsverzoeken zou tot een daadwerkelijke uitzetting leiden.

Voor 2018, 2019 en 2020 waren de door de kamer van gerechtsdeurwaarders gemelde aantallen **feitelijke uitzettingen** (bij benadering) respectievelijk 480 (2018), 508 (2019) en 249 in 2020 (exclusief de moratoriumperiode, d.w.z. januari-maart en september-oktober). Er zij op gewezen dat de ontruiming van kraakpanden tijdens de Covid-19-crisis gewoon doorgingen, aangezien zij niet onder het moratorium vielen. Vanaf het einde van het moratorium (d.w.z. mei 2021) tot december 2021 zijn volgens de Kamer 405 ontruiming van woningen uitgevoerd en 45 ontruiming van gekraakte panden. Als we deze cijfers per maand bekijken, zien we dat het aantal daadwerkelijke uithuiszettingen sinds het einde van het moratorium is toegenomen, van gemiddeld 42 uitzettingen per maand in 2019 tot 51 per maand in 2021. Hoewel deze cijfers laag lijken op de schaal van het Brusselse Gewest, mag niet uit het oog worden verloren dat achter elke uitzettingsprocedure en, in het uiterste geval, achter elke werkelijke uitzetting, menselijke drama's schuilgaan met talrijke gevolgen, waarvan de intensiteit in gedachten moet worden gehouden bij het lezen van de becijferde ramingen die in dit hoofdstuk worden gepresenteerd. Bovendien ligt het aantal verzoeken tot uitzetting - vaak ook met ernstige gevolgen voor de betrokkenen -, zoals hierboven al aangegeven, veel hoger dan het aantal daadwerkelijke uitzettingen (zie hierboven).

De invoering van een toezicht op de gerechtelijke uitzettingsaanvragen en de daadwerkelijke uitzettingen is noodzakelijk om nauwkeurige cijfers te verkrijgen en de omvang van het verschijnsel in de tijd te meten.

⁶⁸ <https://www.ccc-ggc.brussels/nl/observatbru/publicaties/thematische-rapporten>

Energiearmoede

De toegang tot energie en water is niet gemakkelijk voor een aanzienlijk deel van de Brusselaars: in 2019, dus vóór de stijging van de energieprijzen, bevindt bijna 28% van de huishoudens in het Gewest zich in een situatie van energiearmoede en 23% in een situatie van wateronzekerheid (Coene en Meyer, 2021). Het gewicht van de energie- en waterrekeningen, in combinatie met de hoge huurprijzen, dragen vaak bij tot de overmatige schuldenlast van Brusselse huishoudens.

Sommige personen hebben recht op een **sociaal tarief** voor energie. In het Brussels Gewest, **zonder de tijdelijke categorie van begunstigde van een verhoogde tegemoetkoming**, telde de CREG in januari 2022 66.978 begunstigten van het sociaal tarief voor elektriciteit, waarvan 48.537 ook voor gas (bron: boordtabel van de CREG). De sociale klanten (die recht hebben op het sociaal tarief en/of het statuut van beschermde klant) vertegenwoordigen 13% van de residentiële (d.w.z. niet-professionele) klanten in het Brussels Gewest, tegenover 12% in Wallonië en 8% in Vlaanderen. Hoewel dit aandeel het hoogst is in het Brussels Gewest, is het onvoldoende om te voorzien in de behoeften van mensen die in energiearmoede verkeren. In het kader van de crisismaatregelen hebben de begunstigten van de verhoogde tegemoetkoming tijdelijk recht op het federale sociale tarief. Het aantal begunstigten van de verhoogde tegemoetkoming in het Brusselse Gewest bedraagt echter 171.280 (+ 152.439 personen ten laste), wat aanzienlijk meer is dan het aantal klanten dat een sociaal tarief geniet "tijdelijke crisismaatregelen niet meegerekend". In haar monitoringrapport van februari 2022⁶⁹ vermeldt de CREG dat de cijfers opgeleverd door de FOD Economie voor het 4e trimester 2021 een stijging van 80% tot 100% van het aantal begunstigten van het sociaal tarief op federaal niveau tonen in vergelijking met het 1e trimester 2020.

De stijging betreft waarschijnlijk vooral het aantal mensen dat recht heeft op het sociaal tarief via de verhoogde tegemoetkoming "inkomen" (de begunstigten van de verhoogde tegemoetkoming "statuut" hadden waarschijnlijk al recht op het sociaal tarief vóór de uitbreiding).

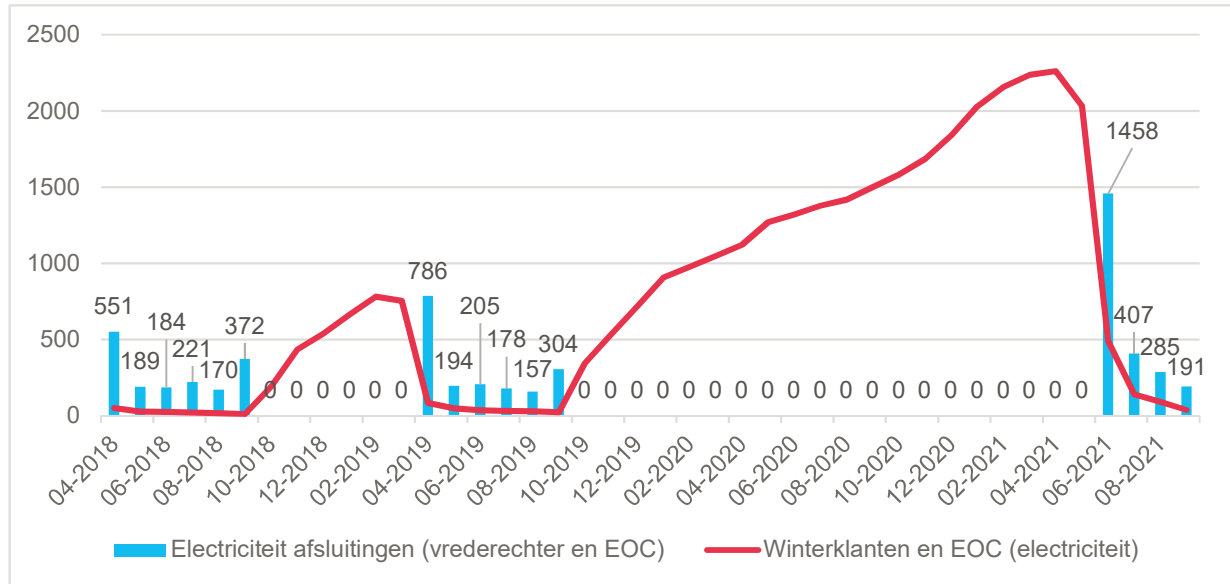
Voorts is in het kader van de Covid-19-crisis een tijdelijk moratorium op **gas- en elektriciteitsonderbrekingen** en op wateronderbrekingen ingesteld: het verbod op onderbrekingen tijdens de lockdownperiode werd verlengd tussen de twee winterperiodes - tijdens welke dit verbod automatisch van toepassing is - en werd dus uitgebreid tot heel 2020. Het moratorium liep af in mei 2021.

Zoals aangegeven in **grafiek 3.13** is het aantal winter- en EOC-afnemers ("end of contract")⁷⁰ - die tijdelijk beschermd werden tegen afsluiting - elke maand aanzienlijk gestegen voor respectievelijk elektriciteit en gas. In de maanden na het einde van het moratorium op gas- en elektriciteitsonderbrekingen werden in het Brussels Gewest - tussen juni en september 2021 - 2.341 gezinnen getroffen door een stroomonderbreking, die in de meeste gevallen ook gepaard ging met een onderbreking van het gasnet (**grafiek 3.13**).

⁶⁹ <https://www.creg.be/sites/default/files/assets/Publications/Reports/RA2352NL.pdf>

⁷⁰ "Winterafnemers" zijn afnemers waarvoor tot een afsluiting werd besloten door de vrederechter of wegens niet-verlenging van hun contract (en die geen contract met een andere leverancier hebben gesloten). De "EOC-afnemers" ("End of Contract") zijn afnemers van wie het energiecontract is afgelopen en niet is verlengd door hun commerciële leverancier (en die geen contract hebben gesloten met een andere leverancier); als gevolg daarvan wordt hun energietoevoer afgesloten. Hierbij dient opgemerkt dat er kosten aangerekend worden voor het heropenen van een contract. Tijdens de winterstop worden deze klanten bevoorradt door Sibelga totdat het bevoorradingspunt wordt overgenomen door een commerciële leverancier. Zie Welzijnsbarometer 2020 voor meer informatie.

GRAFIEK 3.13: MAANDELIJKSE EVOLUTIE VAN HET AANTAL "WINTERAFNEMERS" EN "EOC-AFNEMERS" (END OF CONTRACT) VOOR ELEKTRICITEIT EN HET AANTAL ELEKTRICITEITSAFSLUITINGEN APRIL 2018-SEPTEMBER 2021

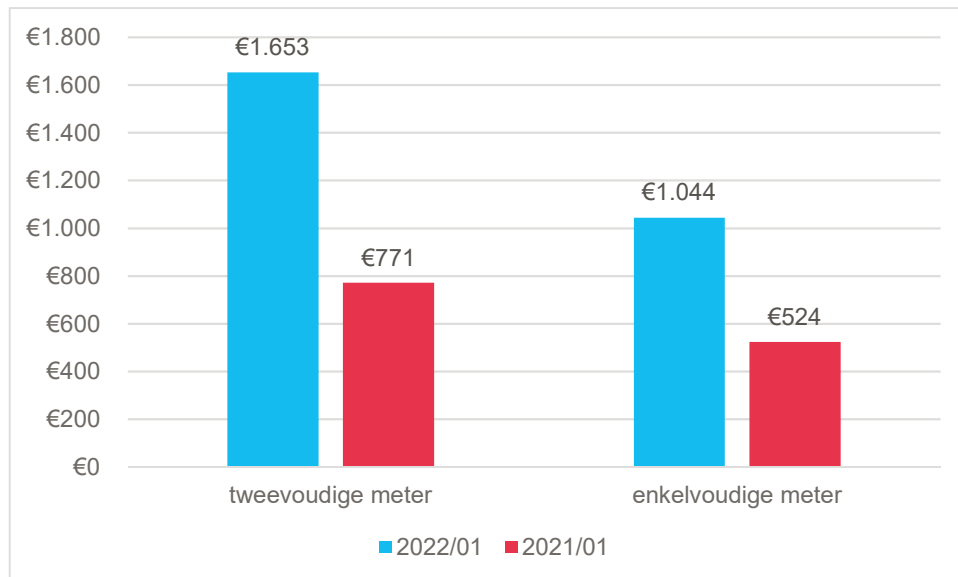

Bron: Brugel (2021)

N. B. 1.856 huishoudens kregen tussen juni en september 2021 ook te maken met een gasafsluiting die meestal gepaard ging met een elektriciteitsafsluiting.

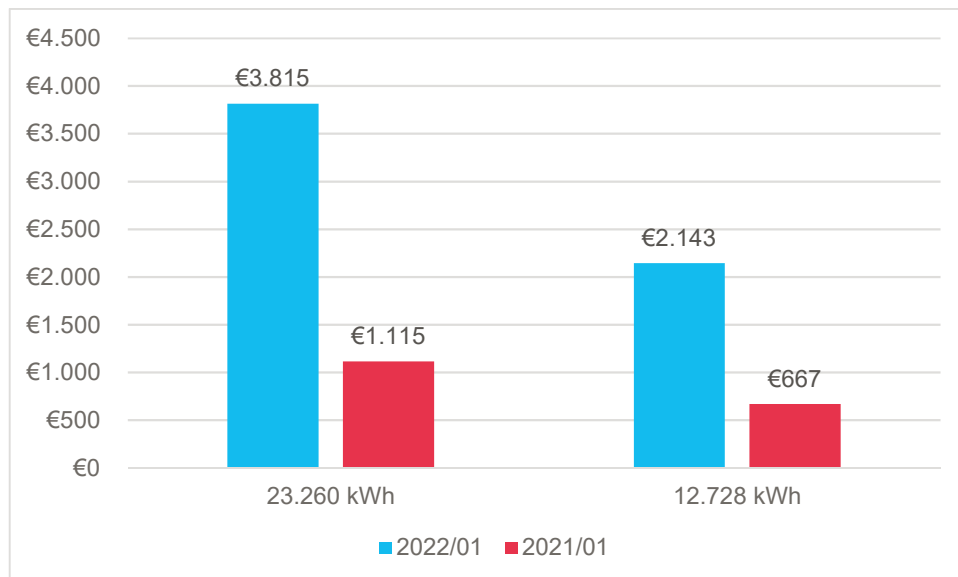
Het is bovenop deze context van aanzienlijke energiearmoede dat de huidige sterke stijging van de energieprijzen, geaccentueerd door de oorlog in Oekraïne (zie hierboven), komt. De gemiddelde factuur is meer dan verdrievoudigd voor gas en verdubbeld voor elektriciteit, of zelfs meer, afhankelijk van het verbruiksprofiel (grafieken 3.14 en 3.15). Ook de prijzen van levensmiddelen stijgen sterk in deze context, hetgeen ook tot uiting komt in een verslechtering van de levensstandaard van de gezinnen. De financiële situatie van de huishoudens zal dus verder verslechteren als gevolg van deze hogere essentiële uitgaven, ondanks de getroffen maatregelen.

GRAFIEK 3.14: GEMIDDELDE JAARLIJKSE ELEKTRICITEITSFACTUUR, PER VERBRUIKSPROFIEL*, BRUSSELS GEWEST, JANUARI 2021 EN 2022

* 2.036 kWh: elektriciteitsverbruik van een mediane Brusselse klant met een enkelvoudige meter; 1.600 kWh + 1.900 kWh: elektriciteitsverbruik van een gemiddelde klant met een tweevoudige meter
Bron: Brugel

GRAFIEK 3.15: GEMIDDELDE JAARLIJKSE GASFACTUUR, PER VERBRUIKSPROFIEL*, BRUSSELS GEWEST, JANUARI 2021 EN 2022

* 12.728 kWh: gasverbruik van een mediane Brusselse klant; 23.260 kWh: gasverbruik van een gemiddelde klant
Bron: Brugel

Dakloosheid

Aanhoudend hoge huurprijzen, dalende inkomens en toenemende geestelijke gezondheidsproblemen in het kader van de crisis hebben de dakloosheid nog verergerd.

De laatste door Brussel gepubliceerde cijfers zijn die van de telling die op de avond van 9 november 2020 is uitgevoerd. Het centrum wijst erop dat de gerapporteerde cijfers een onderschatting van de realiteit zijn, gezien de moeilijkheden om de hele problematiek te vatten, vooral wat betreft mensen die tijdelijk bij familieleden worden ondergebracht wegens gebrek aan huisvesting (Bruss'help, 2021); die nacht werden niet minder dan 5.313 mensen geteld, van wie 50% dakloos was (in publieke ruimten, noodopvangcentra en crisisaccommodatie), 21% geen vaste verblijfplaats had (in jeugdherbergen en transitwoningen) en 28% in een ongeschikte woning verbleef (niet-toegestane huisvesting, onderhandelde bezettingen en kraakpanden). In vergelijking met de telling van 2008 blijkt het aantal getelde personen in het Brussels Gewest in twaalf jaar tijd verdrievoudigd (+208%). In vergelijking met de vorige telling (2018) is het aantal getelde daklozen en slecht gehuisveste personen met 28% gestegen. De stijging van het aantal mensen met een ongeschikte woning was het grootst (van 1.044 naar 1.495 mensen, d.w.z. +43%).

3.3.4. Gevolgen voor onderwijs en opleiding

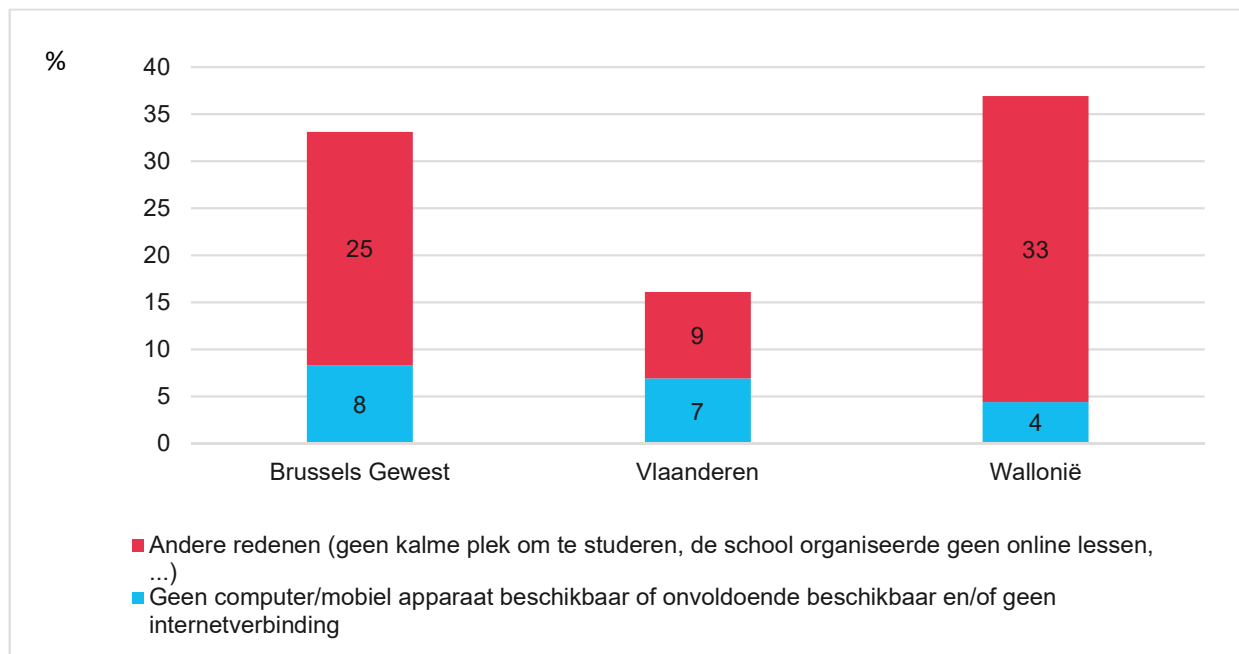
Het percentage leerlingen met een leerachterstand is zeer hoog in het Brussels Gewest: in 2019-2020 heeft 22% van de leerlingen in het secundair onderwijs een leerachterstand van ten minste twee jaar. Dat is een iets lager aandeel dan in 2018-2019, in overeenstemming met het besluit om in een door de crisis verstoord jaar zo weinig mogelijk leerlingen hun jaar te laten overdoen (zie hieronder). Net zoals de vorige jaren werden de hoogste percentages leerlingen met een leerachterstand aangetroffen in de gemeenten waar de armoede groot is; het is onder de leerlingen in Sint-Joost-ten-Node dat het aandeel het hoogst blijkt (33%), vergeleken met 9% in de welgestelde gemeenten zoals Sint-Pieters-Woluwe. Deze vertraging houdt vaak verband met de sociaal-economische situatie van de gezinnen: werkloosheid, onzekere banen, migratie, gebrek aan talenkennis, ongunstige woonomstandigheden voor schoolwerk, enz. In 2020 verliet één op tien jongeren tussen 18 en 24 jaar voortijdig de school zonder een diploma van hoger secundair onderwijs te behalen.

Om de verspreiding van de Covid-19-epidemie in te dammen, omvatten de lockdownmaatregelen in België in maart 2020 perioden van sluiting van scholen en gedeeltelijke of volledige stopzetting van de fysieke lessen. De scholen hebben zodoende afstandsonderwijs moeten ontwikkelen. De opkomst van het afstandsonderwijs heeft een aanzienlijke invloed gehad op het dagelijks leven van jongeren in het algemeen en van jongeren uit kansarme milieus in het bijzonder.

Hoewel de indicatoren het (althans nog) niet mogelijk maken het effect van de crisis op de loopbaantrajecten op school (met inbegrip van bijvoorbeeld de schooluitval) aan te tonen, wordt in de getuigenissen van de betrokkenen de nadruk gelegd op het sociaal gedifferentieerde effect van de pedagogische aanpassingen op de daadwerkelijke verwerving van de vaardigheden waarop het leren is gericht. Uit een enquête van de universiteit van Bergen onder de leerkrachten van de Federatie Wallonië-Brussel blijkt dat 90% van hen van mening is dat de ongelijkheid op onderwijsgebied tijdens de lockdownperiode is toegenomen. Uit een studie van de KU Leuven blijkt ook dat de ongelijkheid is toegenomen als gevolg van de sluiting van scholen, zowel binnen eenzelfde school als tussen de scholen; tussen kinderen/tieners/jongvolwassenen die de mogelijkheid hebben om in goede omstandigheden op afstand te leren en degenen voor wie dit niet mogelijk is - als gevolg van gezinsomstandigheden, de mogelijkheid om thuis al dan niet over een computer te beschikken (digitale kloof), huisvestingsomstandigheden, enz.

Grafiek 3.16 toont het percentage ouders met schoolgaande kinderen van wie de kinderen tijdens de lockdown geen online cursussen konden volgen omdat ze niet beschikten over een (goed werkende) persoonlijke pc of eigen mobiel apparaat en een (stabiele) internetverbinding. In het Brussels Gewest was 33% van de ouders met schoolgaande kinderen van mening dat hun kinderen hiertoe niet in staat waren, een derde om redenen die rechtstreeks verband houden met de beschikbaarheid van een computer en/of internet in het huishouden, en twee derde om andere redenen (geen rustige werkplek, geen door de school georganiseerde online cursussen, enzovoort).

GRAFIEK 3.16: PERCENTAGE OUDERS MET SCHOOLGAANDE KINDEREN DAT AANGEEFT DAT HUN KINDEREN GEEN ONLINE CURSUSSEN KONDEN VOLGEN TIJDENS DE LOCKDOWN, PER GEWEST, 2021

Bron: Statbel, EU-SILC 2021

De OESO (2020) wijst op de risico's die verbonden zijn aan de belemmeringen voor het leerproces en roept regeringen op om schooluitval aan te pakken om een "hysterese"-effect (of "vertragingseffect") in het onderwijs te voorkomen. Op het gebied van de arbeidseconomie verwijst hysterese naar het langetermijneffect dat werkloosheid kan hebben op het vermogen van een werknemer om weer aan het werk te gaan. In het onderwijs zou het kunnen verwijzen naar het langetermijneffect van de sluiting van scholen op de resultaten van leerlingen.

De achterstand in verworven vaardigheden kan daarom in latere jaren aan het licht komen, wanneer eventuele lacunes de verwerving van nieuwe vaardigheden in de weg staan en dus nadelig zijn voor succes (bv. in het hoger onderwijs). Deze effecten doen zich waarschijnlijk sterker gevoelen bij jongeren uit minder bevoorrechte milieus.

"Dit is te wijten aan een aantal factoren, die vaak verband houden met de sociaal-economische context, die kunnen leiden tot terugtrekking uit het schoolsysteem, met langdurige gevolgen voor de resultaten van de leerlingen. Tot deze factoren behoren bijvoorbeeld de moeilijkheden die sommige leerlingen ondervinden om het leertempo te handhaven wanneer zij thuis zijn, wegens gebrek aan middelen; de erosie van hun academische basisvaardigheden wegens gebrek aan oefening; de moeilijkheid om

onderwijsactiviteiten opnieuw op te nemen; het verlies van motivatie naarmate zij verder achterop raken; en de verlaging van hun aspiraties wegens de onzekerheid van de onderwijsomgeving.

De beschikbaarheid van passende IT-voorzieningen en de betrokkenheid van de ouders waren van essentieel belang om de continuïteit van het onderwijs tijdens de crisis te waarborgen.”⁷¹

de actoren op het terrein getuigen dat de Covid-19-crisis niet alleen gevolgen heeft gehad voor het leren, maar ook voor de werkgewoonten, de referentiepunten en het concentratievermogen, met name voor kinderen uit kansarme milieus; en dan wordt nog geen rekening gehouden met de effecten van mogelijke spanningen binnen het gezin in het kader van de lockdown, die het gevolg zijn van verergerde sociale problemen en/of huisvesting die niet aan de behoeften van het gezin voldoet. In sommige gevallen is het intrafamiliaal geweld, dat over het algemeen kinderen en vrouwen treft, tijdens de crisis toegenomen, en is de zorg gecompliceerder geworden (verzadiging van de ondersteunende diensten).⁷²

In het algemeen hebben telewerken, verlies van referentiepunten, verminderde deelname aan het maatschappelijk leven, maar ook de economische en sociale crisis als gevolg van de Covid-19-crisis verregaande gevolgen voor jongeren via gevoelens van demotivatie en gebrek aan toekomstperspectieven. De impact van de crisis op de geestelijke gezondheid is inderdaad bijzonder groot geweest bij jongeren (zie hierboven).

3.3.5. Digitalisering en niet-gebruik van sociale rechten

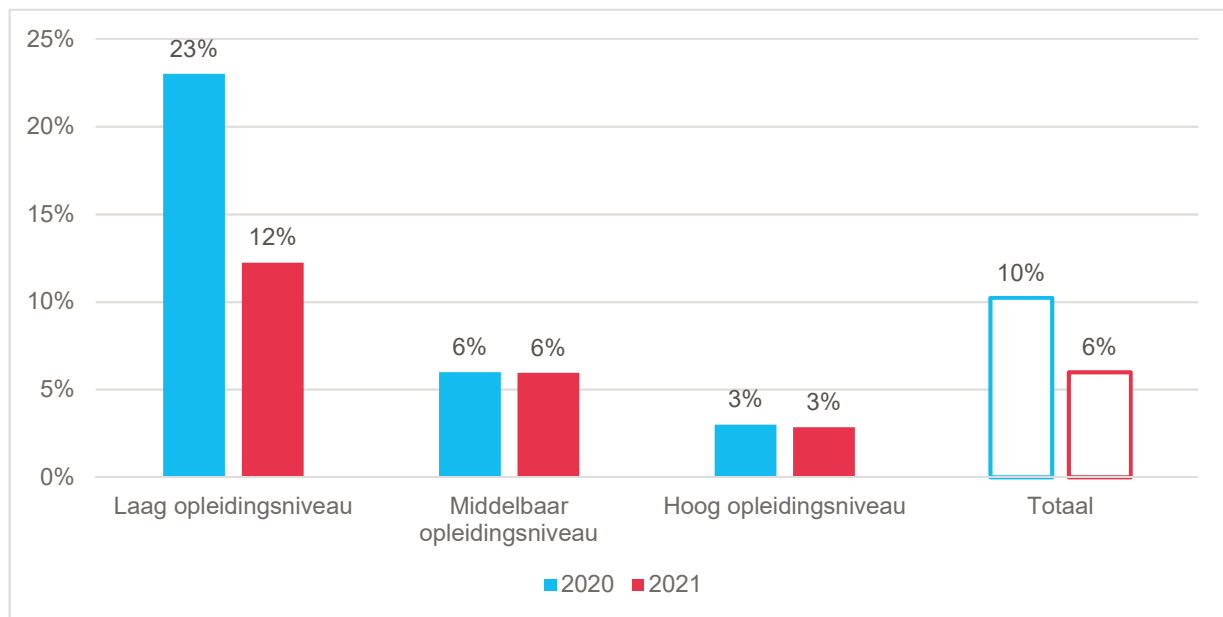
In het algemeen, of het nu gaat om onderwijs, activering van sociale rechten of sociale participatie, heeft de crisis het proces van **dematerialisatie** van de openbare en private dienstverlening aan personen sterk versterkt, en bijgevolg ook de gevolgen in verband met de digitale kloof – zowel wat betreft de toegang tot hulpmiddelen (computer, internetaansluiting, enz.), als wat betreft de beheersing van het verwachte gebruik ervan. De snelle opkomst van "alles online" heeft geleid tot een behoefte aan toegang tot en beheersing van digitale technologieën op alle gebieden, of het nu gaat om werk, toegang tot rechten, het verkrijgen van informatie, studeren of de ontwikkeling van het sociale leven. Nu meer mensen gebruikmaken van deze instrumenten dan vóór de Covid-19-crisis, zijn de gevolgen voor degenen die buiten het digitale systeem blijven nog groter in termen van het risico op sociale uitsluiting en het niet kunnen doen gelden van bepaalde rechten.

Uit de enquête over het ICT-gebruik bij de gezinnen is gebleken dat het gebruik van online transacties in 2021 aanzienlijk is toegenomen, zowel wat e-commerce als online administratie betreft. Het is duidelijk dat het internetgebruik sterk is toegenomen onder de lager opgeleiden ([grafiek 3.17](#)).

⁷¹ <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/education-et-covid-19-les-repercussions-a-long-terme-de-la-fermeture-des-ecoles-7ab43642/>

⁷² Zie de studie van Brussel Preventie & Veiligheid: <https://bps-bpv.brussels/nl/een-studie-van-brussel-preventie-veiligheid-onderstreept-de-moeilijkheden-van-slachtoffers-van>

GRAFIEK 3.17: PERCENTAGE VAN DE POPULATIE (16-74 JAAR) DAT GEEN INTERNET GEBRUIKTE DE LAATSTE 3 MAANDEN, BRUSSELS GEWEST, 2020 EN 2021

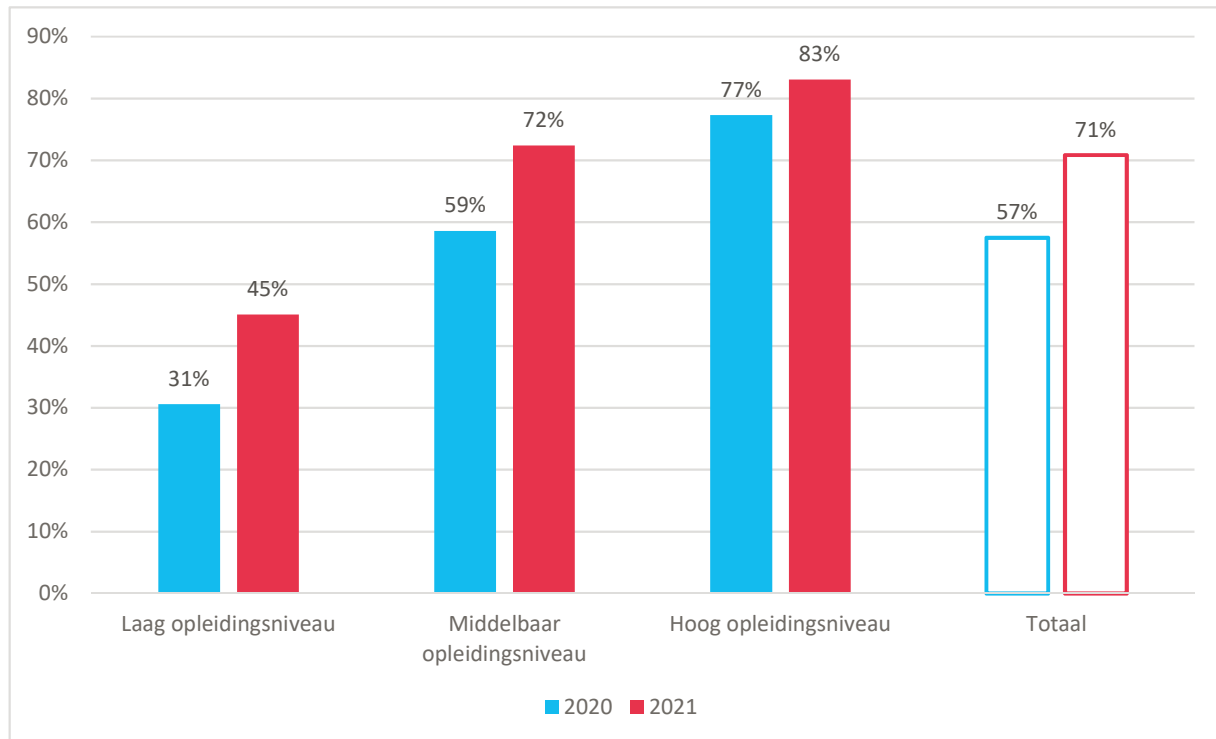

Bron: FOD Economie-Statistics Belgium, Enquête over het ICT-gebruik door individuen

Het percentage laaggeschoolden dat nog nooit het internet heeft gebruikt, is gedaald van 15% in 2020 tot 9% in 2021 (niet weergegeven).

Verder dient opgemerkt dat het percentage van de populatie (16-74 jaar) dat informatie op de websites van een administratie heeft opgezocht of administratieve formulieren heeft gedownload, aanzienlijk is gestegen, vooral onder laag- en gemiddeld opgeleiden (grafiek 3.18). Toch blijven de sociale ongelijkheden groot. Bovendien is, zelfs voor degenen die er gebruik van maken, de kwestie van de beheersing van deze instrumenten voor administratieve doeleinden moeilijk te vatten met behulp van kwantitatieve enquêtegegevens.

GRAFIEK 3.18: PERCENTAGE VAN DE POPULATIE (16-74 JAAR) DAT INFORMATIE HEEFT OPGEZOCHT OP DE WEBSITE VAN EEN ADMINISTRATIE OF ADMINISTRatieve FORMULIEREN HEEFT GEDOWNLOAD, BRUSSELS GEWEST, 2020 EN 2021

Bron: FOD Economie-Statistics Belgium, Enquête over het ICT-gebruik door individuen

Hoewel de cijfers wijzen op een groter gebruik van ICT, met name onder laagopgeleiden, blijft de digitale kloof bestaan. Met name de digitalisering van essentiële diensten heeft **de gevolgen van de digitale kloof versterkt**.

Voor mensen die niet over een computer en internet beschikken of het gebruik ervan niet beheersen, is dit dus een factor die de sociale uitsluiting en het niet-gebruik van sociale rechten – belangrijke verschijnselen in het Gewest – nog dreigt te versterken, vooral in deze tijden van crisis. Voor mensen in precare situaties kan het feit dat zij geen toegang hebben tot een telefoon of een computer (of slechts één computer voor een groot gezin, slechts één gezinslid dat weet hoe het te gebruiken, geen printer, enz.) of tot een internetverbinding, of niet weten hoe het te gebruiken (om redenen van talenkennis, enz.), ernstige gevolgen hebben: moeilijkheden bij de toegang tot informatie over sociale rechten, moeilijkheden bij de toegang tot diensten die hun activiteiten op digitale technologie hebben omgeschakeld, moeilijkheden bij het contacteren van leerkrachten voor ouders, moeilijkheden bij de toegang tot het internet, enz. (Deprez, Noël et Ramirez, 2020⁷³).

De verschillen in toegang tot en gebruik van technologie hebben dus discriminerende effecten op verschillende gebieden van het leven (onderwijs, werkgelegenheid, administratief en burgerlijk leven), waardoor sociale uitsluiting ontstaat, die nog wordt versterkt in de context van de versnelde dematerialisatie van essentiële diensten.

⁷³ <https://www.ccc-ggc.brussels/nl/observatbru/publications/alleen-het-frans-analyse-des-impacts-de-la-premiere-vague-de-la-crise-de-la>

"De dematerialisatie van de diensten legt ook een verantwoordelijkheid bij het individu: de verantwoordelijkheid om zich uit te rusten met voldoende recente apparatuur, en de verantwoordelijkheid om zich deze digitale instrumenten eigen te kunnen maken.

Digitale technologie wordt zo een dominante sociale norm met tal van eisen die vaak worden onderschat door dienstverleners en institutionele actoren. De populatie die zich niet gemakkelijk aan deze nieuwe dominante sociale norm kan conformeren, loopt bijgevolg het risico gemarginaliseerd of zelfs uitgesloten te worden.

Het niet voldoen aan deze nieuwe norm gaat gepaard met wat sociologen als sancties beschouwen: geen toegang tot rechten, toegang tot diensten van mindere kwaliteit of duurdere diensten, voortijdig schoolverlaten, verlies van aansluiting, sociale uitsluiting." (Brotcorne en Vendramin, 2021⁷⁴).

Er zij op gewezen dat er, net als voor energie, een sociaal tarief bestaat voor elektronische communicatie. Momenteel wordt zeer weinig gebruik gemaakt van de huidige maatregel inzake het sociaal tarief, en de geboden voordelen zijn ruim onvoldoende om in de huidige behoeften op dit gebied te voorzien. Er ligt echter een wetsontwerp op tafel om deze sociale telecommunicatietarieven te hervormen, met als doel de toekenning van het recht te automatiseren. Een van de voorstellen is om de regels voor sociale energietarieven (met inbegrip van de categorieën van begunstigten) ook toe te passen op de sector van de elektronische communicatie.

⁷⁴ Brotcorne et Vendramin (2021), "Une société en ligne productrice d'exclusion ?", Sociétés en changement, nummer 11, maart 2021.

4. TERRITORIALE ONTWIKKELINGEN

In dit territoriale gedeelte worden de uitgangssituatie en de directe en indirecte gevolgen van de pandemie voor het gewestelijke grondgebied geanalyseerd wat betreft huisvesting, mobiliteit en publieke ruimten, milieu en groene ruimten, en biodiversiteit. Ook aspecten die verband houden met economische activiteiten en openbare voorzieningen in al hun verscheidenheid worden onderzocht. Voor elk punt worden de belangrijkste kwesties die door de pandemie aan het licht zijn gekomen, belicht om de belanghebbenden te helpen bij het uitstippelen en uitvoeren van het overheidsbeleid.

4.1. HUISVESTING

4.1.1. Vaststellingen

Door de verschillende opgelegde periodes van lockdown en telewerken is huisvesting meer dan ooit een primaire behoefte geworden, ook voor de Brusselaars. Het verband tussen goede huisvestingsomstandigheden, lichamelijk welzijn en geestelijke gezondheid is tijdens de gezondheids crisis op grote schaal aangetoond.

Met name werd gewezen op de gevolgen voor de meest kwetsbare bevolkingsgroepen van woningen van lage kwaliteit, die een weerspiegeling zijn van moeilijke levensomstandigheden (ongeschikte of zelfs ongezonde woningen, te kleine woningen, maar ook een gebrek aan buitenruimten, groene ruimten in de buurt, enz.) A fortiori heeft het gebrek aan huisvesting uiteraard ook de dagelijkse ontredde ring van de daklozen sterk verhoogd.

De effecten van telewerken zijn duidelijk niet door verschillende segmenten van de bevolking en met name door verschillende soorten werknemers op dezelfde wijze ervaren. De crisis heeft het onderscheid versterkt tussen werknemers in lockdown en werknemers die nog op het terrein werkzaam zijn (werknemers in de gezondheidszorg, paramedici en sociale diensten, stedelijke diensten en netwerken, logistieke operatoren, enz.) en ondanks de veiligheidsmaatregelen in meer of mindere mate aan het virale risico zijn blootgesteld, tijdelijk werklozen of nieuwe werklozen. Het heeft huisvesting een nieuwe professionele rol gegeven.

Een recente studie van Perspective (BISA) over het effect van telewerken bevestigt dat de effecten van telewerken op de nieuwe huisvestingsbehoeften (locaties, afmetingen, interieurconfiguraties, enz.) zich reeds hebben voorgedaan en zich zullen blijven voordoen, alsook de economische en residentiële vastgoedmarkt zouden kunnen veranderen.⁷⁵

De evolutie van de sociaal-demografische situatie, gekoppeld aan de gevolgen van de gezondheids crisis, brengen verschillende bevindingen inzake huisvesting aan het licht: vastgoed dynamiek, aankoopkosten,

⁷⁵ Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Studierapport, BISA, oktober 2021.

toegang tot betaalbare huisvesting, typologie en kwaliteit van de huisvesting. Sommige daarvan bevestigen die welke in de Diagnose van 2020⁷⁶ ⁷⁷reeds uiteengezet werden.

Bevindingen inzake de dynamiek van de residentiële productie

Voor de periode 2018 en 2019⁷⁸, voorafgaand aan de Covid-19-crisis, bedroeg het aantal toegestane netto woningen 3.700 per jaar. Dit bevestigt de vertraging van de woningbouwproductie die sinds 2017 aan de gang is (zie grafiek 4.1). Sinds 2003 bedraagt het aantal netto toegekende stedenbouwkundige vergunningen (SV's) voor woningen +/- 4.200 eenheden per jaar. Voor deze periode blijft het aantal geproduceerde woningen niettemin gelijk aan de toename van het aantal Brusselse huishoudens. Volgens de eerste ramingen zet deze vertraging zich voort voor het jaar 2020, met een sterkere daling van het aantal toegestane nettowoningen tot +/- 2.800 woningen⁷⁹. Deze situatie zou in verband kunnen worden gebracht met de gezondheids crisis en met de beperkingen die worden ondervonden bij het afgeven van vergunningen (verzadigde administratieve diensten).

⁷⁶ Het is belangrijk op te merken dat er weinig cijfers zijn voor de jaren 2020 en 2021. Meer robuuste gegevens over de gevolgen van de gezondheids crisis en telewerken voor sommige huisvestingsaspecten, waaronder de huurtrends, zullen pas over enkele maanden beschikbaar zijn (het Observatiecentrum van de Huurprijzen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft in 2019 geen huuronderzoek uitgevoerd wegens de pandemie). De enquête is gestart in 2020 en is pas onlangs voltooid, zodat inhoudelijke analyses van de resultaten nog niet beschikbaar zijn), de ontwikkeling van het aantal vergunningen, de kwaliteit van de huisvesting, enz.

⁷⁷ DIAGNOSE Sociaal-economische, territoriale en ecologische herstructurering na de COVID-19-crisis gepubliceerd in mei 2020 en geactualiseerd in december 2020 - https://perspective.brussels/sites/default/files/documents/20201218_diagnosecovid_nl.pdf

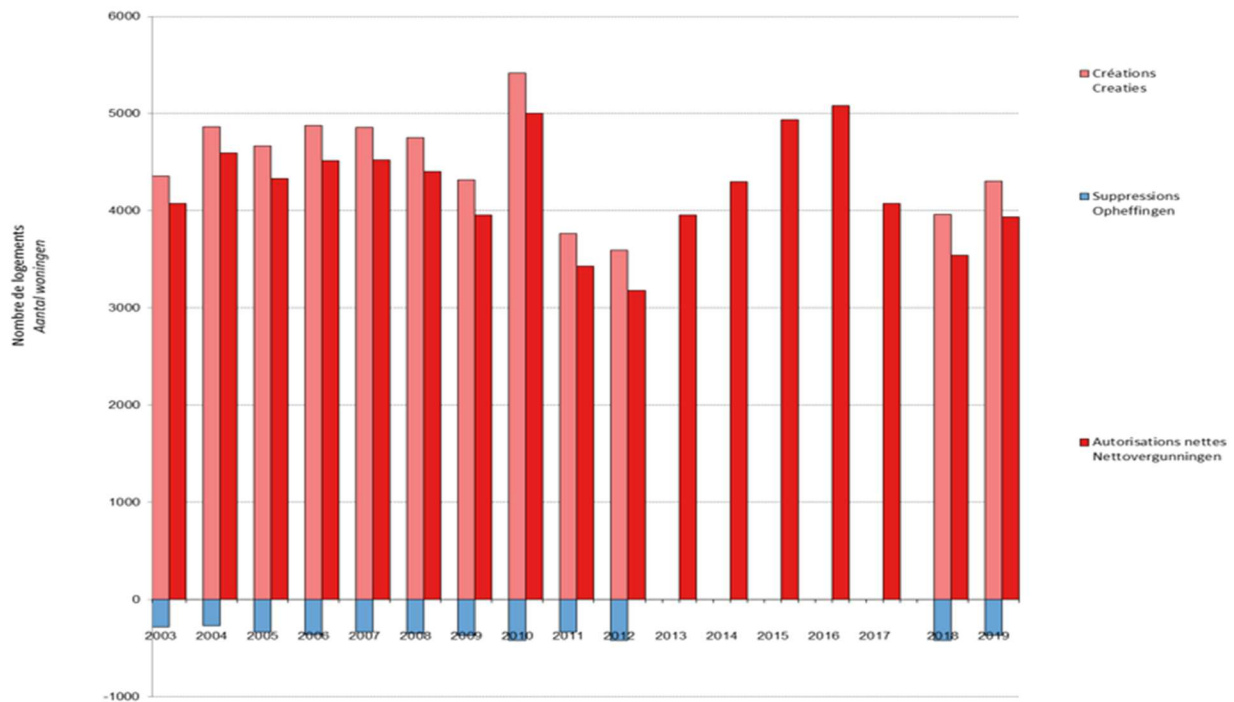
De hierna volgende verwijzingen naar de *diagnose 2020* en de *diagnose van 2020* hebben betrekking op dit document. Elke verwijzing naar een andere diagnose zal het voorwerp uitmaken van een specifieke verwijzing.

⁷⁸ rapport over de stedenbouwkundige vergunningen 2018 en 2019: cijfers, tendensen en locatie, uitvoering van het GBP van december 2020 van Perspective https://perspective.brussels/sites/default/files/documents/bbp_permurb_2018-2019.pdf

⁷⁹ te bevestigen in het kader van de publicatie van het volgende Overzicht van de huisvestingsvergunningen nr. 10, gepland voor de tweede helft van 2022

GRAFIEK 4.1: EVOLUTIE VAN DE VERGUNDE "KLASSIEKE" WONINGEN (2003-2019)

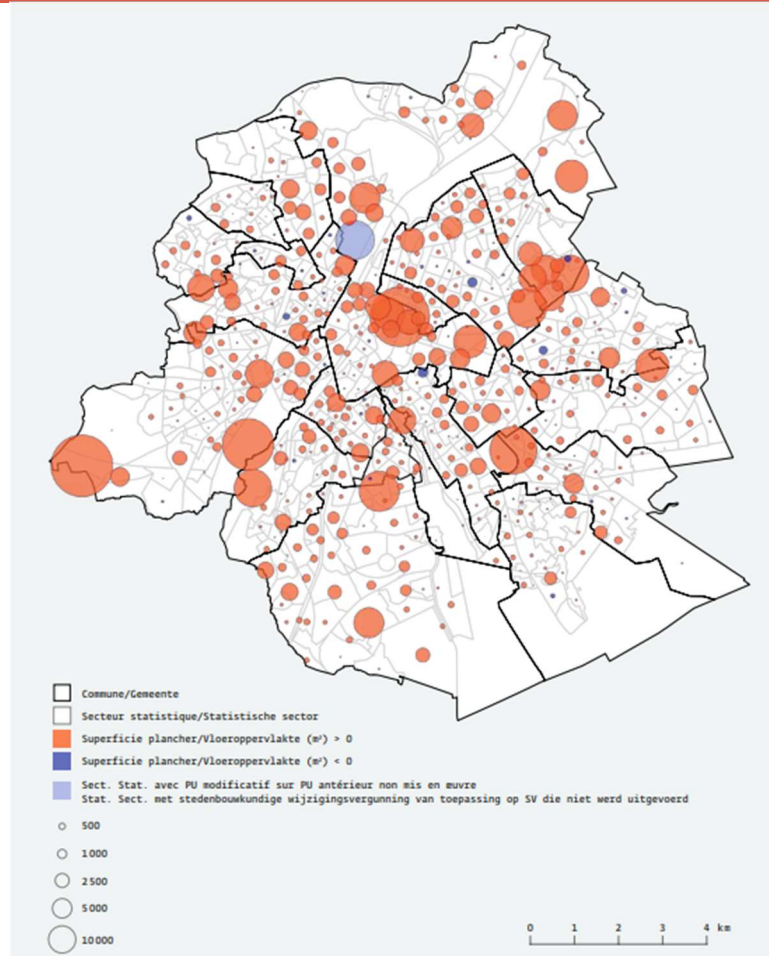
Bron: Overzicht van de huisvestingsvergunningen, 2021

Ook voor de periode 2018-2019 laat de verdeling van de vergunde woonruimte op het gewestelijke grondgebied (zie kaart 4.1) zien dat deze over het hele gewestelijke grondgebied belangrijk blijft, zowel in de tweede kroon als in de (zeer) centrale wijken.

Zo is er met name de ontwikkeling van belangrijke residentiële projecten binnen de ontwikkelingsites 'Erasmuscampus' ten westen van Anderlecht, 'Reyers' ten zuiden van Evere en Schaarbeek en 'Campus Pleinlaan' op de grens van Oudergem en Elsene, alsook in het zuidelijke deel van het 'Kanaalgebied'.

Deze periode wordt in het bijzonder gekenmerkt door het belang van de projecten die in de Vijfhoek zijn vergund, waaronder dat op de site van het voormalige Rijksadministratief Centrum. Voorts waren er nog grote ontwikkelingen in Haren, in de Churchill- en Kawbergwijken in Ukkel, in Vorst en in de Stokkelwijk in Sint-Lambrechts-Woluwe.

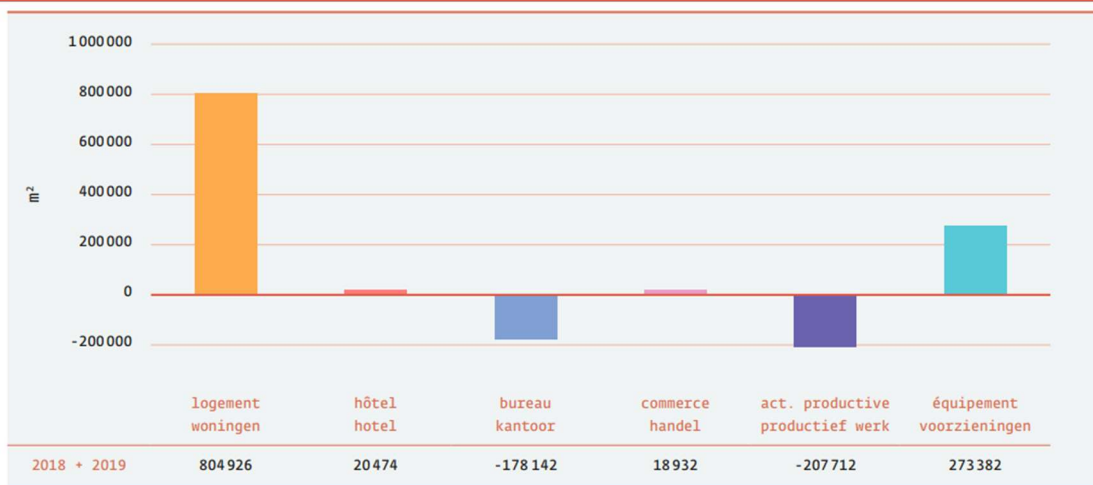
**KAART 4.1: TOTALE VERGUNDE NETTOVLOEROPPVLAKTE PER
STATISTISCHE SECTOR, OP BASIS VAN DE IN 2018 EN 2019 TOEGEKENDE
STEDENBOUWKUNDIGE VERGUNNINGEN**

Grafiek 4.2 laat zien dat, ondanks een daling van het aantal vergunde woningen, de woondynamiek in 2018-2019 zeer sterk blijft overheersen op de andere functies, met een netto extra creatie van + 805.000 m². De voorzieningen komen op de tweede plaats met bijna 275.000 m² extra. De andere functies hebben een zeer laag (handel en hotelwezen) of zelfs negatief (kantoren en productieactiviteiten) saldo. Voor de kantoren ⁸⁰wijst de laatste publicatie van het Overzicht van het kantorenpark niettemin op een groei van + 32.810 m² kantooruimte voor het jaar 2020 ten opzichte van 2019.

80 Overzicht van het kantorenpark nr. 39, Stand van zaken van het kantorenpark in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2021

GRAFIEK 4.2: VERGUNDE VLOEROPPERVLAKTE PER FUNCTIE IN HET BRUSSELS GEWEST (OP BASIS VAN DE IN 2018 EN 2019 TOEGEKENDE STEDENBOUWKUNDIGE VERGUNNINGEN): NETTO-OPPERVLAKTE

Bevindingen inzake de woningmarkt en de betaalbaarheid van woningen

Op 1 januari 2019 telde het Brussels Gewest 579.619 wooneenheden. In 2021 steeg dit cijfer tot 592.942 eenheden.

Zoals reeds vermeld in de Diagnose 2020⁸¹ op basis van gegevens van 2011, zijn de huurders sterker vertegenwoordigd in het Brussels Gewest (61%) en zijn zij vooral gevestigd in de centrale wijken. In de andere twee gewesten ligt het percentage huurders rond de 30%.

Volgens het Noodplan voor Huisvesting 2020 (NPH) is het kwantitatieve aanbod groter dan de vraag, als we het aantal woningen vergelijken met het aantal huishoudens. De druk op de Brusselse vastgoedmarkt, vooral voor huurwoningen, is echter reëel. Hieruit blijkt dat achter de ruwe cijfers een complexere dynamiek schuilgaat.

Uit het oogpunt van de financiële toegankelijkheid van woningen ontstaat een heel ander beeld.

De mediane huurprijs van woningen in het Gewest is zeer snel gestegen (24% groei van de mediane huurprijs tussen 2004 en 2018 volgens het Observatorium van de Huurprijzen van de BGHM). Niet alleen stijgen de huurprijzen in Brussel, maar dit geldt vooral voor het meest betaalbare segment van de markt. Bruss'help meldt dat in 2019⁸² de gemiddelde maandelijkse huurprijs van een appartement (gelijk aan een appartement met twee slaapkamers) in Brussel ongeveer 1.135 euro bedroeg, goed voor een stijging van 6% ten opzichte van 2018. In 2020 bleef de gemiddelde stijging beperkt tot 1%. In het goedkoopste segment van de markt bedroeg de stijging echter maar liefst 7 tot 8%. Bovendien kan een stijging van de huurprijzen worden verwacht in het kader van de toekomstige indexeringen. In de meest betaalbare gemeenten stijgen de gemiddelde huurprijzen voor appartementen meestal onder druk van de vraag en het algemene gebrek aan aanbod.

Tabel 4.1 laat zien hoe moeilijk de toegang tot de huurmarkt voor een aanzienlijk deel van de bevolking is. Volgens het Observatorium van de huurprijzen moet de huurder in 2018, als men ervan uitgaat dat hij

⁸¹ De vermelding van Diagnose 2020, die op verschillende plaatsen in het document wordt herhaald, verwijst naar de vorige diagnose die door perspective is uitgevoerd: Sociaal-economische, territoriale en ecologische herstructurering na de covid-19-crisis, perspective, december 2020.

⁸² Dak- en thuislozentelling in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, zesde editie, Bruss'help, november 2020

niet meer dan 25% van zijn budget aan huurkosten mag besteden, wachten tot het zevende deciel van het maandelijkse netto inkomen om toegang te hebben tot een derde van de huurmarkt. Als we er daarentegen van uitgaan dat hij 30% van zijn budget in zijn huur kan steken, moet hij nog steeds wachten op het zesde deciel om toegang te krijgen tot een derde van de huurmarkt. Dit betekent dat de helft van de huurders in Brussel toegang heeft tot minder dan 20% van de huurmarkt.

TABEL 4.1: THEORETISCH AANDEEL VAN DE HUURMARKT DAT BESCHIKBAAR IS VOOR ELK DECIEL VAN HET NETTO INKOMEN (2018)

INKOMENS- DECIELEN	Maximum maand- inkomen	Theoretisch deel van de toegankelijke huurmarkt	
		Als de huurprijs niet meer dan 25% van het budget mag belopen	Als de huurprijs niet meer dan 30% van het budget mag belopen
2	870 €	0 %	1 %
3	1145 €	1 %	3 %
4	1322 €	3 %	6 %
5	1589 €	6 %	13 %
6	1932 €	14 %	28 %
7	2387 €	29 %	47 %
8	3075 €	65 %	84 %
9	4473 €	92 %	96 %

Bron: Observatiecentrum van de huurprijzen, enquête 2018, BGHM, 2019

Telewerken en de gevolgen daarvan voor de stijging van de vaste kosten (verwarmings-, elektriciteits- en waterkosten) zouden ook een invloed moeten hebben op het deel van de begroting dat voor huisvesting bestemd is.

De huurmarkt staat dus niet onder druk door een tekort aan woningen, maar wel door de moeilijkheid voor gezinnen om toegang te krijgen tot een betaalbare woning die is aangepast aan hun behoeften. Met andere woorden, het gaat ook om de toenemende ontoegankelijkheid van dergelijke woningen voor een groeiend deel van de bevolking.

Het is ook belangrijk om op te merken dat volgens het Brussels armoederapport 2019 huurders vaker dan huiseigenaren worden geconfronteerd met huisvestingsproblemen: overbevolkte woning, onvermogen om de woning naar behoren te verwarmen en problemen met vocht of schimmel. Deze verschillende huisvestingsproblemen hebben voor sommige huishoudens belangrijke gevolgen op het gebied van lichamelijke gezondheid, geestelijke gezondheid, gezinsleven, schooltraject van de kinderen, enz.

Uit de enquête van het Observatorium van de huurprijzen blijkt eveneens hoe moeilijk het voor Brusselaars is om huiseigenaar te worden: 71% van de huurders overwoog in 2018 helemaal niet om huiseigenaar te worden. Twee derde van deze huurders vindt dat hun inkomen te laag is en/of dat de woningprijzen te hoog zijn.

De gezondheids crisis blijkt deze tendensen te bevestigen en lijkt meer blijvende gevolgen te hebben voor huurders dan voor eigenaars in Brussel. Uit het Sociaal-economisch overzicht 2021 van Perspective (IBSA) blijkt dat het aandeel van het inkomen dat particuliere huurders in Brussel besteden aan huur

hoog is (een derde van de Brusselaars leeft in een huishouden waar de woonkosten meer dan 40% van het beschikbare inkomen vertegenwoordigen). Daarom is er, vooral voor huurders met een laag inkomen, bezorgdheid over het risico van achterstallige betalingen en schulden of overmatige schuldenlast. Vooral omdat de laatstgenoemden door deze crisis zijn getroffen, ook al beschikten zij over weinig of geen financiële reserves. Hoewel er geen cijfers beschikbaar zijn over de ontwikkeling van het aantal uitzettingen in 2020 en het dus onmogelijk is om op dit moment een overzicht te hebben van de ontwikkeling van de betalingsachterstanden, is de toename van de betalingsachterstanden zorgwekkend omdat dit zou kunnen leiden tot een toename van het aantal uitzettingen.

De crisis heeft echter een zeer specifiek effect gehad op de huurprijzen. Sommige vraag- en aanbodfactoren lijken ertoe te hebben geleid dat de druk op de hoogste huurprijzen tijdens de gezondheids crisis is afgenomen. Deze ontwikkeling kan door verschillende factoren worden verklaard: in de eerste plaats heeft de bevolking van het Gewest haar laagste bevolkingsgroei sinds jaren gekend, is het migratiesaldo aanzienlijk verminderd en is een deel van de accommodatie die vroeger voor het toerisme werd gebruikt, leeg komen te staan. Verder is er minder vraag van expats door het overvloedige aanbod in dit huursegment en lijkt de vraag te zijn verschoven naar panden buiten Brussel.

Anderzijds zou de situatie van de werknemers in de laagste marktsegmenten, die minder geneigd zijn om te telewerken en meer op Brussels grondgebied te blijven, in dit marktsegment kunnen leiden tot een aanhoudende vraag en tot hogere prijsstijgingen in vergelijking met de hogere segmenten.

Bevindingen in verband met de aankoop van woningen

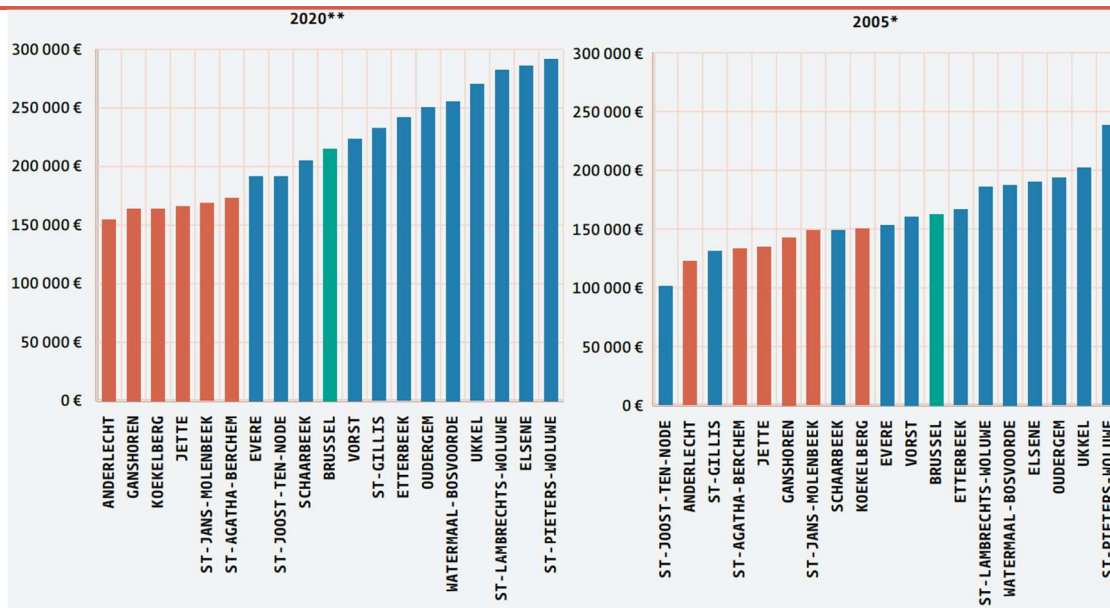
Volgens de studie van Perspective (BISA) over het effect van telewerken is de verkoopprijs van appartementen in het eerste kwartaal van 2021 met 9,2% gestegen, sneller dan het gemiddelde voor 2018-2020, terwijl die van huizen met slechts 0,6% is gestegen, minder dan het gemiddelde voor dezelfde jaren⁸³.

Uit de laatste cijfers blijkt dat zowel de huurprijzen als de koopprijzen in 2021 in Brussel opnieuw zijn gestegen. Deze tendensen zullen dus verder moeten worden verduidelijkt, met name door de ontwikkeling van de geproduceerde woningen, hun aantal en type, enz. te analyseren en door de koop- en huurprijzen te blijven volgen.

De ontwikkeling van de prijzen van appartementen vertoont ook een tendens naar een toenemende ongelijkheid tussen het westen en het oosten (zie [tabel 4.2](#)) van het Gewest, met het kanaal als scheidingslijn. Dit resulteert in een ruimtelijke tweedeling, met een concentratie van betaalbare appartementen in het westen en een concentratie van dure appartementen in het oosten. Hoewel de kloof tussen de hoogste en laagste prijzen in 2020 kleiner lijkt te worden, liggen de prijzen in de westelijke gemeenten als geheel lager dan in de oostelijke gemeenten. Deze verdeling vormt een belemmering voor de sociale mix van gemeenten en wijken.

83 Impact van telewerken op het vastgoed, BISA, 2021

TABEL 4.2: RANGSCHIKKING VAN DE MEDIANE PRIJZEN VAN APPARTEMENTEN PER GEMEENTE TUSSEN 2005 EN 2020

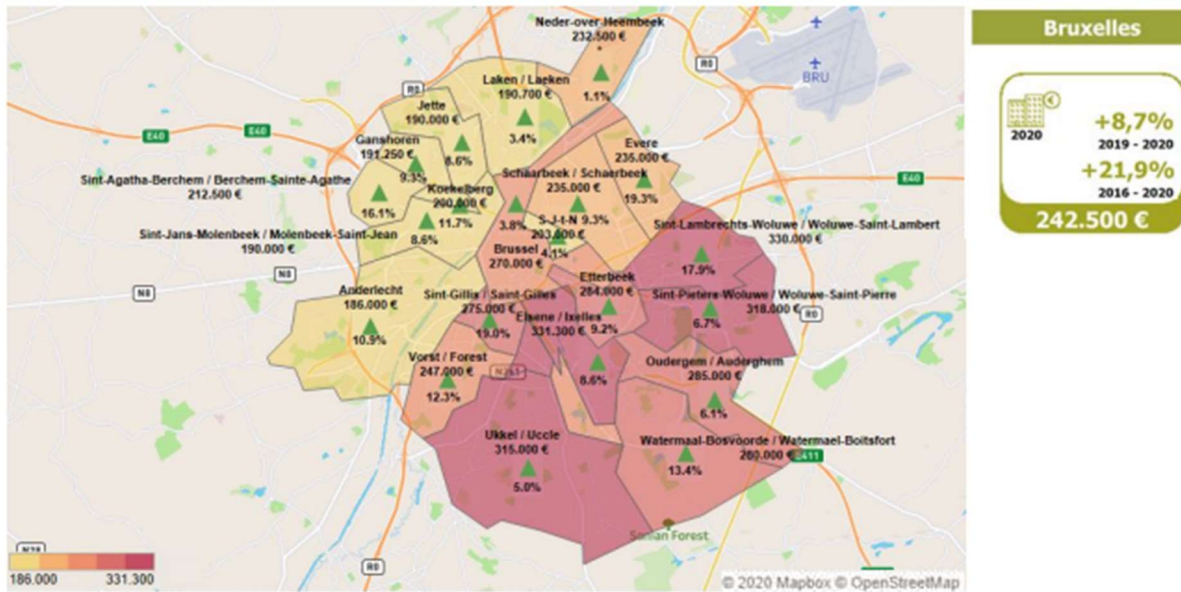

Bron: Focus 44 van het BISA, Prijzen van de appartementen in het Brussels Gewest, juni 2021

Volgens de cijfers van de Analyse van de vastgoedmarkt van 2020⁸⁴ kunnen de gemeenten van het Brussels Gewest worden onderverdeeld in 3 zones (kaart 4.2), op basis van de mediane prijs van een appartement: de goedkoopste appartementen bevinden zich in het noorden en noordwesten van het Brussels Gewest. De mediane prijs van een appartement in gemeenten als Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek, Koekelberg, Sint-Agatha-Berchem, Ganshoren, Jette en Laken bedraagt minder dan 215.000 euro. Met uitzondering van Ukkel, Sint-Pieters-Woluwe, Sint-Lambert-Woluwe en Elsene, hebben de gemeenten ten zuiden van de Noord-Zuidspoorlijn mediane prijzen tussen 230.000 en 290.000 euro. In Ukkel, Sint-Pieters-Woluwe, Sint-Lambert-Woluwe en Elsene is de mediane prijs het hoogst (meer dan 310.000 euro).

⁸⁴ Week van het vastgoed, februari 2021, Genootschap van notarissen van het Brussels Gewest

KAART 4.2: SPREIDING VAN DE PRIJZEN VAN DE APPARTEMENTEN IN 2020

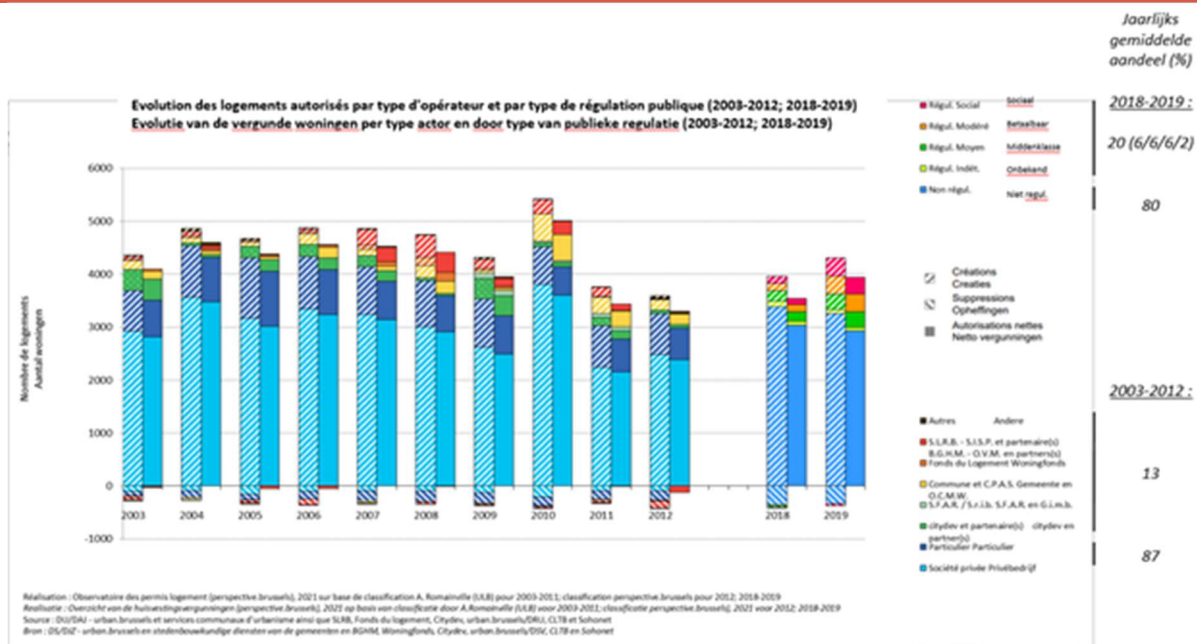

Bron: Week van het vastgoed 2021, notaris.be

Bevindingen betreffende het aanbod en de productie van betaalbare woningen

Uit [grafiek 4.3](#) blijkt dat de woningbouwproductie hoofdzakelijk van private operatoren komt. In feite viel in 2019 (en sinds 2003) meer dan 80% van de opgetrokken woningen buiten de "gereguleerde" (door de overheid, d.w.z. sociale, betaalbare en middenklassewoningen) segmenten van de markt. Bovendien keert, afhankelijk van de productiemechanismen, een deel van de woningen die in het kader van een gewestelijke reglementeringen worden geproduceerd, terug naar de vrije markt en/of wordt op middellange termijn opnieuw op de vrije markt gebracht.

GRAFIEK 4.3: EVOLUTIE VAN HET AANTAL VERGUNDE WONINGEN PER NIVEAU VAN FINANCIËLE REGELING

Bron: Overzicht van de huisvestingsvergunningen, 2021

In de diagnose van 2020 werd gesteld dat de levering van nieuwe woningen het gebrek aan (betaalbare) woningen geleidelijk moet compenseren. De gekende productie volstaat echter niet om alle behoeften aan betaalbare woningen in te vullen.

Volgens de Monitoring van de publieke woonprojecten 2021 telt het Gewest in 2021 11,2% woningen van "sociale aard" (66.164 woningen, waarvan 52.357 eigendom zijn van de overheid). Rekening houdend met de momenteel geplande woningbouwprojecten (+/- 12.500 projecten die nog moeten worden voltooid), zal het gewestelijke gemiddelde stijgen tot 13,4%.

Het Gewestelijk Huisvestingsplan (GHP) en het Programma Alliantie Wonen (AW) vorderen vandaag gestaag en de productie van woningen met een sociaal oogmerk neemt toe. Door de opgeleverde en de in aanbouw zijnde woningen bij elkaar op te tellen, heeft het GHP in de 16 jaar van zijn bestaan een realisatiepercentage van 65,4% bereikt, terwijl van het AW bijna 35% is voltooid.

Naast de woningen van het GHP en het AW werden er meer dan 3.000 woningen gepland, en dat voor alle publieke vastgoedbeheerders samen. Het jaar 2020 werd echter gekenmerkt door een zekere vertraging van de dynamiek in de oplevering van de woningen als gevolg van de tijdelijke stopzetting van verscheidene bouwerven door de gezondheids crisis.

Het aantal projecten dat op voltooiing wacht, neemt weliswaar af, maar blijft een punt van zorg. Uit de analyse van deze projecten blijkt dat zij sterk afhankelijk zijn van het ontwikkelings- en goedkeuringsproces van gewestelijke of gemeentelijke stedenbouwkundige documenten. Vandaag bevindt maar liefst circa 11% van de woningen van het Gewestelijk Huisvestingsplan zich in de categorie 'on hold', tegenover 6,7% in 2019. Deze verhoging geldt enkel voor de door de BGHM gedragen projecten.

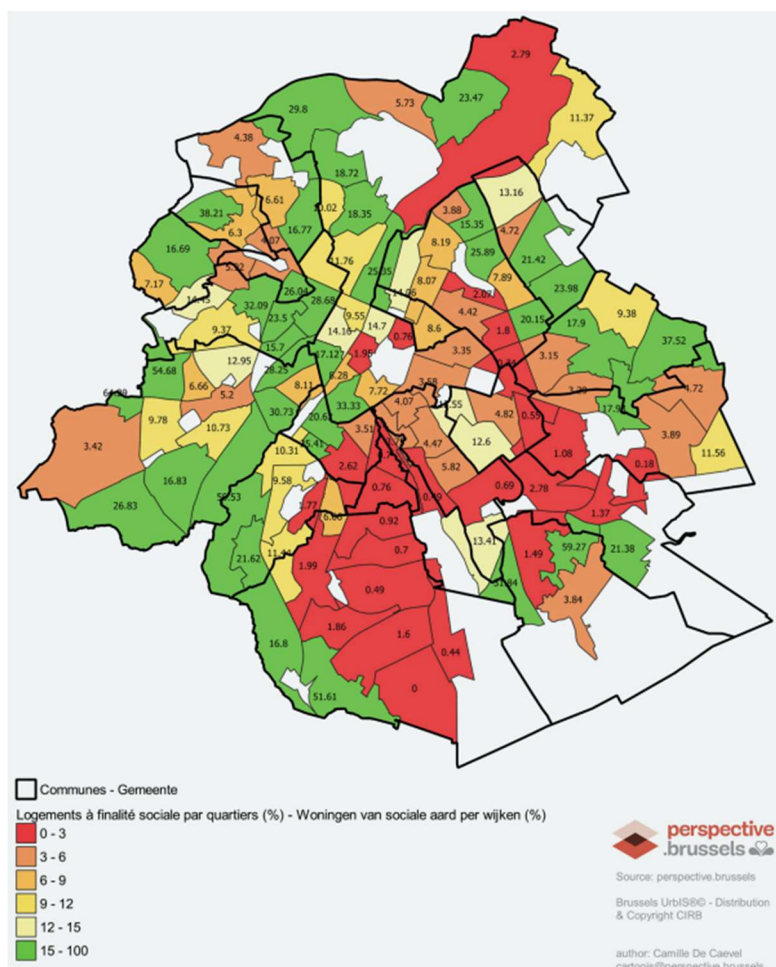
In het SPW staat dat het GHP en het AW voorzagen in de bouw van 11.720 woningen. We moeten evenwel vaststellen dat er tot op heden slechts 3.750 van zijn gebouwd. Uit studies blijkt dat 70% van de projecten zonder specifiek toezicht door de overheid mislukken. Sindsdien heeft de staatssecretaris voor

huisvesting, die deze tendens wil ombuigen, een "Coordination team" opgericht dat tot 2024 toezicht moet houden op elk van de lopende projecten om ervoor te zorgen dat zij naar behoren worden uitgevoerd.

De Covid-19-crisis heeft ook geleid tot vertragingen bij de renovatie en toewijzing van publieke woningen.

Wat de verdeling van deze woningen betreft, is er een duidelijk ruimtelijk onevenwichtig in het woningaanbod. De in de Gewestelijke Beleidsverklaring (GBP) geformuleerde ambitie om in elk van de gemeenten 15% sociale huisvesting te realiseren, wordt slechts in 5 gemeenten gehaald, hoofdzakelijk gelegen in het westen van het Gewest (Anderlecht, Ganshoren, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node) en Watermaal-Bosvoorde. Ook de stad Brussel en Evere liggen dicht bij de '15%-grens (zie kaart 4.3).

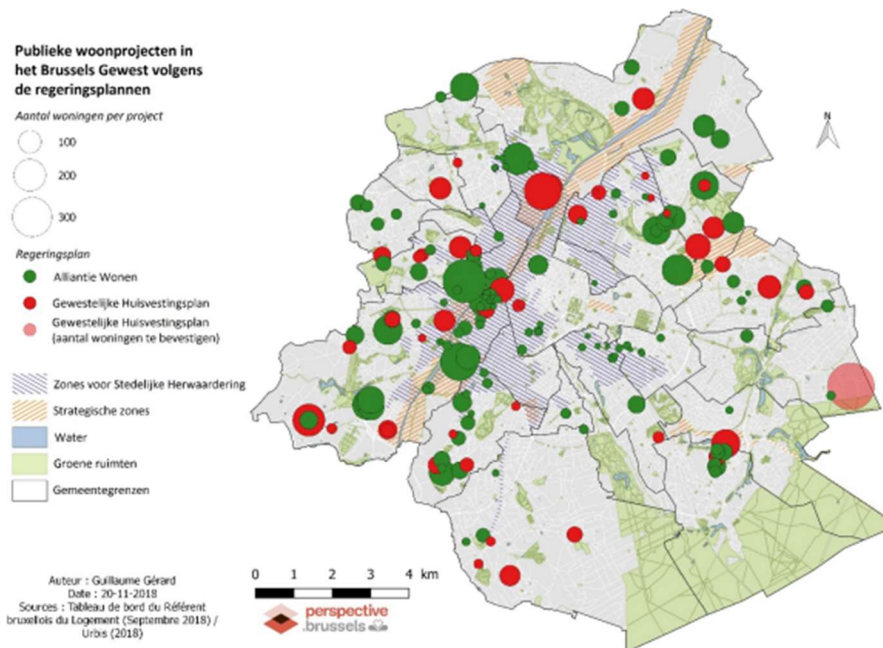
KAART 4.3: VERDELING VAN DE SOCIALE WONINGEN OP HET NIVEAU VAN DE WIJKEN

Bron: Monitoring van de publieke woonprojecten, nr. 5, juni 2021.

Hetzelfde geldt voor de lopende projecten. **Kaart 4.4** laat duidelijk een oost-westkloof zien in de verdeling van gewestelijke woningbouwprojecten. We stellen een programmatische "leegte" in het zuidoosten van het Gewest vast, zowel in de eerste als in de tweede kroon. Niet alleen zijn er weinig projecten gepland, maar deze projecten zijn ook kleiner van omvang.

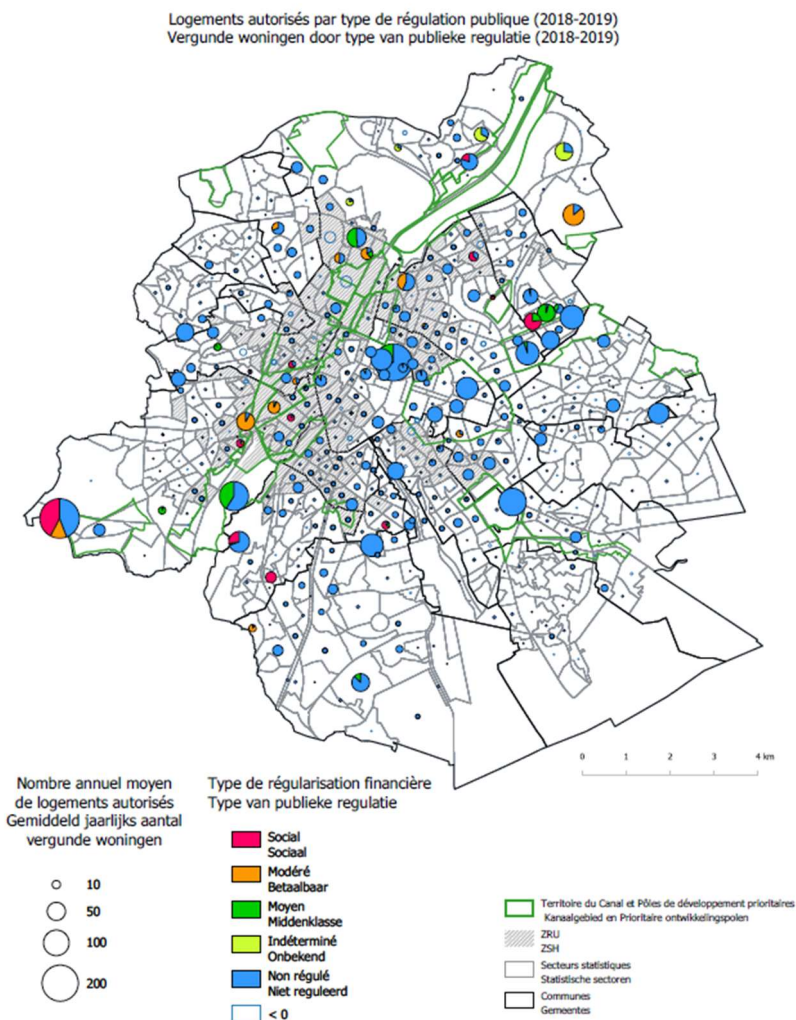
KAART 4.4: OPENBARE HUISVESTINGSPROJECTEN IN HET BRUSSELS GEWEST

Bron: Monitoring van de publieke woonprojecten, nr. 5, juni 2021.

Volgens **kaart 4.5** blijkt uit de ruimtelijke verdeling van de publieke woningen in verhouding tot de totale woningbouwproductie dat dit zuidoostelijke kwadrant toch dynamisch is wat de totale woningbouwproductie betreft, maar dat het grootste deel van de vergunde woningen niet door de overheid gereguleerd wordt.

KAART 4.5: VERGUNDE HUISVESTING NAAR NIVEAU VAN OVERHEIDSREGULERING

Bron: Overzicht van de huisvestingsvergunningen, 2022

Wat de typologie van de begunstigden van de geproduceerde publieke woningen betreft, is de balans voor het jaar 2020 ook nogal onevenwichtig: 60% daarvan is bestemd voor mensen met een gemiddeld inkomen.

Het aanbod aan sociale woningen is nog steeds te laag in verhouding tot de vraag. Op 1 januari 2021 bedroeg de wachtlijst voor BGHM-woningen 48.355 ingeschreven huishoudens, een stijging van 3%, zij het minder dan het jaar ervoor (deze lichte daling van het aantal inschrijvingen ten opzichte van 2020 wordt verklaard door de gevolgen van de gezondheids crisis, die de inschrijving complexer heeft gemaakt), terwijl de sociale woningvoorraad uit 40.215 woningen bestond, waarvan er 4.000 niet beschikbaar waren omdat ze op renovatie wachtten, d.w.z. ongeveer 36.000 bewoonde woningen.

Het aantal huishoudens ingeschreven op de wachtlijst is echter niet de beste afspiegeling van de behoefte aan sociale woningen. Op gewestelijk niveau voldoen ongeveer 280.000 gezinnen aan de inkomensvoorwaarden voor sociale huisvesting, d.w.z. bijna 50% van de gezinnen in Brussel.

Tegelijkertijd wordt in Brussel nog steeds een groot aantal woningen niet of te weinig bewoond. Wat de leegstand betreft, wordt in een door de staatssecretaris voor huisvesting geïnitieerde en door het BSI

uitgevoerde studie melding gemaakt van 17.000 tot 26.400 leegstaande woningen in 2021. Deze cijfers moeten door onderzoek op het terrein worden geverifieerd, maar de kans op leegstand zou volgens deze studie 10.000 gebouwen betreffen.

Bevindingen betreffende het type, de kwaliteit en de omgeving van de woningen

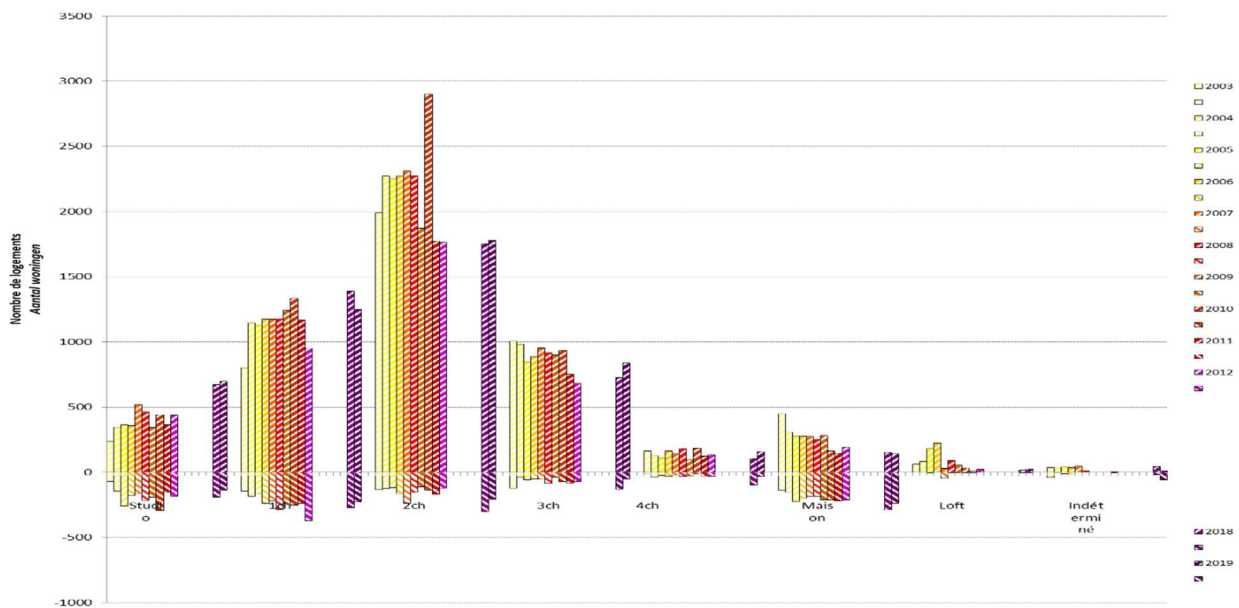
Volgens het Armoederapport van 2020 (zie het Observatorium voor Gezondheid en Welzijn⁸⁵) woont de helft van de Brusselse bevolking die in armoede dreigt te vervallen, in een woning die te klein wordt geacht voor de omvang van hun huishouden. Dit zijn over het algemeen huishoudens met kinderen.

Ruimtelijk gezien werden de wijken van de arme sikkkel (centrale en westelijke kanaalzone) het zwaarst getroffen door de lockdown, als gevolg van het gebrek aan grotere binnenruimten en (groene) buitenruimten. Deze wijken worden namelijk gekenmerkt door een hoge bevolkingsdichtheid, overbevolkte woningen en vaak vervallen gebouwen. Ze hebben ook vaak smalle straten en trottoirs, met weinig buitenruimten die kunnen worden gebruikt. Het is ook in deze buurten dat het aandeel van kinderen en jongeren en de behoefte aan recreatievoorzieningen het grootst is.

Zoals blijkt uit [grafiek 4.4](#), blijft de woningproductie in het Brussels Gewest echter toegespitst op kleine woningen, met name woningen met 2 slaapkamers, die nog steeds bijna de helft van de productie voor hun rekening nemen. In 2019 was er echter een lichte stijging van het aantal met 3 slaapkamers in vergelijking met de 3 voorgaande jaren. Het saldo van de eengezinswoningen is sinds 2010 dan weer negatief gebleven.

⁸⁵ Welzijnsbarometer, Brussels Armoederapport 2020, Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, [barometre_social_2020_0.pdf \(ccc-ggc.brussels\)](#)

GRAFIEK 4.4: WONINGVERGUNNINGSDYNAMIEK PER TYPE (2003-2012; 2018-2019)

Bron: Overzicht van de huisvestingsvergunningen, 2021

Op dit punt geven de prognoses van het Planbureau⁸⁶ een raming van 900 extra jaarlijkse huishoudens tegen 2050 voor 2.500 extra jaarlijkse inwoners. De gemiddelde gezinsgrootte zal toenemen van 2,18 (2022) naar 2,20 (2050) personen. De bevolking groeit dus iets sneller dan het aantal huishoudens volgens de huidige prognoses voor Brussel. Als gevolg daarvan zal de vraag naar ruimere woningen naar verwachting volgen. Daarnaast hebben de gevolgen van telewerken duidelijk geleid tot een nog grotere behoefte aan grotere woningen met een terras of tuin, kantoorruimte, enz. De ontwikkeling vraagt ook om buurten met groene ruimten, winkels en voorzieningen in de buurt.

Dit bevestigt de prognoses van de diagnose van 2020: de wensen in de aankoopprojecten hebben zich inderdaad meer gericht op woningen of appartementen met terras (deze indicaties zullen echter moeten worden getoetst aan de volgende cijfers in verband met de evolutie van de vastgoedprijzen). Bovendien zijn volgens gewestelijke analyses sommige kopers die het zich kunnen veroorloven en die vóór de pandemie op zoek waren naar woningen in stedelijke centra of dicht bij de periferie, nu op zoek zijn naar woningen verder weg van de centrale gebieden, in een minder dichtbevolkte en groenere omgeving. De andere belangrijke trend die verband houdt met deze behoefte aan meer ruimte en een rustiger omgeving zou de nieuwe aantrekkingskracht van tweede verblijven zijn geweest⁸⁷.

De conventionele vormen van huisvesting, het ontbreken van gemeenschappelijke ruimten en buitenruimten speelden een belangrijke rol in het sociale isolement tijdens de lockdown, vooral voor de meest achtergestelden, met name ouderen en eenoudergezinnen.

⁸⁶ Federaal Planbureau & Statbel (Algemene Directie Statistiek - Statistics Belgium), gewestelijke vooruitzichten, februari 2022, berekeningen perspective

⁸⁷ Er wordt verwezen naar het demografische deel van deze diagnose, alsook naar de monitoring en analyse die door het BISA werden uitgevoerd, met name de Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2021, https://bisa.brussels/sites/default/files/publication/documents/BISA_Verslag_telewerk.pdf

De huidige typologie van de woningproductie beantwoordt dus niet aan de behoeften van de Brusselaars. Als de productie de behoeften zou volgen (grotere woningen, extra vertrek, terras, balkon of tuin, enz.), zouden deze nieuwe woningvormen ook een invloed hebben op de prijs van de woningen, met name door de vraag naar grotere woningen (of op zijn minst de best ingedeelde) te versterken en waarschijnlijk door de dalende trend van de gemiddelde oppervlakte van de woningen in Brussel af te remmen of zelfs om te keren. Op marktniveau is er weliswaar een toegenomen vraag naar grotere woningen of buitenruimten, maar de dubbele beperking van een beperkt aanbod en hoge prijzen maakt het niet noodzakelijkerwijs mogelijk aan deze vraag te voldoen.

Tot op heden kan aan de hand van waarnemingen over de ontwikkeling van de vraag naar en de prijzen van woningen in en rond Brussel geen gemeenschappelijke tendens worden vastgesteld, laat staan dat de concrete gevolgen van de epidemie en de verspreiding van telewerken kunnen worden bepaald. Al deze waarnemingen zullen opgevolgd en geverifieerd moeten worden.

Tot slot leiden nieuwe bouwvoorwaarden ertoe dat projectontwikkelaars en overheidsinstanties de woningproductie herbekijken. Zo werden er bijvoorbeeld denkoefeningen gelanceerd om coworking spaces in de projecten te creëren. Het is nog te vroeg om conclusies te trekken uit de aanwijzingen van deze snelle ontwikkelingen.

Bevindingen inzake slechte huisvesting en dakloosheid

Slechte huisvesting en dakloosheid zijn in deze periode van gezondheids crisis toegenomen. In de nacht van 9 november 2020 telde Bruss'help 5.313 daklozen en slecht gehuisveste personen⁸⁸. In vergelijking met de vorige telling in 2018 werden er 1.153 meer personen geteld, een stijging van 27,7%. Er is ook een aanzienlijke toename van het aantal personen dat in kraakpanden woont (999 in 2020 tegenover 587 in 2016 en 236 in 2018).

Deze personen die geen woning hebben, die vaak reeds vóór de crisis in een zeer precaire situatie verkeerden, stonden in het bijzonder bloot aan de gevaren van Covid-19. Deze groep heeft verder tevens te lijden gehad onder de maatregelen die genomen werden om de epidemie in te dammen, zoals de beperking van het aantal plaatsen in opvangcentra om overdracht van het virus te voorkomen.

4.1.2. Uitdagingen

Naast de prioritaire uitdaging om het aanbod aan betaalbare huisvesting in het Brussels Gewest te vergroten, die reeds in de diagnose van 2020 werd vermeld, moet er ook rekening worden gehouden met de behoeften van telewerkers⁸⁹. Deze nieuwe elementen spelen zich meer dan ooit af op verschillende schalen: op de schaal van de woning, op de schaal van de wijk alsook op de schaal van het Gewest en zijn periferie en omvatten zowel stedelijke, sociale als economische dimensies. De onderstaande aanbevelingen zijn op deze analyse gebaseerd.

⁸⁸ De daklozen en slecht gehuisveste personen omvatten:

- De personen die op straat leven en in de noodopvang zitten
- De daklozen: mensen die in opvangcentra of in transitaccommodatie wonen
- De personen met een ontoereikende woning: mensen die hun toevlucht hebben gezocht tot niet-erkende accommodatiestructuren, onderhandelde bezettingen of kraakpanden
- De personen in de ziekenhuizen

⁸⁹ Zie Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2021, punt 5.1.2 over de waarschijnlijke dynamiek van telewerk op residentieel vastgoed
https://bisa.brussels/sites/default/files/publication/documents/BISA_Verslag_telewerk.pdf

Het aanbod van betaalbare huisvesting vergroten en de ruimtelijke spreiding ervan opnieuw in evenwicht brengen

Het versnellen van de productie van betaalbare woningen, waaronder sociale woningen en geconventioneerde woningen, is van essentieel belang om woningen financieel toegankelijk te maken voor Brusselaars die op de vrije markt geen woning kunnen vinden die aan hun behoeften voldoet.

Daarbovenop komt dat de woningproductie beter gerationaliseerd moet worden om de sociale diversiteit te versterken en het aanbod op het gewestelijk grondgebied weer in evenwicht te brengen. Het publiek grondbezit en een betere verdeling van de productie moeten een antwoord bieden.

In zijn laatste Monitoring van de publieke woonprojecten vermeldt de Brusselse huisvestingsreferent dat, gezien het huidige aantal woningen in het Brussels Gewest, de doelstelling van 15% zou neerkomen op 87.900 woningen van sociale aard. Het Gewest zou dus iets meer dan 22.000 extra woningen moeten bouwen of aankopen om het door de Regering vastgelegde doel te bereiken.

Aankoopmechanismen van het type "sleutel-op-de-deur"⁹⁰ zijn een doeltreffende manier om het aantal sociale woningen, met name in de gemeenten van de eerste kroon, binnen een kort tijdsbestek aanzienlijk te verhogen. Dit soort aankopen zou ook kunnen worden gericht op het zuidoosten van het Gewest om het aanbod weer in evenwicht te brengen en de sociale mix te versterken.

De territorialisering van de stedenbouwkundige lasten en de oplegging ervan in natura in wijken met een tekort aan sociale woningen kunnen eveneens een antwoord vormen op dit herstel van het evenwicht (het is ook wenselijk dat deze operaties gepaard gaan met de productie van bepaalde diensten, voorzieningen en winkels die aangepast zijn aan de behoeften van de populaties van sociale woningen).

Prioriteit geven aan de productie van publieke huisvesting in de Richtplannen van Aanleg (RPA's) is ook een aanvullende oplossing om meer functionele en sociale mix na te streven. Daartoe heeft het Wetenschappelijk Comité Huisvesting (WCH) in zijn verslag van december 2020 voorgesteld om in het regelgevende deel van de RPA's minimumdoelstellingen voor betaalbare huisvesting op te nemen, de mechanismen voor de instandhouding van particuliere huisvesting met een sociaal oogmerk te versterken (met inbegrip van de invoering van een label) of het mechanisme van stedenbouwkundige heffingen te versterken om de creatie van nieuwe openbare woningen op te leggen. Deze aanbevelingen blijven onverkort van kracht, en via de RPA's die momenteel worden opgesteld of uitgevoerd, wordt een bijzondere inspanning geleverd voor de productie van publieke woningen. In de GBV zelf is er sprake van een engagement om minimaal 50% woningen met een sociaal oogmerk (sociale en betaalbare huur- en sociale koopwoningen) te produceren op grond die eigendom is van het Gewest.

Het zal er ook om gaan meer gemengde projecten te ontwerpen om een te grote concentratie van hetzelfde soort woningen in een wijk te voorkomen door de nieuwe vastgoeddynamiek te versterken: combinatie van sociale en gemiddelde koop- en huurwoningen, intergenerationele huisvesting, kleinere operaties die meer verspreid zijn in de ruimte, nieuwe architecturale vormen. Ook de ontwikkeling van gemengde gebouwen, waarin verschillende soorten huisvesting (sociaal, geconventioneerd, vrij, enz.) worden gemengd, zou voor dit doel kunnen worden onderzocht.

Er moeten ook vragen worden gesteld bij de mogelijkheid om kwetsbare bevolkingsgroepen toegang te verlenen tot sociale koopwoningen (met name door de mechanismen in verband met het splitsen van rechten aan te moedigen) en/of de sociale cohesie te bevorderen, bijvoorbeeld door de creatie van

⁹⁰ Om het bestand van sociale woningen te vergroten, kan de overheid (BGHM) elk huisvestingsproject aankopen dat door een particuliere of openbare actor wordt gedragen en waarvoor bouwvergunningen zijn afgegeven of dat reeds op de vrije markt beschikbaar is.

voorzieningen op de gelijkvloerse verdieping van grote complexen, tuinwijken, de herkwalificatie van hun publieke ruimten of de beschikbaarheid van hernieuwbare energie voor deze groepen.

Een andere mogelijkheid is de reconversie van kantoren naar woningen wanneer de gelegenheid zich voordoet en het technisch en financieel haalbaar is (volgens de analyse van de stedenbouwkundige vergunningen 2018-2019 was 20% van de nieuwe woningvoorraadproductie afkomstig van de reconversie van kantoren naar woningen). De reconversie van kantoren naar woningen blijft een complexe en dure operatie die volgens ramingen weinig resultaten oplevert in termen van het aantal geproduceerde wooneenheden. De reconversies zullen a priori gemakkelijker zijn voor de kleine oppervlakten die gelegen zijn in wijken waar de vastgoeddynamiek sterk is en het aantal reconversies groot, zoals de zuidoostelijke eerste kroon. Anderzijds zal de reconversie in de centrale polen afhankelijk zijn van de handhaving van een voldoende hoog niveau van solvabele residentiële vraag (gezien de hoge kosten per m² in deze centrale wijken, die moeten worden doorberekend in de geproduceerde woningen). De reconversies lijken bijzonder gecompliceerd te zijn in kantoorruimten in de tweede kroon en langs de grote verkeersassen: deze gebieden zijn minder aantrekkelijk op residentieel vlak en de leegstand zal er waarschijnlijk zeer groot zijn. Bovendien moet erover worden gewaakt dat de monofunctionaliteit die sommige van deze wijken kenmerkte, niet wordt gereproduceerd. Deze kwesties worden momenteel door Perspective geanalyseerd in het kader van de Task Force Kantoren.

Het opnieuw op de markt brengen van leegstaande woningen is eveneens een mogelijke oplossing. Om deze doelstelling te bereiken is een convergente actie van het Gewest en de gemeenten nodig. Er zij aan herinnerd dat het volgens de Huisvestingscode (artikel 20) een overtreding is wanneer een eigenaar een gebouw of een gedeelte van een gebouw dat voor bewoning bestemd is, onbewoond laat. De openbare operatoren en de erkende verenigingen kunnen derhalve de rechter van eerste aanleg verzoeken de eigenaar te gelasten "alle nuttige maatregelen te nemen om de bezetting ervan binnen een redelijke termijn te verzekeren". De gewestelijke huisvestingsadministratie moet daarom de nodige middelen en instrumenten krijgen om de omstreden situaties nauwkeurig vast te stellen en het aantal op de markt teruggebrachte woningen te verhogen.

De door de staatssecretaris voor huisvesting gelanceerde missie om gegevens te centraliseren en onderzoek op het terrein te verrichten, is een essentiële eerste stap in de richting van dit doel. De opsporing van leegstaande woningen is nog steeds onderontwikkeld. Vervolgens zal een gewestelijke strategie moeten worden ontwikkeld om sancties en herstelmaatregelen te treffen tegen in gebreke blijvende eigenaars, en in het kielzog daarvan een passende begeleiding te ontwikkelen (hulp bij renovatie, verkoop, enz.).

De kwaliteit van de huisvesting verbeteren en deze aanpassen aan de nieuwe behoeften van de Brusselse bevolking

Het Noodplan voor Huisvesting (NPH) en het verslag van het Wetenschappelijk Comité Huisvesting (WCH) beogen eveneens de doelstelling om de kwaliteit van de woningen te verbeteren..

Het doel is in te spelen op de nieuwe eisen in verband met telewerken en de evolutie van de huishoudens, door de woningen aan te passen en de interne leefomgeving van de woning te verbeteren: betere aansluiting tussen privé- en werkruimten, grotere woningen met meer vertrekken, balkons, terrassen, tuinen, extra vertrek, kantoor, maar ook door de strijd tegen de onbewoonbaarheid te versterken met betere isolatie, ventilatie, enz. Het zal een uitdaging zijn om de doelstelling zowel in oude als in nieuwe gebouwen te halen.

De wens om aan de behoeften van de huishoudens te voldoen, stuit echter op prijsbeperkingen die reeds bijzonder acuut zijn op de woningmarkt, op een moment dat ook de bouwkosten sterk stijgen. De

verbetering van de kwaliteit van de woningen leidt immers automatisch tot een stijging van de bouwkosten en dus tot prijsstijgingen (op de vrije markt) of tot een vermindering van de capaciteit om extra woningen te creëren (door de publieke operatoren).

Er is dus behoefte aan vernieuwende oplossingen voor deze dubbele uitdaging: het gemeenschappelijk maken van deze ruimten, bijvoorbeeld door de ontwikkeling van coworking spaces in woonwijken; de systematische koppeling van semi-collectieve tuinen, de reservering van gemeenschappelijke ruimten, enz. Zoals de Diagnose 2020 vermeldde, zou het samenbrengen van ruimten in mede-eigendom het voordeel kunnen bieden dat daarbij enerzijds de kosten worden gespreid en anderzijds het woonaanbod wordt verbeterd (gemeenschappelijke wasplaats en speelruimte, ruimte voorzien voor telewerk enz.). De reglementering zou dit soort mutualisatie kunnen aanmoedigen en/of opleggen. Naar het voorbeeld van bepaalde initiatieven of praktijken in buitenlandse steden zou de oprichting van woningcoöperaties (waarbij bewoners en huurders als coöperanten de coöperatieve vastgoedmaatschappij van hun woning beheren) en de splitsing van eigendom de huisvestingsmoeilijkheden kunnen verlichten en het comfort, onderhoud en de duurzaamheid van een woning kunnen garanderen, zelfs in tijden van crisis.

De uitdaging ligt ook op het niveau van huizenblokken en woonwijken. Het doel is diensten te ontwikkelen en in stand te houden die in nieuwe behoeften voorzien: openbare buitenruimten, ontmoetingsplaatsen en telewerkfaciliteiten (openbaar of financieel toegankelijk) die de beperkte omvang van de woningen compenseren, plaatselijke openbare en commerciële diensten dicht bij de woonplaats lokaliseren om de (gemotoriseerde) verplaatsingen te beperken. Bijgevolg moet bij de ontwikkeling van nieuwe woningcomplexen systematischer op deze behoeften worden geanticipeerd.

Een ander antwoord is de ontwikkeling van innoverende, meer gediversifieerde, meer kwalitatieve en meer solidaire huisvestingsprojecten, zoals de ontwikkeling van collectieve huisvesting met een sociaal karakter (delen van ruimten, verlenen van gezondheids- en sociale diensten, enz.)⁹¹ Met dit soort huisvesting kan waarschijnlijk gemakkelijker worden ingespeeld op de behoeften van huishoudens in het algemeen, maar ook op die van meer kwetsbare bevolkingssegmenten, zoals eenoudergezinnen of bejaarden. Het reserveren van grond in huisvestingsoperaties voor dit soort initiatieven is een noodzakelijke strategie om hierop in te spelen.

Deze verschillende innovaties kunnen ook worden gecombineerd.

Het voorzien in een nieuw woningaanbod doet de vraag rijzen naar de financiële draagkracht van de huishoudens om er toegang toe te krijgen en derhalve naar de rol van de overheid bij het reguleren van de vastgoedprijzen en het produceren van publieke woningen. De stabiliteit van de financiële kostprijs van een huisvesting is belangrijk.

Overigens is het in dit verband belangrijk om zich niet te beperken tot de bouw van nieuwe woningen om aan de vraag te voldoen, maar ook om een ambitieus beleid in te voeren voor ondersteuning van de renovatie en aanpassing van bestaande woningen.

⁹¹ Zie de studie van perspectieven het netwerk Care in the city over collectieve huisvesting van sociale aard, die in april 2022 zal worden gepubliceerd.

Zie de studie over de residentiële mobiliteit in Brussel, uitgevoerd door de Vrije Universiteit Brussel (VUB) en de KU Leuven, Joren Sansen & Michael Ryckewaert, 2021: <https://www.aspeditions.be/en-gb/book/collective-housing/18174.htm>

Verbetering van de kennis over de productie, de typologie, de kwaliteit en de evolutie van de huisvestingsbehoeften

Het meermaals in de bevindingen aangehaalde gebrek aan geactualiseerde gegevens over het woningbestand, de typologie van de woningen, de wisselwerking met de omgeving, enz. beperkt de mogelijke analyses van de ontwikkeling van de markt en de kwaliteit van de woningen en dus van de actie die ondernomen kan worden.

De kwaliteit van de huisvesting is een primaire voorwaarde geworden voor het welzijn van de inwoners en de algemene aantrekkelijkheid van het Gewest. Zoals vermeld in de diagnose voor 2020, zijn een betere kennis van het verband tussen huisvesting en de weerbaarheid van de meest kwetsbare personen, en een beter inzicht in de bepalende factoren van huisvesting voor de gezondheid van de bewoners, van essentieel belang. Vanuit dit oogpunt moeten alle indirecte indicatoren (overbevraging van universitaire geneeskunde, aantal klachten of meldingen van huiselijk geweld in vergelijking met normale periodes, aantal ter beschikking gestelde en bezette noodbedden) worden benut en vergeleken.

Een betere en degelijkere kennis en analyse van de componenten van huisvesting en de effecten van crisissituaties op de evolutie ervan blijft een echte uitdaging (zoals ook wordt onderstreept in het verslag van het Wetenschappelijk Comité Huisvesting⁹²).

De stabilisering en de structurele ontwikkeling van de hulpmiddelen voor de productie van kennis (gegevens en analyses), een onontbeerlijke voorwaarde voor het delen en centraliseren van gegevens over deze thema's, moeten dus op permanente basis kunnen worden verwezenlijkt door de technische en personeelsmiddelen hiervoor uit te breiden.

4.2. MOBILITEIT EN PUBLIEKE RUIMTE

Mobiliteit is een sleutelfactor in de economische en maatschappelijke welvaart. Dit werd ook duidelijk in de gezondheidscrisis sinds 2020: de hypermobiliteit, de extreme snelheid waarmee goederen en personen zich verplaatsen, heeft bijgedragen aan de snelle verspreiding van het virus. Terwijl de stroom van mensen sterk afnam tijdens de maatregelen om de verspreiding van het virus in 2020 te beperken, ging de goederenstroom voor essentiële goederen door.

De gezondheidscrisis en in het bijzonder de lockdownperioden hebben zware gevolgen gehad voor de mobiliteit van de Brusselaars en de bezoekers in het Gewest. Dit hoofdstuk beschrijft deze ontwikkelingen zowel op vlak van mobiliteit als op vlak van publieke ruimte, en beschrijft vervolgens de trends en uitdagingen op langere termijn die met deze ontwikkelingen gepaard gaan.

Hierbij dient opgemerkt dat de mobiliteit sterk verbonden is met de publieke ruimte en dat de twee niet los van elkaar kunnen worden gezien, zoals ook blijkt uit het 'Good Move'-plan (2020). Het doel van dit gewestelijk mobiliteitsplan is de leefomgeving te verbeteren en tegelijkertijd de demografische en economische ontwikkeling van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te begeleiden. Het is de bedoeling om het gebruik van privéwagens tegen 2030 met een kwart te verminderen, het transitverkeer aanzienlijk te beperken, het gebruik van de fiets te verviervoudigen, de inwoners van Brussel 130.000 m² publieke ruimte (terug) te geven en een vijftigtal verkeersluwe wijken vorm te geven.

⁹² https://perspective.brussels/sites/default/files/wch_nl_def2.pdf

4.2.1. Vaststellingen

In het algemeen is de mobiliteit tijdens de periode van de gezondheidscrisis aanzienlijk afgenomen, met verschillende ontwikkelingen voor verschillende vervoerswijzen. Het herstel van de auto was belangrijker dan dat van het openbaar vervoer. Bovendien waren de **soorten verplaatsingen** verschillend, met andere bestemmingen op andere tijdstippen.

Grafiek 4.5 hieronder toont de evolutie van het aantal bezoekers (of de tijd die wordt doorgebracht in verblijfplaatsen) in verschillende categorieën van plaatsen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van maart 2020 tot maart 2021 in vergelijking met de situatie vóór de Covid-19-crisis.

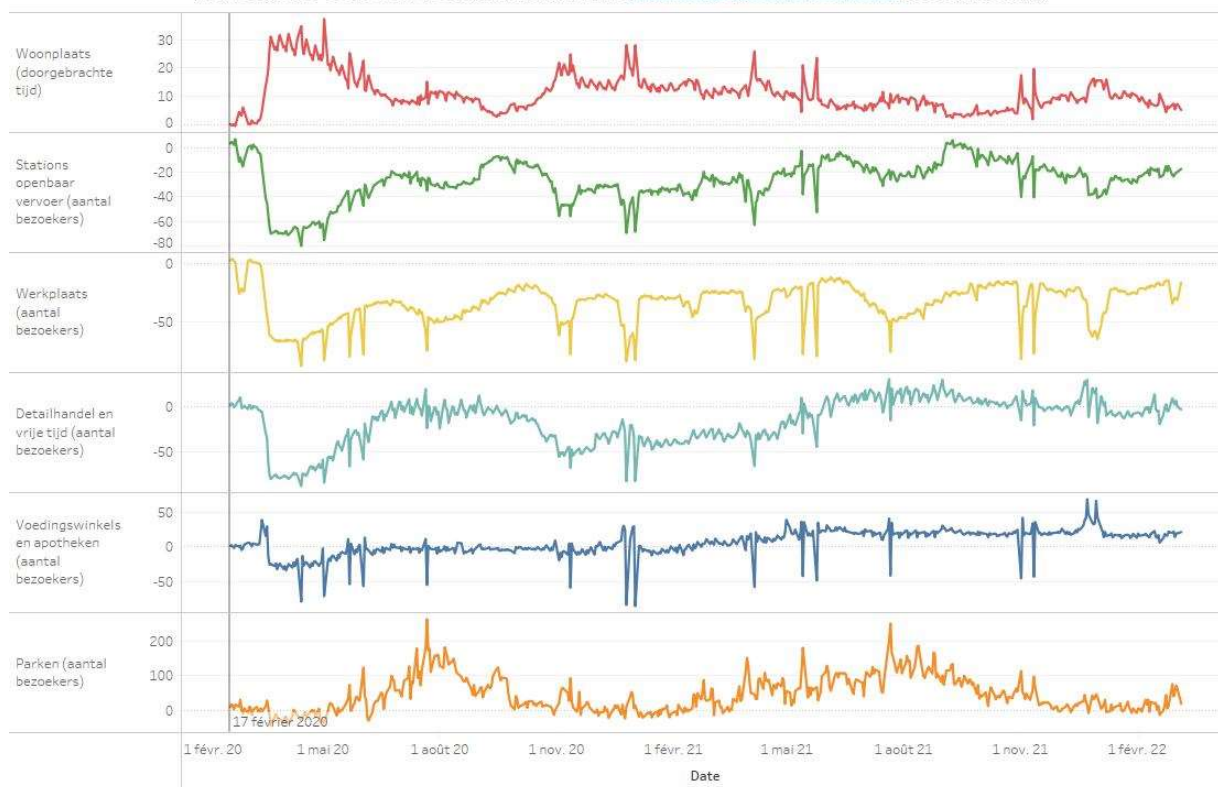
Op basis van de cijfers voor week 9 van 2022, net voor de krokusvakantie (maandag 21/02/2022 tot en met vrijdag 25/02/2022⁹³), kent het Brussels Hoofdstedelijk Gewest nog steeds 15% minder bezoekers van de tewerkstellingspolen, 18% minder bezoekers van de haltes van het openbaar vervoer en 3,5% minder bezoekers van het aantal winkels en vrijetijdsactiviteiten. Wat dit laatste betreft, lijkt de gezondheidscrisis ook een deel van de bevolking ertoe aan te zetten de voorkeur te geven aan buurtwinkels voor hun levensmiddelen en non-food aankopen, met mogelijke gevolgen voor de afstanden die om deze redenen worden afgelegd⁹⁴.

⁹³ Bron: Google LLC "Google COVID-19 Community Mobility Reports". <https://www.google.com/covid19/mobility/>
Accessed: 10/03/2022

⁹⁴ FOD Mobiliteit, BeMob-enquêtes bij 2.000 Belgen (van wie 12% uit Brussel) in juni en december 2020

GRAFIEK 4.5: EVOLUTIE (IN %) VAN HET AANTAL BEZOEKERS (OF DE TIJD DIE WORDT DOORGEBRACHT IN VERBLIJFPLAATSEN) IN VERSCHILLENDE CATEGORIEËN VAN PLAATSEN IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST VAN MAART 2020 TOT MAART 2021 IN VERGELIJKING MET DE "REFERENTIESITUATIE" (GEGEVENS GEFILTERD VAN MAANDAG TOT VRIJDAG).

Evolutie (in %) van de doorgebrachte tijd of van het aantal bezoekers in verschillende categorieën van plaatsen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest sinds 15/02/2020 in vergelijking met de "Referentie" (Referentie: mediaanwaarde voor een bepaalde dag, berekend over de periode van vijf weken tussen 3 januari en 6 februari 2020) (Bron : Google LLC "Google COVID-19 Community Mobility Reports", <https://www.google.com/covid19/mobility/> Accessed: 10/03/2022.)

The trend of average of Change From Baseline for Date Day broken down by Places Type. Colour shows details about Places Type. The data is filtered on Date Weekday, which keeps lundi,mardi,mercredi,jeudiandvendredi. The view is filtered on Date Day, which ranges from 15 février 2020 to 7 mars 2022.

Bron: Google Mobility Reports, geraadpleegd op 10/03/2022

De trends tijdens de gezondheidscrisisperiode (maart 2020 - eind 2021) worden geanalyseerd per vervoerswijze, volgens de volgorde van het STOP-principe⁹⁵. Er zijn echter geen specifieke kwantitatieve gegevens beschikbaar voor voetgangers. Sommige waarnemingen op dit vlak zijn niettemin impliciet mogelijk, aangezien te voet gaan over het algemeen de gebruikte vervoerswijze is vóór en na het gebruik van openbaar of gedeeld vervoer. Verder onderzoek zal nodig zijn om de bevindingen inzake verplaatsingsstromen in relatie tot veranderingen in verplaatsingsgewoonten en de locatie van activiteiten, wonen en werken vast te stellen.

⁹⁵ Uit het Nederlands: *Stappen Trappen Openbaar Vervoer Privévoertuigen*: Te voet gaan, Fietsen, Openbaar vervoer, personenwagen: hiërarchisering van de vervoerswijzen van de meest wenselijke tot die welke in evenwicht gebracht moeten worden.

Fiets

Wat de **evolutie van het fietsverkeer** betreft, moet een onderscheid worden gemaakt tussen de evolutie van de totale stromen en de evolutie van de stromen tijdens de hyperspits in de ochtend op schoolwerkdagen.

Van 2010 tot 2019 vertoonden de manuele tellingen die ProVelo uitvoerde op 26 kruispunten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tussen 8 en 9 uur 's morgens (schoolwerkdag; dinsdag of donderdag; januari, mei, september en november) een gemiddelde jaarlijkse groei van ongeveer 14% (grafiek 4.6).

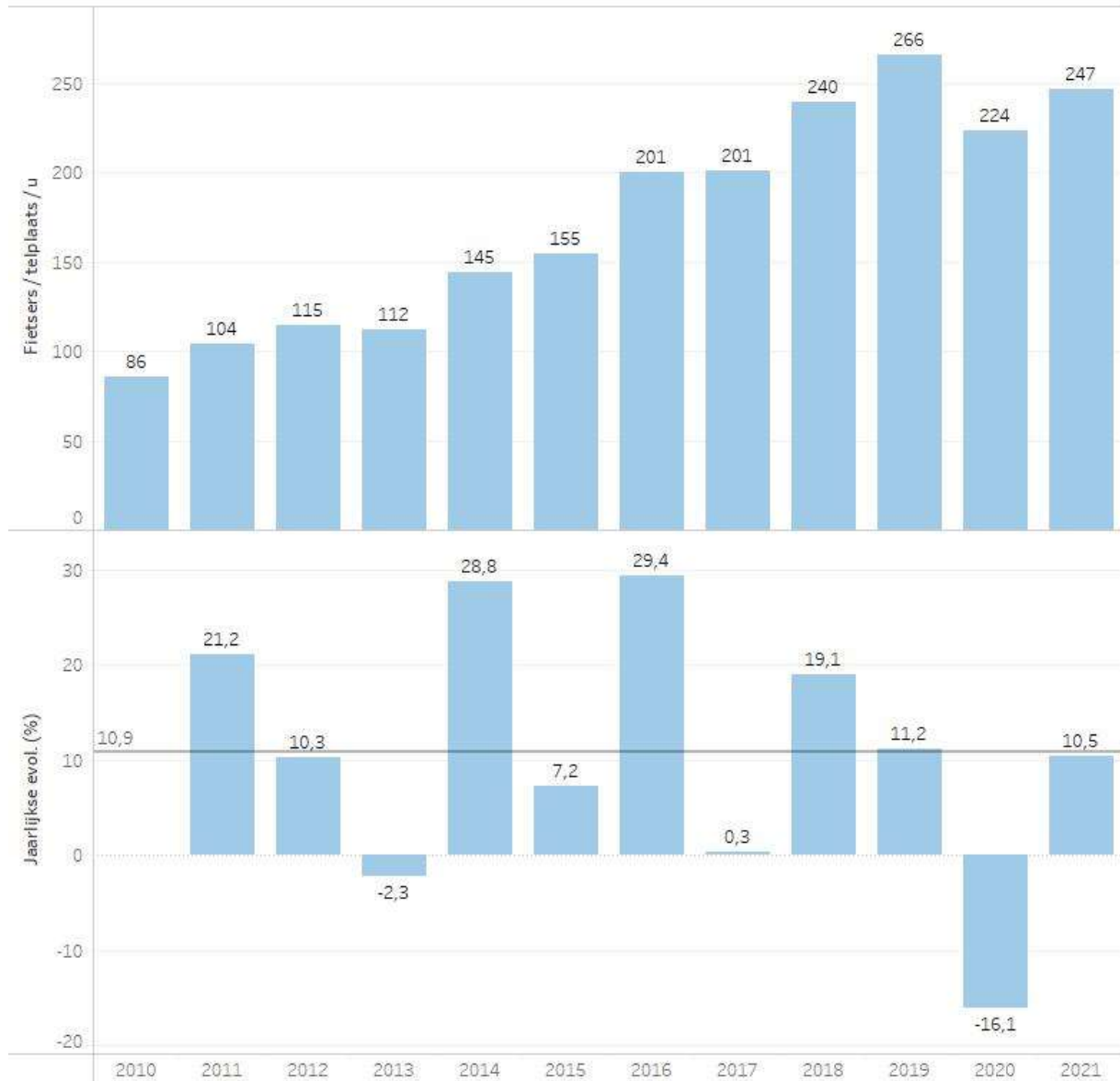
In 2020 werden de stromen tijdens de hyperspits in de ochtend sterk verstoord door de geldende gezondheidsmaatregelen (verplichte telewerkperiodes, enz.). Tussen 2019 en 2020 blijkt uit handmatige tellingen dat het fietsverkeer tussen 8 en 9 uur 's ochtends met 16% afgenomen was⁹⁶, terwijl continue automatische tellingen een zeer sterke toename van het fietsverkeer op andere momenten van de dag en de week lieten zien. Op basis van deze automatische tellingen zou de totale toename voor de periode 2019-2020 namelijk oplopen tot +64%⁹⁷ van de fietsstromen die alle perioden van de dag of de week samen worden waargenomen.

In 2021 is het fietsgebruik in de ochtendspits opnieuw toegenomen met een stijging van +10% ten opzichte van 2020. Dit blijkt uit de handmatige tellingen van ProVelo. De gemiddelde stroom per manueel telstation in 2021 is echter nog niet hoger dan dat van 2019. De handhaving van bepaalde gezondheidsbeperkingen (telewerken, enz.) en de ongunstige weersomstandigheden in 2021 in vergelijking met 2020, kunnen deze vaststelling waarschijnlijk gedeeltelijk verklaren.

⁹⁶ Fietsobservatorium 2021 (26 telpunten; dinsdag en donderdag; schoolwerkdagen; 8.00-9.00 uur; maanden januari, mei, september en november): de historische reeks van seizoensgebonden handmatige tellingen van ProVelo werd herberekend op basis van een sectionale telmethode. Van de totale bewegingen op het knooppunt die tot 2020 zijn geregistreerd, werden alleen de twee grootste sectionale stromen gehandhaafd. Deze nieuwe sectionale telmethode vereenvoudigt de meting van de fietsstromen.

⁹⁷ Dit cijfer wordt momenteel herzien. In de periode 2019-2020 zal de reële groei waarschijnlijk aanzienlijk zijn, maar minder dan 64% bedragen.

GRAFIEK 4.6: HANDMATIGE FIETSTELLINGEN VAN PROVELO IN DE OCHTENDSPITS (26 TELPOSTEN; SECTIONALE TELLINGEN; 8U => 9U; DINSDAG OF DONDERDAG; BUITEN SCHOOLVAKANTIES; JANUARI, MEI, SEPTEMBER EN NOVEMBER; SINDS 2010)

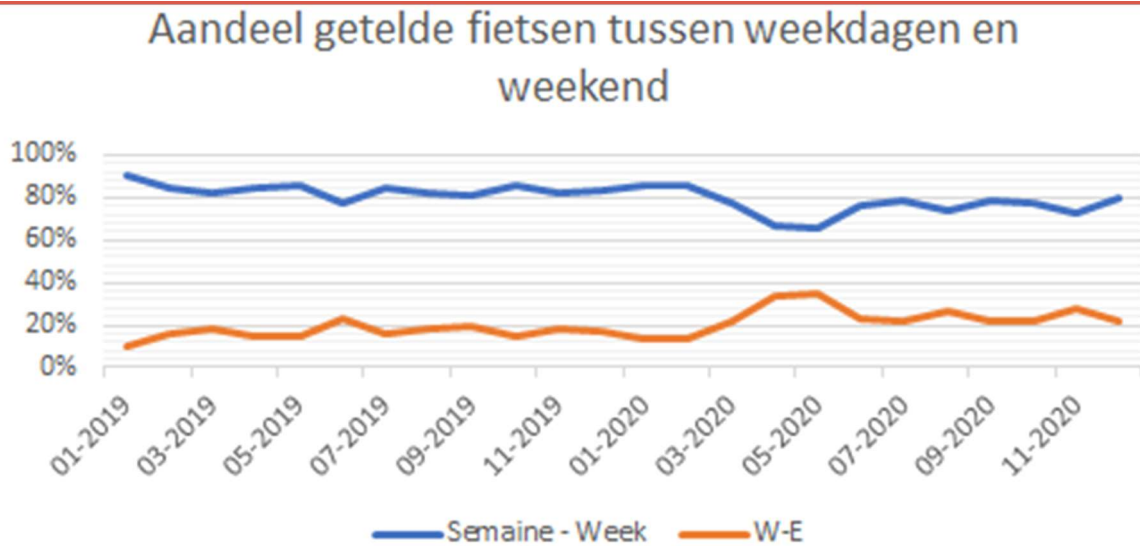
Bron: ProVelo namens Brussel Mobiliteit

Over de gehele periode 2020-2021 vertonen de automatische fietstellingen een totale groei van +20%⁹⁸ voor alle perioden van de dag en de week. Ter vergelijking: uit cijfers van de provincie Vlaams-Brabant blijkt een daling van het aantal getelde fietsers in 2021 ten opzichte van het recordjaar 2020.

⁹⁸ La DH, 27/1/2022, "Le nombre de cyclistes a augmenté de 20% l'an dernier à Bruxelles". De analyses van de evolutie van het fietsverkeer voor 2020-2021 worden momenteel gevalideerd door Brussel Mobiliteit.

Over het geheel genomen is het aandeel fietsers tijdens de daluren op weekdays en in het weekend sinds het begin van de crisis toegenomen. Vooral in de periode van de eerste lockdown, in de maanden april en mei 2020, was het recreatief fietsen in het weekend erg populair (zie grafiek 4.7).

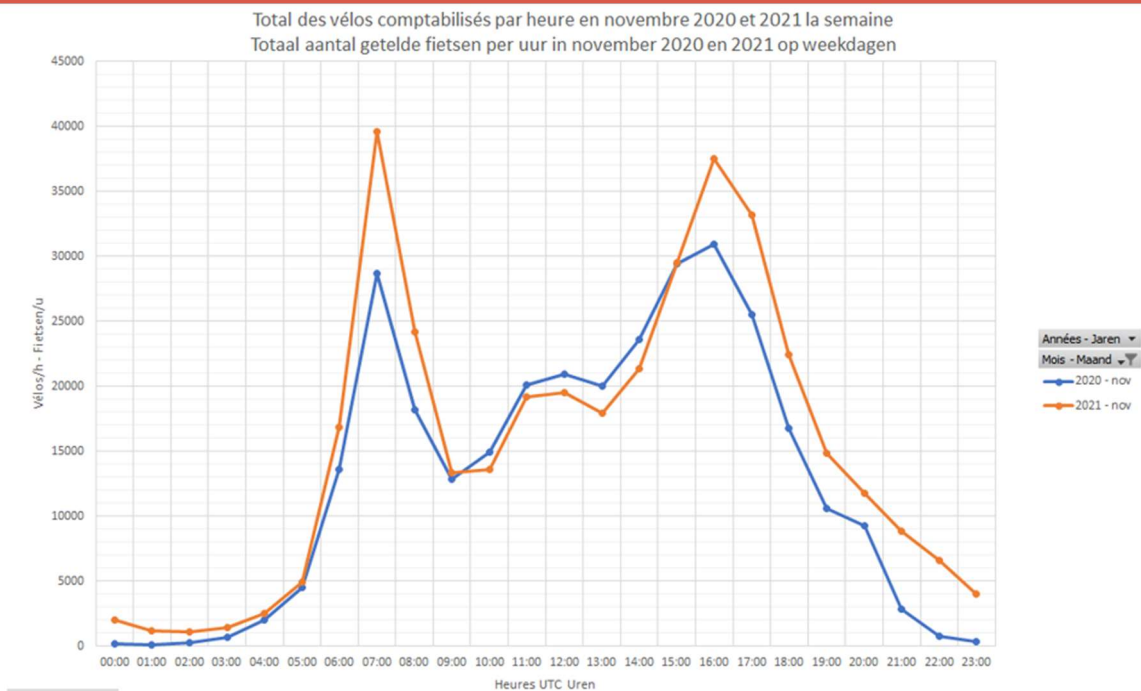
GRAFIEK 4.7: AANDEEL VAN DE FIETSERS TUSSEN WEEKDAGEN EN WEEKENDS IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST TUSSEN BEGIN 2019 EN EINDE 2020

Bron: Brussel Mobiliteit

Grafiek 4.8 hieronder toont het aantal getelde fietsers tijdens de verschillende uren van de dag op weekdagen op bepaalde telpunten. In november 2021 was het fietsverkeer op weekdagen groter dan in november 2020, de maand van de hernieuwde lockdown. Er is een grotere toename buiten de traditionele spitsuren. Verdere analyse zal nodig zijn om te bevestigen dat de toename van het fietsen te wijten is aan niet-recreatieve (werk, school) en andere verplaatsingen.

GRAFIEK 4.8: TOTAAL AANTAL GETELDE FIETSEN PER UUR IN NOVEMBER 2020 EN 2021 OP WEEKDAGEN

Bron: Brussel Mobiliteit

In de ochtendspits (8-9 uur) is het aandeel fietsen met elektrische ondersteuning gestegen van 20% in 2019 tot 30% in 2021⁹⁹.

Bij de manuele tellingen van 2021 was 42% van de volwassen fietsers vrouw, tegenover slechts 31% in 2010 en 36% in 2019. Dit betekent een aanzienlijke en aanhoudende toename van de vervrouwelijking van de verplaatsingen met de fiets (+6 procentpunten ten opzichte van 2019)¹⁰⁰.

Ook het gebruik van bakfietsen en fietsen met elektrische ondersteuning (FEO) van het type speedpedelec¹⁰¹ nam in 2021 toe ten opzichte van 2019 (bakfietsen: 3,8% in 2019 naar 9,4% in 2021; speedpedelec: 0,2% in 2019 naar 3% in 2021)¹⁰² in de ochtendspits.

⁹⁹ Fietsobservatorium 2021

¹⁰⁰ ibidem

¹⁰¹ FEO met groter vermogen, beperkt tot maximaal 45 km/u en waarvoor verzekering, platen, helm en rijbewijs AM of B verplicht zijn (vanaf 16 jaar)

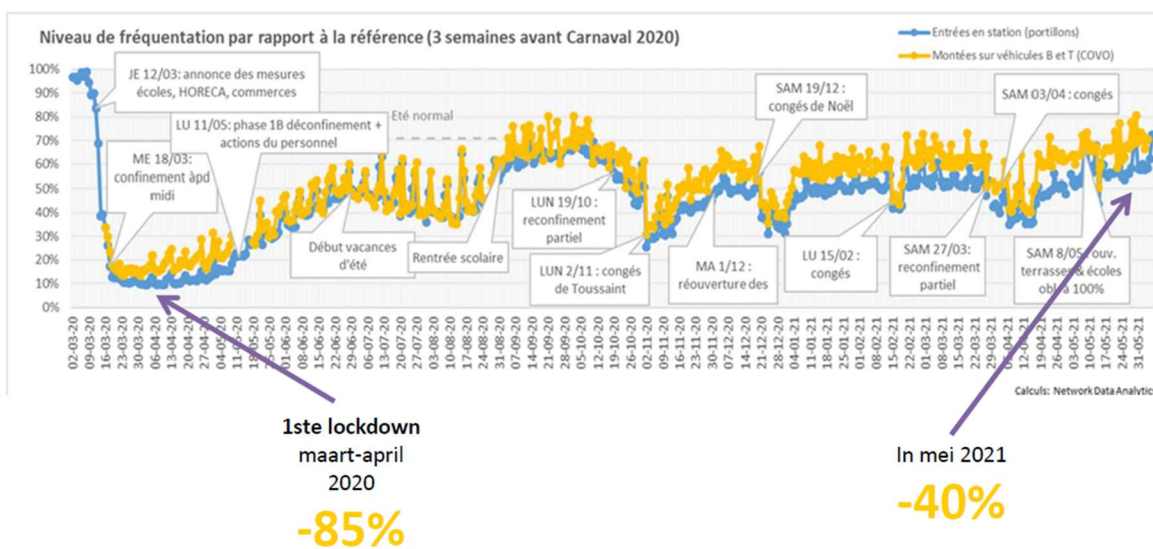
¹⁰² ibidem

Openbaar vervoer¹⁰³

Sinds het begin van de lockdown heeft de MIVB haar **openbaarvervoeraanbod op peil gehouden**, aangezien haar activiteit als een essentiële dienst werd beschouwd, met name om werknemers in de gezondheidssector en in andere essentiële sectoren die aan het werk konden blijven, in staat te stellen zich naar het werk te begeven.

Zoals uit **grafiek 4.9** blijkt, volgt het gebruik van het MIVB-netwerk de maatregelen genomen door de Brusselse autoriteiten. Voor 2020 is een algemene daling van 42,9% ten opzichte van 2019 vastgesteld. Het aantal gebruikers neemt eind 2020 geleidelijk aan toe en deze opwaartse trend zet zich in 2021 voort. Begin januari 2021 stemt het aantal gebruikers overeen met 57% van het niveau van 2019. In december 2021 stijgt het tot 70%, met pieken van 90% op sommige zaterdagen in december. Over het geheel genomen laat de balans voor 2021 (273,8 miljoen verplaatsingen) een stijging van het aantal verplaatsingen met 12% zien ten opzichte van 2020, wat overeenkomt met 64% van het totale aantal in 2019 geregistreerde verplaatsingen. Deze opleving van het verkeer is echter veel zwakker in vergelijking met het autoverkeer. Toch streeft de MIVB naar een terugkeer naar een normale situatie tegen eind 2023, rekening houdend met de impact van het telewerken¹⁰⁴. Uit de grafiek blijkt ook dat het ondergrondse netwerk een grotere impact te verwerken kreeg dan het bovengrondse.

GRAFIEK 4.9: AANTAL GEBRUIKERS VAN HET MIVB-NETWERK IN VERGELIJKING MET DE REFERENTIE (3 WEKEN VOOR KROKUS 2020)

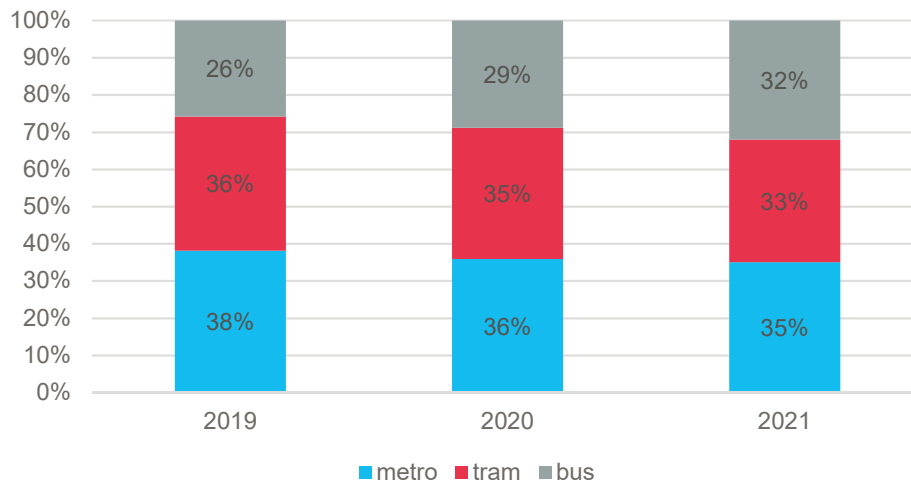
Bron: Brussel Mobiliteit

¹⁰³ De analyse heeft uitsluitend betrekking op het openbaar vervoer in Brussel dat wordt geëxploiteerd door de MIVB en de NMBS.

¹⁰⁴ RTBF, 11/1/2022, "Coronavirus à Bruxelles : la Stib remonte à 90% de sa fréquentation avant la pandémie, selon son patron"

Grafiek 4.10 van de modal split van de verplaatsingen op het MIVB-netwerk voor de jaren 2019-2020-2021 bevestigt deze tendens, ook al gaat het slechts om een paar procent.

GRAFIEK 4.10: MODAL SPLIT VAN DE MIVB-VERPLAATSINGEN, 2019-2021

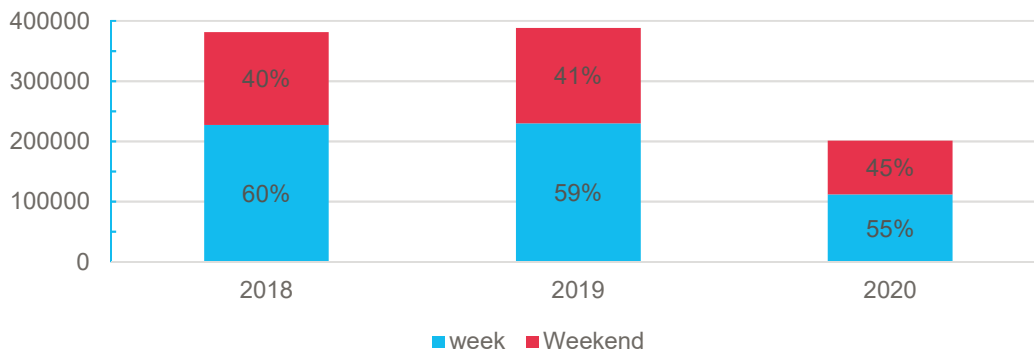

Bron: MIVB-gegevens, verwerking perspective.brussels

Wat de treinen betreft, voert de NMBS elk jaar in oktober visuele reizigerstellingen uit. De resultaten geven het gemiddelde aantal reizigers dat per station, per werkdag en per weekenddag in de trein stapt. Aangezien de details van de tellingen van 2021 nog niet zijn bekendgemaakt, zijn de meest recente cijfers van 2020. Gezien de verschillende golven van de gezondheids crisis en de door de autoriteiten genomen maatregelen, speelt de telperiode een belangrijke rol in het resultaat. In 2020 zijn de tellingen uitgevoerd van zaterdag 3 tot en met zondag 11 oktober. In deze periode nam het aantal besmettingen met Covid-19 snel toe en werden nieuwe maatregelen genomen om de tweede golf te beperken. De tellingen zijn dan ook niet representatief voor het hele jaar.

Grafiek 4.11 toont het aantal reizigers voor de jaren 2018 tot 2020 in alle Brusselse stations. In oktober 2020 bedroeg het aantal reizigers in alle stations van het Brussels Gewest de helft van het aantal van de vorige jaren. Door het telewerken werden de verplaatsingen in de week zwaarder getroffen dan de verplaatsingen in het weekend. Hoewel er 34 NMBS-stations in het Gewest zijn, zijn de drie belangrijkste stations (Noord, Centraal en Zuid) goed voor meer dan 80% van het totale aantal reizigers. Het relatieve belang van deze drie stations is in 2020 licht gedaald door een grotere daling van het aantal reizigers in het Noordstation (zowel op werkdagen als in het weekend). De impact van de Railpass voor Belgische ingezetenen, die recht geeft op één gratis retourreis per maand tijdens de weekends van het najaar en de winter van 2020-2021, wordt niet geanalyseerd.

GRAFIEK 4.11: AANTAL REIZIGERS PER JAAR 2018-2019-2020 VOOR ALLE STATIONS IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST, OPGESPLITST PER WEEK/WEEKEND

Bron: NMBS-gegevens, verwerking perspective.brussels

De eerste ruwe cijfers van de NMBS voor 2021 tonen voor heel België ongeveer 80% van de reizigers op werkdagen in vergelijking met 2019¹⁰⁵. In oktober 2021 was telewerken nog de norm. Als antwoord op deze nieuwe realiteit heeft de NMBS, naar het voorbeeld van de buitenlandse operatoren, soepelere abonnementsformules ingevoerd (2 tot 3 dagen per week)¹⁰⁶ om in te spelen op de toename van het telewerken, dat als structureel wordt beschouwd, van 1 dag per week vóór de crisis tot 2 dagen per week sindsdien.

Gedeelde mobiliteit en micromobiliteit

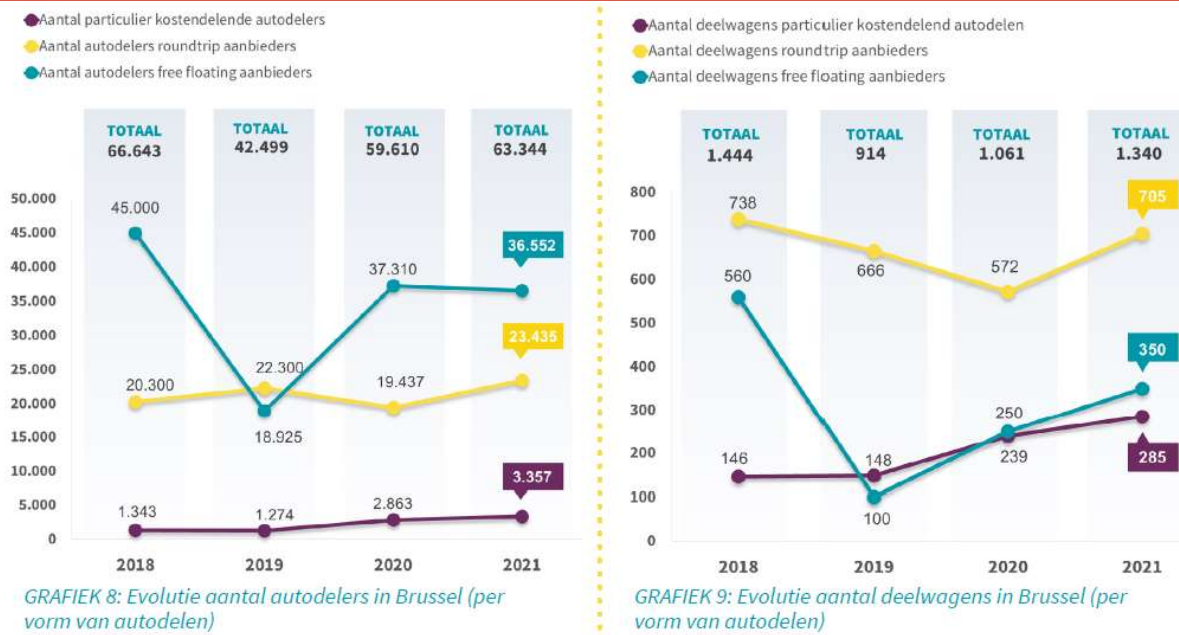
Bij gedeelde mobiliteit en micromobiliteit bestaan twee systemen naast elkaar: een systeem waarbij de gebruiker verplicht is het voertuig terug te brengen naar de plaats waar hij het heeft uitgeleend (roundtrip) en een systeem waarbij hij het voertuig overal kan afzetten - op voorwaarde dat hij daarbij binnen de door de dienst bestreken perimeter blijft - (free floating). De belangengroep audodelen.net publiceert jaarlijks statistieken over carpoolers en autodelen. Het jaarverslag voor 2021 toont een totaal van 63.000 carpoolers in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, van wie 53% daadwerkelijk gebruik heeft gemaakt van de dienst in 2021. Dit gebruik vertegenwoordigt een totaal van 430.000 ritten op jaarbasis¹⁰⁷. Net als de vorige jaren werd 2021 gekenmerkt door een aantal transformaties in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Terwijl er in 2020 nog sprake was van een opmerkelijke groei van 40% extra autogebruikers ondanks het verdwijnen van enkele dienstverleners in 2019, is de groei van nieuwe autogebruikers eind 2021 bescheidener (ongeveer 6%). De toename van het aantal deelauto's in Brussel is groter: het wagenpark is namelijk met 26% gegroeid tot 1.340 deelauto's. Begin 2022 kondigde ook Cambio, de grootste operator van autodelen, een verdere uitbreiding van zijn vloot aan. Als gevolg van de toename van het aantal gebruikers, de uitbreiding van de beschikbare vloot en de versoepeling van de gezondheidsmaatregelen is het aantal ritten aanzienlijk gestegen (72% meer ritten) ten opzichte van het voorgaande jaar.

¹⁰⁵ VRTnieuws, 27/10/2021, "Ondanks lange files nog steeds minder reizigers op het openbaar vervoer: waarom? , Hajo Beeckman", <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/10/26/ondanks-lange-files-nog-steeds-minder-reizigers-op-het-openbaar/>

¹⁰⁶ Persbericht van de NMBS, 19/05/2021, "NMBS lanceert pilootproject voor flexibele woon-werkabonnementen" <https://press.nmbs.be/nmbs-lanceert-pilootproject-voor-flexibele-woon-werkabonnementen>

¹⁰⁷ Dit is het totale aantal ritten dat tussen 01/01/2021 en 01/12/2021 is gemaakt voor het roundtrip en free floating autodelen. Het aantal ritten via autodelen tussen particulieren wordt niet meegerekend wegens het gebrek aan beschikbare informatie.

GRAFIEK 4.12: EVOLUTIE VAN HET AANTAL LEDEN EN HET AANTAL DEELAUTO'S (PER TYPE VAN AUTODELEN)

Bron: autodelen.net, jaarverslag 2021

Zoals blijkt uit **grafiek 4.12** varieert de groei van de autodeelmarkt sterk naargelang het soort aanbod. Het aantal abonnees voor roundtrip autodelen is met 21% gestegen en het aantal ritten met 26%. Wat het free floating aanbod betreft, is het aantal abonnees weliswaar met 2% gedaald, maar is het aantal afgelegde ritten verviervoudigd en spectaculair gestegen tot 150.817. Voor sommige gebruikers lijkt het free floating aanbod het gebruik van het openbaar vervoer te vervangen, aangezien de trajecten korter en stedelijker zijn. Ook het autodelen tussen particulieren neemt toe in Brussel, met 17% meer gebruikers en 19% meer gedeelde voertuigen.

Wat deelfietsen betreft, is het Villo!-systeem het zelfbedieningssysteem voor deelfietsen dat door de gewestelijke autoriteiten in samenwerking met het bedrijf JC Decaux is opgezet. Het geniet van de beste verdeling van stations en fietsen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

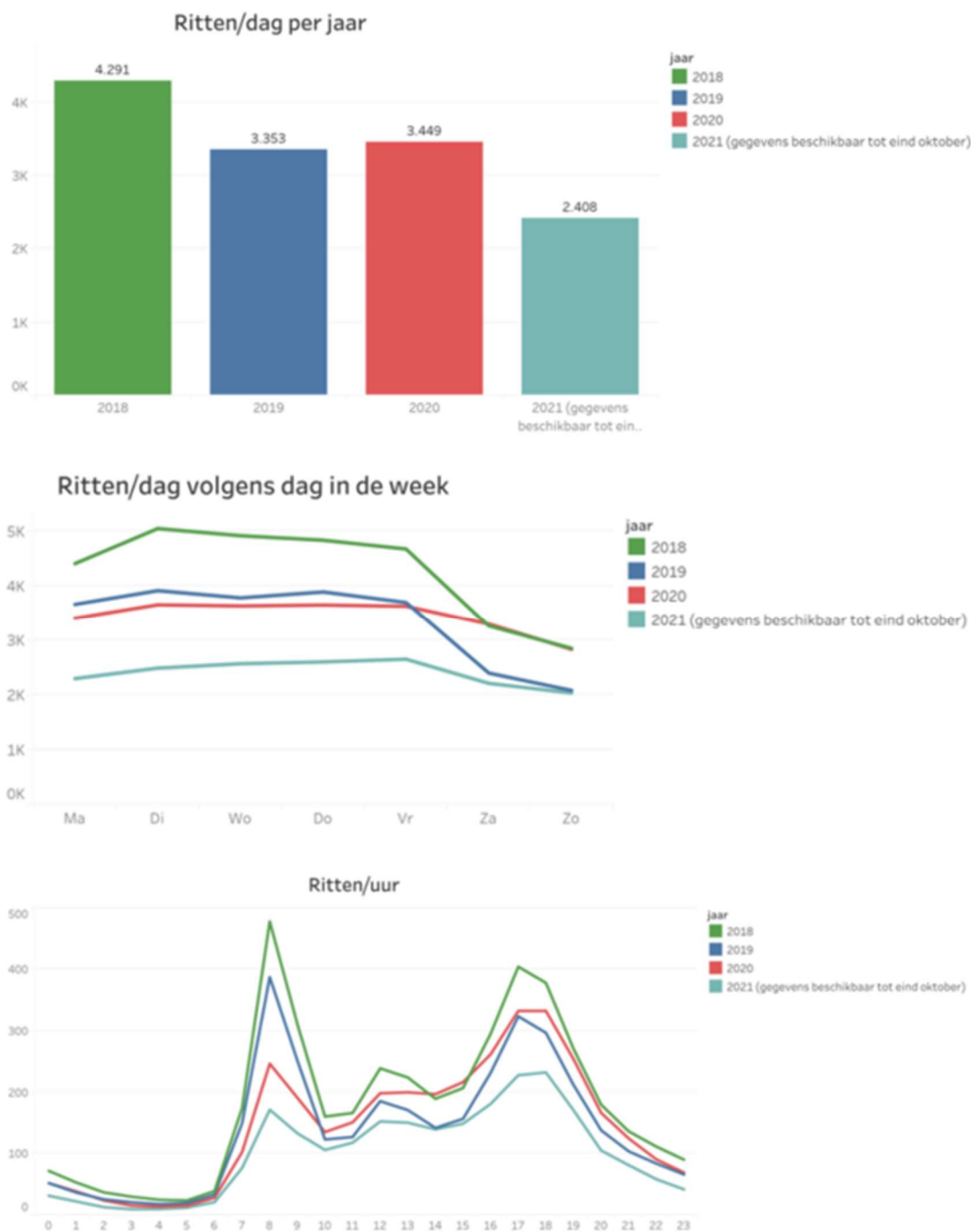
Zoals **grafiek 4.13** laat zien, heeft de verhuur van Villo! geen gelijke tred gehouden met de toename van het fietsgebruik in het algemeen. In 2021 (gegevens tot eind oktober) is er sprake van een daling ten opzichte van het voorgaande jaar. Ook de daling van het gebruik van het Villo!-systeem in 2021 lijkt zich tijdens de spitsuren te hebben doorgezet.

Er kunnen vier factoren worden aangevoerd om te proberen deze daling van het aantal fietsers te verklaren: gezondheidsbeperkingen die in 2021 nog steeds van toepassing zullen zijn, minder gunstig weer in 2021 dan in 2020¹⁰⁸, een toename van de vloten van free floating micro-mobiliteitsoperatoren die flexibeler zijn (beheer via app, geen beperkingen in termen van station of gebrek aan beschikbare fietsen, enz.), lagere aantallen toeristen en problemen met de Villo!-fietsen met elektrische ondersteuning (regelmatige batterijpannes¹⁰⁹ die elk gebruik in FEO-modus sinds meerdere maanden onmogelijk maken).

¹⁰⁸ Bron: Fietsobservatorium 2021

¹⁰⁹ BX1, 1/6/2021, 'eVillo : JCDecaux rappelle 4 500 batteries de ses vélos électriques', <https://bx1.be/categories/news/evillo-jcdecaux-rappelle-4-500-batteries-de-ses-velos-electriques/>

GRAFIEK 4.13: VILLOI-VERHUUR PER DAG, NAAR DAG VAN DE WEEK EN NAAR TIJDSTIP VAN DE DAG, 2018-2019-2020-2021

Bron: Brussel Mobiliteit

Wat **free floating micromobiliteit** betreft, beschikt Brussel Mobiliteit niet over de gegevens om de huidige situatie te vergelijken met de periode vóór de Covid-19-pandemie. Uit de gegevens waarover Brussel Mobiliteit beschikt voor de weken 6 tot en met 12 van februari en maart in 2021 en 2022 blijkt een zeer sterke groei van het free floating gebruik van fietsen en steps met elektrische ondersteuning. De volgende bevindingen kunnen worden gedaan, waarbij in gedachten moet worden gehouden dat het weer van invloed kan zijn op deze bevindingen:

- > Free floating elektrische fietsen:
 - Het fietsenpark is toegenomen van ongeveer 870 fietsen in 2021 tot 1940 fietsen in 2022;
 - Het gemiddelde aantal ritten per dag is gestegen van ongeveer 650 in 2021 tot 2200 in 2022 (d.w.z. x 3,4);
 - De gemiddelde omloopsnelheid is daardoor gestegen van ongeveer 0,8 gebruik per fiets per dag tot ongeveer 1,2 gebruik;
 - De gemiddelde afstand per rit is licht gestegen van 2,4 km tot ongeveer 2,6 km.
- > Free floating deelsteps met elektrische ondersteuning:
 - Het steppark is gegroeid van ongeveer 4.400 steps in 2021 tot 12.900 steps in 2022;
 - Het gemiddelde aantal ritten per dag is gestegen van ongeveer 3.500 in 2021 tot 21.200 in 2022 (d.w.z. x 6);
 - De gemiddelde omloopsnelheid is gestegen van ongeveer 0,8 gebruik per step per dag tot ongeveer 1,7 gebruik per step en per dag in 2022;
 - De gemiddelde afstand per rit is licht gedaald van 2 km tot ongeveer 1,9 km.

Een exploitant¹¹⁰ van steps met elektrische ondersteuning - te bevestigen door gegevens van andere exploitanten - stelde de volgende trends vast bij vergelijking van de maand vóór de lockdown met de maand na de lockdown. Er moet ook rekening mee worden gehouden dat het seizoen en het weer, ook voor deze bevindingen, een rol kunnen spelen bij deze waarnemingen:

- > Toename van 7% van het gebruik voor recreatie en boodschappen doen;
- > Toename van 9% van het gebruik in de namiddag en minder activiteit tijdens de spitsuren.

Meer ritten vertrekken vanuit woonwijken in plaats van de traditionele stadscentra, als gevolg van de beperkte toeristische activiteit en het feit dat de klanten meer tijd in hun wijk doorbrengen.

Personenwagen

Als gevolg van de aanpassingen, met name in de organisatie van het werk, werd tijdens de min of meer restrictieve lockdowns een sterke daling van het **autoverkeer** vastgesteld. Brussel Mobiliteit heeft via tellingen in de Brusselse tunnels vastgesteld dat de perioden van lockdown en afbouw van de lockdown zeer aanzienlijke en structurele gevolgen hadden voor de verkeersstromen. Er zij echter op gewezen dat het tunnelverkeer geen aanwijzing geeft over de vermindering van het autogebruik in de wijken. Parallel daarmee analyseerde Leefmilieu Brussel de gegevens voor de lage-emissiezone (LEZ) voor de periode oktober-december 2020. De resultaten van beide bronnen zijn consistent en de belangrijkste waarnemingen luiden als volgt:

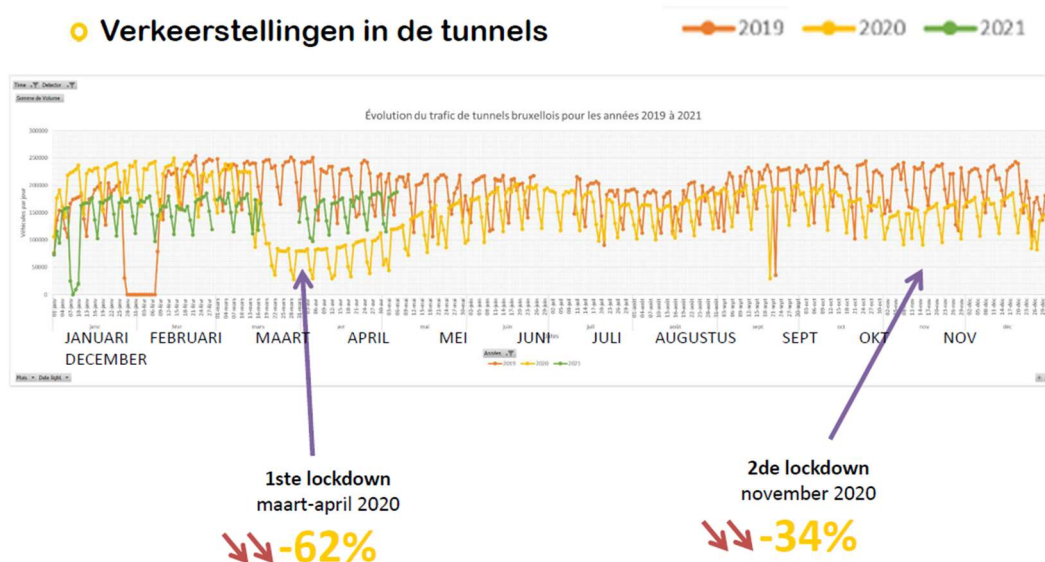
- > Tijdens de weken van de eerste lockdown in het voorjaar van 2020: een daling van het verkeer met maximaal 62% ten opzichte van het referentiejaar 2019;
- > medio juni 2020: de activiteit is geleidelijk toegenomen: het verkeer in 2020 lag slechts 10% lager dan in 2019.

¹¹⁰ Interview met Lime, gepubliceerd op de site van VIAS: <https://www.vias.be/nl/newsroom/zijn-de-e-steps-een-remedie-voor-een-door-covid19-verstoorde-mobiliteit/>

- > September 2020: het niveau ligt dicht bij het normale niveau, maar de verkeersdrukte tijdens de spitsuren is minder dicht en meer gespreid in de tijd, wat wijst op een aanhoudend effect van het telewerken.¹¹¹
- > Vanaf oktober 2020: met de tweede besmettingsgolf en de terugkeer van de gezondheidsmaatregelen (verplicht telewerken, sluiting van de horeca¹¹², avondklok) neemt het verkeer opnieuw af om in november 2020 -34% te bereiken ten opzichte van de referentie.
- > De eindejaarsperiode 2020-2021 markeerde een terugkeer naar een bijna normale situatie: eind 2020 bedroeg de daling slechts -5% ten opzichte van 2019.
- > Een jaar later, in november 2021: de verkeersopstoppingen waren groter dan in 2020, maar nog steeds met -12% minder verkeer geteld in tunnels dan in november 2019.

Grafiek 4.14 vergelijkt de verkeerstellingen in de Brusselse tunnels in 2019-2020-2021 en toont het effect van de 1^e lockdown (maart 2020), de afname van het zomerverkeer en de afname door de maatregelen die genomen zijn om de 2^e golf tegen te gaan.

GRAFIEK 4.14: VERKEERSTELLINGEN IN DE TUNNELS, 2019-2020-2021

Bron: Brussel Mobiliteit

Parallel met de afname van het wegverkeer hebben de lockdownmaatregelen vanaf maart 2020 de mobiliteitspatronen niet in eenzelfde mate beïnvloed. Leefmilieu Brussel heeft in dit verband de gegevens geanalyseerd van de lage-emissiezone (LEZ) voor de periode oktober-december 2020. Terwijl telewerken, vooral in de kantoorsector, gedurende de hele crisis relatief goed werd toegepast, varieerden andere reisbezigdheden naar gelang van de periode: scholen, winkels, vrije tijd, sociale contacten, internationale reizen, enz. Deze variatie verklaart de lagere statistieken na mei 2020.

¹¹¹ M. Ladevèze, La DH, 22/06/2020, "21% de trafic en moins à Bruxelles : le gouvernement planche sur un plan favorisant le télétravail"

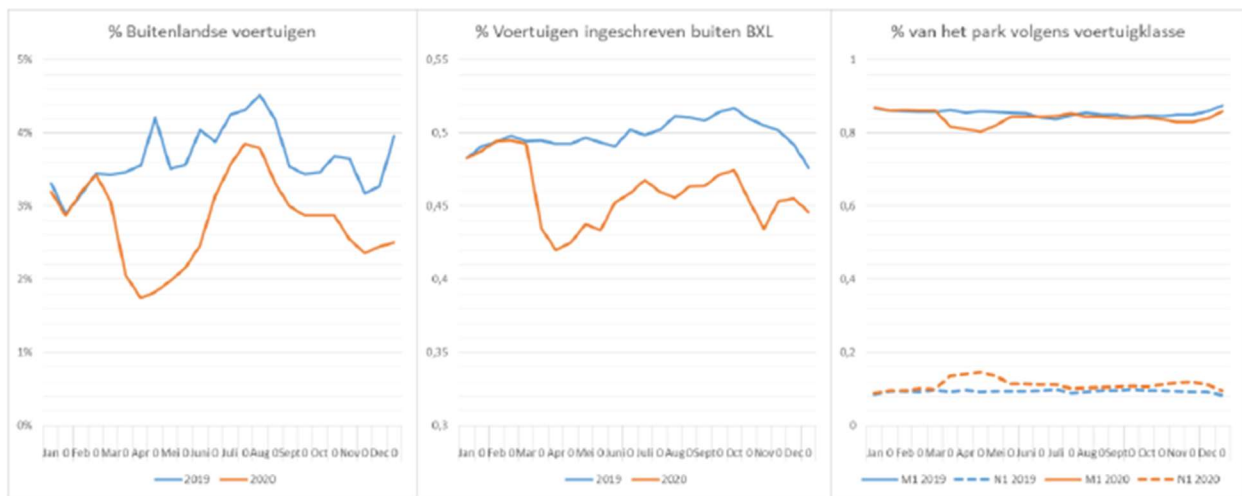
<https://www.dhnet.be/regions/bruxelles/bruxelles-mobilite/21-de-traffic-en-moins-a-bruxelles-le-gouvernement-planche-sur-un-plan-favorisant-le-teletravail-5ef0b1979978e21bd0a578f7>

¹¹² Horeca: activiteiten met inbegrip van hotels, restaurants en cafés

Grafiek 4.15 belicht enkele van deze verschillen, zoals buitenlands autoverkeer en intergewestelijke verplaatsingen:

- > Het aandeel buitenlandse voertuigen op de weg in het Gewest is vanaf maart 2020 sterk gedaald tot een niveau dat tijdens de eerste lockdown twee keer zo laag was dan normaal. In de zomer van 2020 hebben de cijfers zich hersteld zonder de situatie van 2019 in te halen. De tweede lockdowngolf in het vroege najaar van 2020 heeft de kloof opnieuw vergroot tot eind 2020.
- > De lockdownmaatregelen hebben ook het intergewestelijke verkeer aanzienlijk beperkt, hoofdzakelijk langs de kant van de pendelaars. Het aandeel van de niet-Brusselse verplaatsingen, dat in de eerste maanden van 2020 ongeveer 50% bedroeg (ongeveer 3/4 uit Vlaanderen en 1/4 uit Wallonië), is in april 2020 tot 42% gedaald en heeft zich nooit meer hersteld tot het niveau van vóór de gezondheidscrisis.
- > De lockdownmaatregelen troffen hoofdzakelijk trajecten die in personenauto's (type M1) werden afgelegd, die ongeveer 86% van de in België geregistreerde voertuigen vertegenwoordigen.
- > Het relatieve aandeel van de bestelwagens (type N1), die 11% van het Belgische wagenpark vertegenwoordigen, nam daarentegen toe. De activiteit in sectoren zoals de bouw of de logistiek werd immers nauwelijks beïnvloed. In absolute cijfers is het aantal bestelwagens op de weg tijdens de eerste lockdown licht gedaald, maar in juni 2020 was het terug op het niveau van 2019, en dat bleef zo tot eind 2020.

GRAFIEK 4.15: VERGELIJKING VAN 2019 EN 2020 NAAR VERSCHILLENDE KENMERKEN VAN HET IN OMLOOP ZIJNDE WAGENPARK

Bron: Leefmilieu Brussel, Evaluatie van de lage-emissiezones, rapport 2020

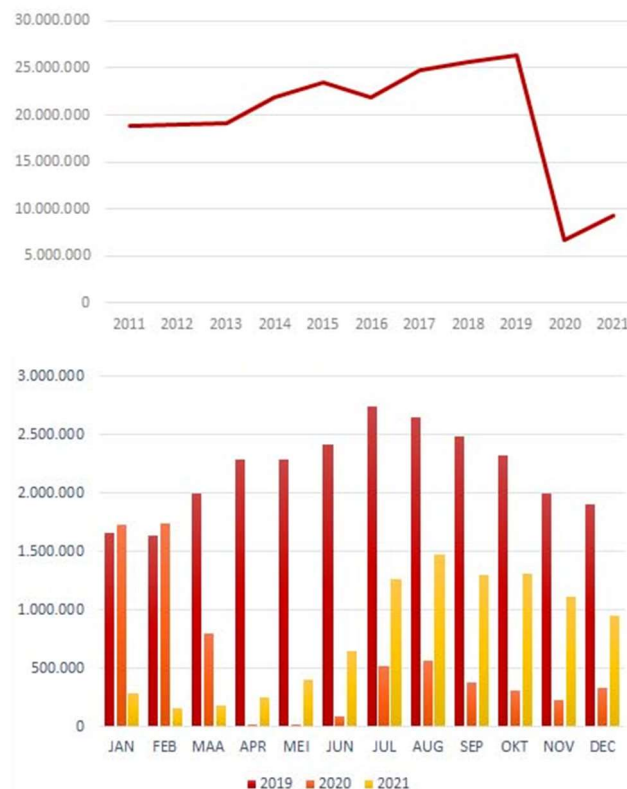
Internationale verplaatsingen

Een economische uitdaging voor het Gewest is het **langeafstandsverkeer**. Het totale aantal passagiers per jaar dat gebruikmaakt van Brussels Airport is sinds de crisis sterk gedaald (-75%), met een licht herstel in 2021, met name dankzij een aanzienlijke stijging in de tweede helft van het jaar (zie **grafiek 4.16**).

De daling van het aantal passagiers van hogesnelheidstreinen bevestigt deze tendens. In 2021¹¹³ vervoerde de exploitant Thalys (Noordwest-Europees continentaal verkeer) 8% meer passagiers (2,7 miljoen) dan in 2020, wat nog steeds overeenkomt met een daling van 66% ten opzichte van 2019. Het verkeer op de Eurostar-routes (verkeer over het Kanaal), dat waarschijnlijk ook te lijden heeft onder de beperkingen op het verkeer tussen het VK en het vasteland (Brexit), blijft daarentegen dalen met 35% op jaarbasis (1,6 miljoen passagiers in 2021) en met 85% in vergelijking met het niveau van vóór de pandemie.

De daling van het internationale en zakenverkeer en de afname van de redenen om zich te verplaatsen in het algemeen hebben waarschijnlijk een aanzienlijke invloed gehad op de activiteit van taxi's en door chauffeurs bestuurde voertuigen. Dit gevolg van de pandemiecrisis is echter niet gemeten.

GRAFIEK 4.16: AANTAL PASSAGIERS PER JAAR EN PER MAAND OP BRUSSELS AIRPORT

Bron: <https://www.brusselsairport.be/nl/onze-luchthaven/cijfers-weetjes/maandelijkse-verkeerscijfers>

¹¹³ BFM Business, 20/1/2022, "Thalys rebondit légèrement en 2021, Eurostar s'enfoncé"

https://www.bfmtv.com/economie/entreprises/transports/thalys-rebondit-legerement-en-2021-eurostar-s-enfonce_AD-202201200567.html

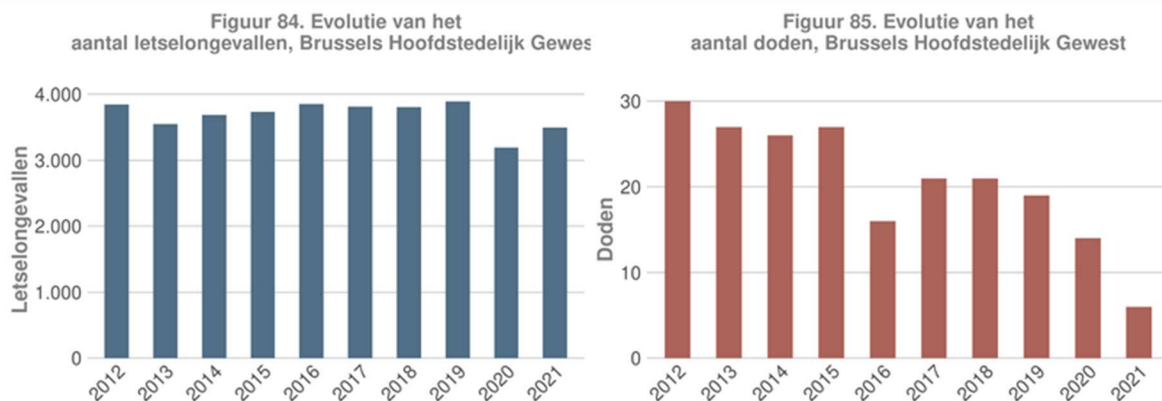
In de wetenschappelijke literatuur, marketingstudies en strategie-analyses van internationale luchtvaartmaatschappijen¹¹⁴ wordt uitgegaan van een aanhoudende daling van het aantal zakenreizen als gevolg van de toename van online conferenties. De luchtvaartmaatschappijen verwachten pas over 10 jaar voor deze profielen opnieuw het niveau van vóór de crisis te bereiken. Deze verwachtingen moeten worden gezien in het licht van het feit dat zakenreizen goed zijn voor iets meer dan de helft van alle overnachtingen in Brussel¹¹⁵. Hoewel het moeilijk is deze tendens in cijfers uit te drukken, staat het vast dat deze verplaatsingen permanent lager zullen blijven dan vóór de crisis.

Verkeersveiligheid

De **verkeersveiligheids**barometer voor 2021, gepubliceerd door het verkeersinstituut Vias¹¹⁶, toont een daling van het aantal verkeersslachtoffers voor 2020 en 2021 in het Gewest. Het aantal ernstige ongevallen is met 33% afgenomen, het aantal dodelijke slachtoffers is gedaald van 19 in 2019 tot 14 in 2020 en 6 in 2021. Volgens Vias verklaren de gezondheidsmaatregelen in verband met de Covid-19-pandemie, die tot een daling van het verkeer hebben geleid, de daling van het aantal dodelijke slachtoffers ten opzichte van 2019. In het Brussels Gewest zal de invoering van de zone 30, die sinds begin 2021 van kracht is, dit positieve effect op de verkeersveiligheid waarschijnlijk nog versterken.

Anderzijds is het totale aantal ongevallen met 10% (3.497) gestegen, na het historisch lage cijfer van 2020, dat verband houdt met de perioden van strikte lockdown die tot een sterke daling van het verkeer hebben geleid. De stijging van het aantal ongevallen is het grootst voor voetgangers (+14% van de ongevallen) en steps met elektrische ondersteuning (+262%). Daarentegen is de aanzienlijke stijging van het aantal ongevallen waarbij fietsers betrokken zijn in de voorgaande jaren in 2021 afgevlakt.

GRAFIEK 4.17: EVOLUTIE VAN HET AANTAL LETSEL- EN DODELIJKE ONGEVALLEN IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

Bron: VIAS: Verkeersveiligheidsbarometer, jaar 2021

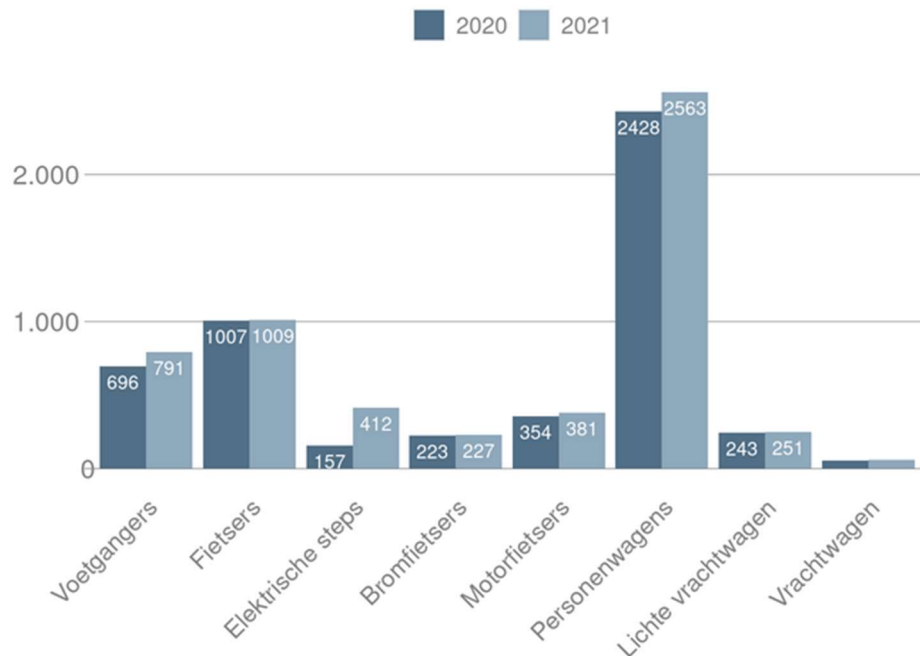
¹¹⁴ BISA, 10/2021, "Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest".

¹¹⁵ <https://visit.brussels/site/binaries/content/assets/pdf/barometres/rapport-annuel-2019-frv2.pdf>

¹¹⁶ G. Tom, La Libre Belgique, 21/2/2022, "Les victimes de la route diminuent en Wallonie et à Bruxelles, pas en Flandre" <https://www.lalibre.be/belgique/mobilite/2022/02/21/les-victimes-de-la-route-diminuent-en-wallonie-et-a-bruxelles-pas-en-flandre-TPVA43HSKRABZCTKSPUUTL3CWY/>

GRAFIEK 4.18: EVOLUTIE, TUSSEN 2020 EN 2021, VAN HET AANTAL GEREGISTREERDE LETSELONGEVALLEN VOLGENS TYPE GEBRUIKER IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

Figuur 90. Evolutie tussen 2020 en 2021 van het aantal geregistreeerde letselongevallen, per weggebruikerscategorie, Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Bron: VIAS: Verkeersveiligheidsbarometer, jaar 2021

Veranderingen in de publieke ruimte

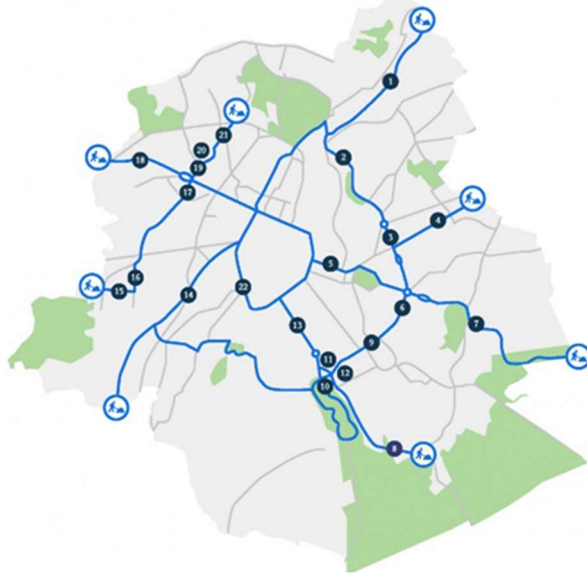
In het algemeen heeft de implementatie van de verschillende gezondheidsmaatregelen aangetoond dat de Brusselse publieke ruimte niet opgewassen is tegen de beperkingen van de crisis. Volgens de cijfers die Brussel Mobiliteit in 2020 heeft gecommuniceerd, is 60% van de publieke ruimte bestemd voor auto's, tegenover 37% voor voetgangers en 2,3% voor fietsen. Het Gewest beschikt over 982 ha voetpaden en voetgangerszones (goed voor 37% van de totale oppervlakte van het wegennet in 2014¹¹⁷). Hun configuratie maakt het niet mogelijk om fysieke afstandsregels te laten toepassen.

Sinds het begin van de pandemie zijn verschillende maatregelen genomen op het gebied van mobiliteit en publieke ruimte. Het fietspadennet in het Brussels Gewest werd geleidelijk aan versterkt naarmate de eerste lockdown werd versoepeld. Eind april 2020 besliste het Brussels Gewest immers om 40 kilometer extra fietspaden aan te leggen op de grote gewestelijke verkeersassen. De bedoeling was **de Brusselaars in staat te stellen zich rustiger te voet of met de fiets te verplaatsen**, met name ter ondersteuning van de maatregelen om de verspreiding van het virus te beperken, waarbij het zich verplaatsen met het openbaar vervoer werd afgeraden. Bovendien wordt met deze nieuwe fietspaden beoogd de terugkeer of de toename van het particuliere autogebruik en de verkeersopstoppingen na de gezondheidscrisis te voorkomen.

¹¹⁷ https://mobilite-mobiliteit.brussels/sites/default/files/2021-03/Milieu-effectenrapport_betreffende_de_uitwerking_van_een_nieuw_gewestelijk_mobilite.pdf

Veel van de aangekondigde fietspaden zijn inmiddels gerealiseerd, vaak als tijdelijke inrichting, soms als permanente inrichting. Op sommige plaatsen, zoals in de Wetstraat of op de Lambermontlaan, werd een autorijstrook gebruikt om de nodige infrastructuur aan te leggen.

KAART 4.6: KAARTEN VAN HET FIETSPADENNETWERK DAT GEPLAND WERD MET HET OOG OP DE EERSTE AFBOUW VAN DE LOCKDOWN IN 2020 EN (NIET-)GEREALISEERD WAS AAN HET EINDE VAN DE ZOMER VAN 2021

Bron: Brussel Mobiliteit

groen: voltooid fietspad / rood: niet voltooid fietspad

Bron: Artikel BX1, 23/08/2021¹¹⁸

Parallel met deze gewestelijke maatregelen troffen ook de gemeenten specifieke maatregelen, met de steun van Brussel Mobiliteit (expertise en materiaal). Verschillende onder hen voerden op die manier "ontmoetingszones" (maximumsnelheid van 20 km/u en voorrang voor voetgangers en fietsers die de volledige wegruimte kunnen gebruiken), fietspaden en fietsstraten in om voetgangers en fietsers meer ruimte op straat te geven.

De crisis maakt ook duidelijk dat het autoparkeren de publieke ruimte inpalmt ten koste van de voetgangers. Dit onevenwichtige gebruik is overduidelijk, of het nu gaat om voetgangersverplaatsingen met inachtneming van de regels inzake social distancing of om de organisatie van economische en vrijetijdsactiviteiten (wachtrijen voor winkels of de aanleg van horecaterrassen en speeltuinen bijvoorbeeld). Om het gebruik van de publieke ruimte evenwichtiger te maken, hebben de overheden sommige parkeerzones omgevormd ten voordele van andere gebruikers van de publieke ruimte. Ook al is er geen exacte telling van het aantal parkeerplaatsen dat tijdelijk of definitief werd opgeheven, toch ligt deze tendens in de lijn van de ambitie van het Gewest om het aantal parkeerplaatsen in de publieke ruimte te verminderen teneinde de Brusselaars en gebruikers een kwaliteitsvolle publieke ruimte aan te bieden (levenskwaliteit, maximale interactie met de naburige activiteiten, vergroening, enz.). Dit beleid is ook een reactie op het gebrek aan publieke ruimten in sommige dichtbevolkte gebieden van het Gewest.

¹¹⁸ G. Ienco, BX1, 23/08/2021, "Nouvelles pistes cyclables "Covid" : plus de 38 kilomètres depuis avril 2020"

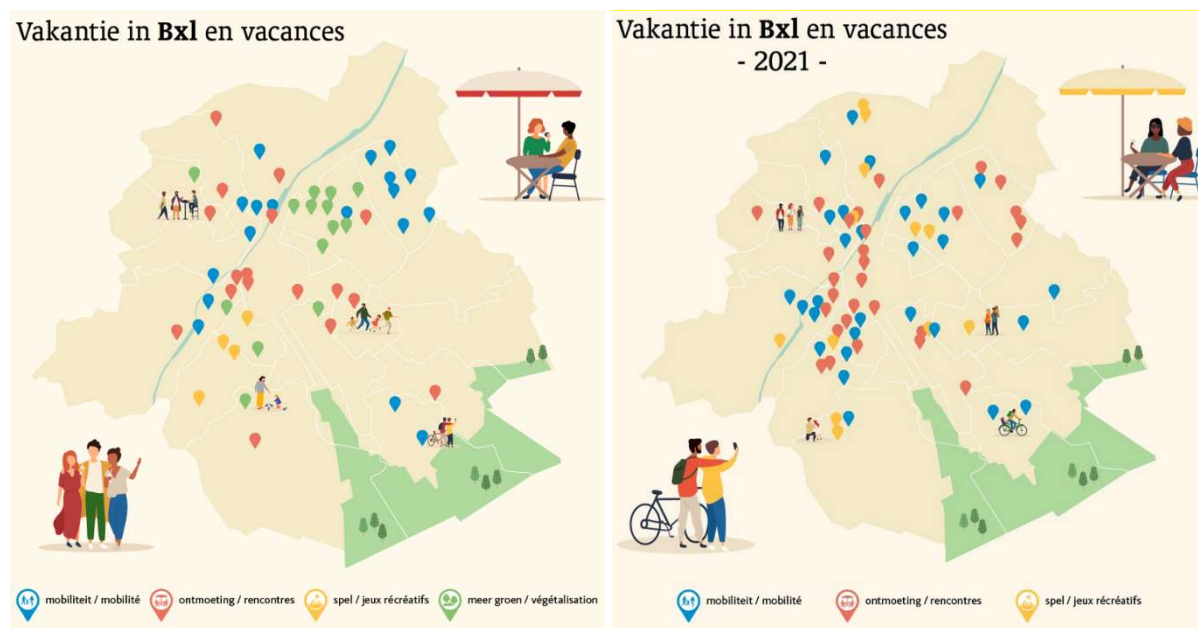
<https://bx1.be/blogs/mobilite/nouvelles-pistes-cyclables-regionales-bilan/>

Wat het parkeeraanbod op straat betreft, is het aantal plaatsen, onder meer door de heraanleg van wegen, sinds 2020 met 475 plaatsen verminderd tot 274.206 PAE¹¹⁹-plaatsen in 2022. In dit verband heeft Good Move als ambitie om het aantal parkeerplaatsen op straat tegen 2030 terug te brengen tot 200.000.

De veranderingen in de publieke ruimte hebben ook de vorm aangenomen van tijdelijke inrichtingen in het kader van de projecten "Staycation" en "Brussel met vakantie". Voor dit laatste project selecteerde Brussel Mobiliteit voor elke editie (zomer 2020 en zomer 2021) een vijftigtal projecten die tot doel hadden de publieke ruimte tijdelijk in te richten om ze gebruiksvriendelijker en groener te maken en om de buurtbewoners plaatsen te bieden waar ze "vakantie kunnen houden". Deze projecten hebben geleid tot de inrichting van ontmoetingsruimten, veilige speelruimten, ruimten voor alternatieve mobiliteit en groenvoorzieningen. Aangezien de regeling goed werkt, is een nieuwe editie gepland voor de zomer van 2022.

Over het algemeen is tactische of tijdelijke stedenbouw een kortetermijnreactie om aan de onmiddellijke behoeften te voldoen. Zo kunnen evenwel ook een aantal toepassingen worden vormgegeven of uitgetest. De genomen initiatieven moeten dan ook worden geëvalueerd om na te gaan in hoeverre het van belang is ze te bestendigen.

KAART 4.7: PROJECTEN GESTEUND DOOR "BRUSSEL MET VAKANTIE" IN 2020 EN 2021

Bron: Brussel Mobiliteit

¹¹⁹ PAE: personenauto-equivalent

Gevolgen en ontwikkeling van de gezondheids crisis voor de mobiliteit

Wat zijn de blijvende gevolgen van de Covid-19-pandemie voor het mobiliteitsgedrag na de gezondheids crisis?

Veel mensen zijn van mening dat de gezondheids crisis de trends zal versnellen die al werden waargenomen of aangekondigd door sociologen¹²⁰ (telewerken, verhoogde vraag naar flexibiliteit, vrijheid van werkuren) of mobiliteitsdeskundigen¹²¹ (groei van actieve vervoerswijzen¹²² ten koste van meer traditionele gemotoriseerde vervoermiddelen, impact van de fiets met elektrische ondersteuning, nieuwe vormen van 'individuele' gedeelde mobiliteit - bike sharing, deelsteps - spreiding van de spitsuren, enz.).

De mogelijke structurele gevolgen van de pandemische crisis zijn best gedocumenteerd¹²³ voor de arbeidsgelateerde mobiliteit. Het opleggen van **telewerk** en de invoering van de bijbehorende technologische oplossingen in bedrijven zijn de beste "promotie" voor telewerk. Het is meer dan waarschijnlijk dat sommige werknemers deze ervaring zullen willen voortzetten wanneer de situatie genormaliseerd is, althans tot op zekere hoogte (zie Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - BISA oktober 2021). Hetzelfde geldt voor een deel van de modal shift van het openbaar vervoer naar actieve vervoermiddelen. De toename van het aantal aangepaste infrastructuur lijkt, gezien de cijfers, een duurzame groei van het aantal verplaatsingen met actieve vervoerswijzen in de hand te werken. Hieruit zou dan ook een duurzame vermindering van de werkgerelateerde stromen met het openbaar vervoer kunnen voortvloeien, zelfs na het einde van de gezondheids crisis. Deze ontwikkeling zou waarschijnlijk ook zonder Covid-19 hebben plaatsgevonden (zij het minder snel).

Uit een online-enquête (BeMob¹²⁴) bij 2.000 personen (waarvan 13% (d.w.z. 257) uit Brussel) van de Federale Overheidsdienst (FOD) Mobiliteit - december 2020 - blijkt dat het gemiddelde aantal dagen telewerk per week aanzienlijk is gestegen door de invoering van de lockdownmaatregelen in 2020, namelijk van 0,4 dagen tot 2,1 dagen per week. Sinds de afbouw van de lockdown daalde dit gemiddelde aantal dagen telewerk per week tot 1,7 dagen in juni 2020 en tot 1,5 in november/december 2020.

¹²⁰ Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, BISA, 2021

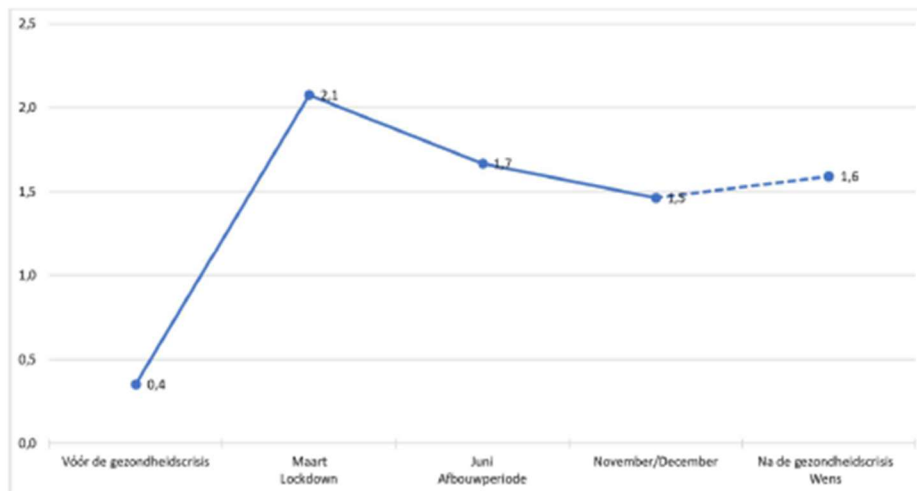
¹²¹ Idem.

¹²² de 'actieve' vervoerswijzen zijn de verplaatsingsmodi die hoofdzakelijk op spierkracht van de gebruikers berusten: hieronder vallen lopen, fietsen, maar ook fietsen met elektrische ondersteuning - die niet werken zonder de bijdrage van de fietser - en steps, enz.

¹²³ Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, BISA, 2021

¹²⁴ https://mobilit.belgium.be/nl/mobiliteit/mobiliteit_cijfers/enquetes_over_de_mobiliteit_van_de_belgen/bemob

GRAFIEK 4.19: EVOLUTIE VAN HET GEMIDDELTE AANTAL TELEWERKDAGEN PER WEEK

Figuur 4 Evolutie van het gemiddelde aantal telewerkdagen per week (alleen voor werknemers) (vóór gezondheidscrisis = gemiddelde van de twee enquêtes)

Bron: FOD Mobiliteit, BeMob-enquêtes bij 2.000 Belgen (van wie 12% uit Brussel) in juni en december 2020

Gevraagd naar hun wensen voor de toekomst (wanneer de crisis voorbij zal zijn), gaven de werknemers aan 1,6 dagen per week te willen telewerken (bij de eerste enquête was dit 1,2 dagen per week telewerken). Sommige positieve aspecten van telewerken lijken het telewerken meer aan te moedigen (flexibiliteit van uren en taken, responsabilisering, enz.) dan de afnemende angst om besmet te worden in het openbaar vervoer of op het werk.

Telewerken heeft onmiskenbare voordelen op het gebied van mobiliteit. Telewerken kan worden gezien als een middel om het woon-werkverkeer te verminderen en zo de mobiliteit te verbeteren. Analyses en modellering ter zake wijzen effectief op een vermindering van het aantal verplaatsingen bij uitbreiding van het telewerken. De mogelijkheid om het eigen aantal verplaatsingen te verminderen is een van de belangrijkste redenen die de werknemers opgeven voor de ontwikkeling van telewerken.

Door het profiel van de banen die toegang geven tot telewerk in Brussel (kantoorbanen, met stabiele werktijden en eerder in grote openbare of particuliere administratieve structuren) en het feit dat telewerk meer wordt beoefend naarmate de werknemer verder van de eigen werkplek woont, is de daling van het woon-werkverkeer groter onder gebruikers van het openbaar vervoer dan onder gebruikers van de auto, waardoor het positieve effect van telewerk op de mobiliteit wordt gerelativeerd. Bovendien zou de toename van het aantal telewerkdagen ook een averechts effect kunnen hebben op de automobilititeit, aangezien pendelaars de auto eerder zullen gebruiken voor occasionele verplaatsingen. In dit stadium is het nog te vroeg om hierover conclusies te trekken.

In september 2020 stelde het Federaal Planbureau op basis van het afgelegde aantal kilometers in België tijdens de eerste lockdown dat, ondanks het massale gebruik van telewerk (meer dan een derde van de werknemers zou tijdens deze periode hun activiteit volledig via telewerk hebben uitgevoerd), deze praktijk slechts 12% van het totale deficit aan afgelegde kilometers zou verklaren. Deze waarneming stelt ons in staat het potentieel van telewerken als een instrument voor het beheer van de vraag naar vervoer vast te stellen. Zo leidt telewerk, zelfs bij een zo ruim mogelijk gebruik, in België slechts tot een vermindering van ongeveer 7% van het totale aantal afgelegde kilometers in vergelijking met de normale situatie.

Gezien de concentratie van banen die geschikt zijn voor telewerk, zou deze daling in Brussel heel wat groter moeten zijn, naar rato van ca. 12,2% in totaal en zelfs 23% voor het inkomende pendelverkeer, volgens de modellering tegen 2040. Het uitgaande pendelverkeer zou echter blijven toenemen door de toename van het aantal werknemers en banen die minder geschikt zijn voor telewerken en zich vaak in de Brusselse periferie bevinden. Er zij ook op gewezen dat de andere redenen om zich te verplaatsen zouden toenemen (vrijtijdsverplaatsingen, winkelen, kinderen wegbrengen of ophalen, enz.) overdag en 's avonds, als gevolg van de vrijgekomen tijd en een andere organisatie van de mobiliteit van de telewerkers.

De BeMob-enquête van de FOD Mobiliteit peilde ook naar het belangrijkste vervoermiddel om zich naar het werk of naar school te verplaatsen. 12% van de respondenten verklaarde dat ze van hoofdvervoermiddel zouden willen veranderen in vergelijking met de situatie vóór de crisis. Het gaat hierbij om werknemers/studenten die hun auto zouden willen inleveren ten gunste van een duurzamer vervoermiddel, maar ook om gebruikers van het openbaar vervoer die weer de auto of de fiets zouden willen nemen. Dit zou resulteren in een vermindering van het autogebruik met 10%. Ter herinnering: in een 'normale' situatie zou een daling van het aantal auto's met 20% per dag tijdens de spitsuren alle files oplossen.

De respondenten lijken hun gewoonten op het vlak van vervoerswijze in de toekomst niet radicaal te willen veranderen. Met uitzondering van de actieve vervoerswijzen, waarvoor meer respondenten dan bij de andere vervoerswijzen te kennen gaven dat zij meer te voet wilden gaan en fietsen. Ook kan worden opgemerkt dat de voornemens voor het gebruik van het openbaar vervoer naar verwachting niet sterk, maar eerder matig zullen afnemen. De sociale wenselijkheid dient eveneens gemeten te worden.

Het is afwachten of deze intenties daadwerkelijk tot concrete uitvoering zullen komen in Brussel, maar toch lijkt het erop dat de Brusselaars sommige mobiliteitsambities hebben bijgesteld/veranderd door de gezondheids crisis en de beschermingsmaatregelen. Lage verkeersopstoppingsniveaus en beperkingen op het aanbod van het openbaar vervoer (fysieke afstand houden) maken particuliere vervoerswijzen (auto's en actieve vervoerswijzen) aantrekkelijk. Deze terugkeer naar de auto gaat vooral ten koste van het gebruik van het openbaar vervoer. Zoals het Federaal Planbureau opmerkt, moet het vooruitzicht van een duurzame vermindering van de aantrekkelijkheid van het openbaar vervoer met mogelijke capaciteitsverminderingen in verband met preventieve gezondheidsmaatregelen, alsmede het potentieel voor actieve vervoerswijzen, in de modalshiftdoelstellingen worden geïntegreerd.

GRAFIEK 4.20: EVOLUTIE VAN DE VERVOERSWIJZEN VOOR WOON- WERKVERKEER OF ONDERWIJS

	Voor aanvang Covid-19 crisis	Maart 2020	Juni 2020	December 2020	Wens voor de toekomst
Auto en motorfiets	58%	65%	65%	65%	55%
Trein	14%	6%	7%	7%	13%
Metro, tram, bus	10%	5%	5%	7%	8%
Fiets	11%	13%	14%	11%	15%
Te voet	5%	9%	6%	4%	5%
Andere	3%	3%	2%	5%	3%

Bron : enquêtes BeMob bij 2.000 Belgen in juni en december 2020

Bron: FOD Mobiliteit, BeMob-enquêtes bij 2.000 Belgen (van wie 12% uit Brussel) in juni en december 2020

Op basis van deze vaststellingen heeft Perspective (BISA) in oktober 2021 verschillende complementaire evolutiescenario's geschetst in haar analyse van de impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest:

- > Een daling van het woon-werkverkeer van werknemers in openbare en particuliere administratieve diensten. Gezien hun profiel zou deze daling oververtegenwoordigd zijn bij de gebruikers van het openbaar vervoer, of het nu gaat om de spoorwegen van en naar Brussel of om het stadsnet van de MIVB. Dit zou echter ook leiden tot een bescheidenere vermindering van het wegverkeer.
- > Een bescheidenere daling van het pendelverkeer van de Brusselse werknemers: door een beroepsprofiel dat minder geschikt is voor telewerk (meer arbeiders en zelfstandigen, groter aandeel van banen in kleinere structuren) en een geringere aantrekkelijkheid van telewerk als gevolg van de woonomstandigheden en de kortere pendelafstanden, zou het pendelverkeer van de Brusselse werknemers op een hoger niveau kunnen blijven.
- > Andere verplaatsingen zullen blijven bestaan: of het nu gaat om verplaatsingen van en naar school, culturele of commerciële verplaatsingen of verplaatsingen om andere privéredenen, de andere redenen om zich te verplaatsen zullen blijven bestaan. Zo blijkt uit de MIVB-tellingen dat de reizigersstromen voor het woon-schoolverkeer terugkeren naar de situatie van voor de crisis en dat de daling van de stromen zowel overdag als tijdens de spitsuren kleiner is. Hoewel het lagere aantal actieve pendelaars in Brussel ook het aantal verplaatsingen overdag voor deze profielen zal doen dalen, zou dit kunnen worden gecompenseerd door de toename van het aantal verplaatsingen van Brusselse (tele)werknemers om andere redenen. Het openbaar vervoer wordt momenteel niet veel gebruikt voor deze verplaatsingen.
- > Een daling van de internationale mobiliteit in verband met bedrijfsactiviteiten: deze daling zal vooral betrekking hebben op de luchthaven Brussel-Nationaal, internationale treinen en, in mindere mate, verplaatsingen binnen Brussel met het openbaar vervoer of per taxi.

Voorts is er de vraag naar de gevolgen van telewerken voor het vrachtvervoer. De uitdagingen op dit gebied houden vooral verband met de online handel en de levering van bestellingen. De

coronavirusepidemie heeft de groei van de online handel in het algemeen versneld, waardoor steeds meer detailhandelaars online verkoop- en leveringsdiensten ontwikkelden (Comeos, 2020)¹²⁵.

De verspreiding en instandhouding van het telewerken en de directe voordelen voor de consument zullen zeer waarschijnlijk bijdragen tot de voortzetting van deze beweging, ook al zal het effect ervan op de onderliggende trend van de ontwikkeling van de online handel relatief beperkt zijn. Er worden inderdaad verschillende effecten verwacht, die soms tegenstrijdig zijn. Telewerken kan bijvoorbeeld leveringen aan huis bevorderen, met extra verkeer van bestelwagens en een geringere optimalisering van de stromen tot gevolg. Meer telewerkers doen hun boodschappen echter ook dicht bij huis, waardoor het gebruik van e-commerce en leveringen (en verplaatsingen naar grote winkelcentra) zouden afnemen. Tot slot zou ook in de online handel het thuis zijn overdag de frequentie van het terugsturen van niet-bezorgde bestellingen kunnen verminderen.

4.2.2. Uitdagingen

De grote uitdagingen op het gebied van mobiliteit en publieke ruimte voor de ontwikkeling van het Brussels grondgebied zijn het mogelijk maken van:

- > De connectiviteit van personen, zij het dagelijks (woon-werkverplaatsingen, sociale activiteiten, consumptie) of meer occasioneel (toerisme enz.);
- > Het vervoer van goederen;
- > De noodzakelijke vermindering van de milieueffecten (BKG-emissies, PM¹²⁶- en NO_x¹²⁷-verontreiniging, maar ook lawaai, visuele en olfactorische verontreiniging), zowel lokaal als geëxporteerd;
- > De vermindering van ongewenste sociale gevolgen door ervoor te zorgen dat alle categorieën van de bevolking zich binnen de stedelijke ruimte kunnen verplaatsen, waarbij de kwetsbaarheid en de geografische beperking van de zwaksten wordt bestreden;
- > De ontplooiing en levenskwaliteit in de stad: de publieke ruimten en de kwaliteit ervan, of ze nu in de eerste plaats of in de tweede plaats voor mobiliteit worden gebruikt, spelen een rol bij het welzijn;
- > De optimale integratie van het Gewest als centrum in het noordwestelijk Europees mobiliteitsnetwerk en in het licht van zijn internationale rol.

De mobiliteit kan worden gestuurd dankzij infrastructuren, maar ook door het gedrag van individuele gebruikers en ondernemingen inzake leveringen in goede banen te leiden. De in Good Move gedefinieerde acties, zowel inzake infrastructuur als inzake diensten en mobiliteitskeuzen zullen moeten worden voortgezet, in die zin dat dit de mogelijkheid biedt om met verschillende termijnen te werken. De mobiliteit vormt een kortetermijnvraagstuk voor het herstel alsook een langetermijnfactor in de opbouw van een efficiënt en veerkrachtig Gewest.

De maatregelen met betrekking tot social distancing toonden aan dat de publieke ruimte op sommige plaatsen niet voldoet (wat vooral zo is in de dichtstbewoonde gebieden van het Gewest) en niet in evenwicht is tussen de ruimte die voor gemotoriseerd verkeer wordt voorzien en de ruimte die aan de andere vervoerswijzen en vormen van gebruik wordt gelaten. Tijdelijke oplossingen - tactische

¹²⁵ https://www.rtbef.be/info/economie/detail_e-commerce-en-belgique-plus-d-achats-plus-d-acheteurs-mais-des-montants-depenses-inferieurs-en-2020?id=10721965

¹²⁶ Particulate Matter: fijne deeltjes

¹²⁷ NO_x: stikstofoxiden

stedenbouw - hebben een antwoord gevormd op de onmiddellijke behoeften (lockdown, daarna geleidelijke afbouw van de lockdown) door het gebruik van de straten opnieuw in evenwicht te brengen door meer ruimte te geven aan actieve mobiliteit en sociale interactie in de open lucht in plaats van aan parkeren en autoverkeer, door tijdelijke fietspaden aan te leggen, door terrassen aan te leggen, enz. Of deze geheel of gedeeltelijk moeten worden bestendigd, blijft een open vraag. Ook de inrichting van de publieke ruimte moet verder worden bestudeerd in combinatie met het openbaar vervoer, en dit zowel voornormale als voor crisistijden. Het lijkt wenselijk prioriteit te blijven geven aan de vermindering van het autoverkeer en de uitbouw van de wandel- en fietsfaciliteiten (duurzame individuele verplaatsingsmodi).

Op een meer lokaal niveau moet in het betrokken beleid prioriteit worden gegeven aan het creëren van continuïteiten tussen publieke ruimten om deze tot netwerken samen te voegen en zo structuur, samenhang en leesbaarheid aan de stad te geven. Het doel is dus routes te creëren die het aantal conflicten met auto's tot een minimum beperken en zo voor meer doorstroming en veiligheid zorgen. Tot slot betekent dit dat het overschrijden van stedelijke barrières moet worden vergemakkelijkt, of het nu gaat om belangrijke mobiliteitsassen (met inbegrip van steenwegen en lonen, spoorweginfrastructuur) of topografische beperkingen (valleien, kanalen). Deze continuïteiten moeten gepaard gaan met de creatie of versterking van lokale identiteitskernen (LIK's)¹²⁸, de implementatie van het Beeldkwaliteitsplan Kanaal (algemene beleidsverklaring) en het STOP-principe in de 50 verkeersluwe mazen die in Good Move zijn gedefinieerd. Verder is het eveneens belangrijk om ervoor te zorgen dat de ontwikkeling van deze verkeersluwe netwerken consistent is met het gebruik van de publieke ruimten en met het netwerk van buurtwinkels.

De volgende acties moeten voortgezet worden:

Nieuwe mobiliteitspraktijken in verband met telewerken

> Aanpassing van het mobiliteitsbeleid aan de evolutie van het telewerken:

- De verwachte daling van het aantal reizigers in het openbaar vervoer tijdens de spitsuren heeft tal van potentiële gevolgen.

In de eerste plaats de heroriëntering van het aanbod naar andere tijdstippen van de dag om andere verplaatsingen op te vangen waarvoor het gebruik van het openbaar vervoer gering is. Ten tweede, de herziening van netwerkontwikkelingsprojecten om zich aan te passen aan deze minder piekgerichte vraag.

Tot slot is er de kwestie van de financiering van het openbaar vervoer. Een groot deel van de financiering die door de ticketverkoop wordt gedekt, is immers gebaseerd op jaarlijkse abonnementen, waarvan het volume naar verwachting zal afnemen of die kunnen evolueren naar goedkopere en meer flexibele opties voor pendelaars.

- De planning van het telewerken in de tijd is van essentieel belang om te voorkomen dat telewerkdagen (maandag, dinsdag, donderdag?) op dezelfde dagen van de week worden geconcentreerd, met het risico dat de dagen op de werkplek even druk blijven en dat een sterk geconcentreerd openbaar-vervoersaanbod moet worden gehandhaafd ten koste van een evenwichtiger aanbod.
- De aantrekkelijkheid van openbaar vervoer en actieve vervoerswijzen voor werknemers die er nog geen gebruik van maken en voor culturele, commerciële of privéverplaatsingen. Dit betekent dat de dienstregeling en het openbaarvervoernetwerk moeten worden uitgebreid, met name in de

¹²⁸ Zie Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling, 2018:
https://perspective.brussels/sites/default/files/documents/gpdo_2018_nl.pdf

onmiddellijke periferie¹²⁹, en dat moet worden gezorgd voor comfortabele en veilige infrastructuren en diensten voor de actieve vervoerswijzen. Daarnaast is er de kwestie van de locatie van coworking spaces en satellietkantoren van overheidsdiensten, zodat deze bereikbaar zijn met het openbaar vervoer en een verschuiving naar de auto wordt voorkomen.

Soberheid

- > Bewustmaking van de uitdagingen van een beperkte mobiliteit. Een vermindering van deze verplaatsingen en van de afgelegde afstanden zou een stimulans vormen voor de actieve vervoerswijzen en voor het plaatselijk openbaar vervoer en zou actief bijdragen tot het ontstaan van de nabijheidsstad, een concept dat met name wordt verdedigd in het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling (GPDO).

Actieve modi

- > Bevorderen van het voetgangersverkeer. Te voet gaan is niet alleen niet vervuilend, efficiënt, gezond en een bron van welzijn, maar moet ook worden ondersteund door een efficiënt, coherent, continu en levendig netwerk. Het voetgangersnetwerk moet dens zijn - met inbegrip van trage wegen buiten de rijweg - met directe routes, ruim, met een verharding die een uitstekend fysiek comfort biedt, toegankelijk voor personen met beperkte mobiliteit, rustig en met veilige en gemakkelijke oversteekplaatsen. De omstandigheden inzake toegankelijkheid, comfort en veiligheid binnen de publieke ruimte moeten worden verbeterd, zowel door inrichtingen van de publieke ruimte als via de bebouwde omgeving en de leefomgeving in meer algemene zin.
- > Aanmoedigen van het gebruik van alle actieve vervoerswijzen en in het bijzonder het fietsen. Het beantwoordt aan alle gewestelijke criteria (duurzaamheid, efficiëntie, nabijheid, complementariteit, economie en inclusie/gender) en is toegankelijk voor iedereen, met uitzondering van bepaalde doelgroepen met specifieke behoeften (PBM's, afhankelijke senioren, enz.): bij de territoriale, gewestelijke inrichting zal de ontwikkeling ervan alle ruimte en prioriteit krijgen.

Openbare mobiliteitsnetwerken en -diensten

- > Voortbouwend op de vorige actie, ontwikkelen van het fietsnetwerk en de plaats van de fiets in de stad, zoals bepleit door Good Move (en de Gemeentelijke Mobiliteitsplannen - GemMP). De realisatie van doorlopende fiets-voetgangersnetwerken en de terbeschikkingstelling van fiets- en fietsparkeervoorzieningen moeten worden geïntensiveerd. De eventuele voortzetting en formalisering van tijdelijke inrichtingen van wegen en ontmoetingsplaatsen zullen met het oog op een hoogwaardige publieke ruimte de actoren en de burgers zoveel mogelijk verbinden.
- > Versterken van het aanbod van het openbaar vervoer. Het netwerk en de dienstverlening moeten verder worden verbeterd overeenkomstig de ambities van 'Good Move' om de verschillende perifere kernen met elkaar te verbinden en de toegankelijkheid van economische, sociale en culturele functies te garanderen. In dit verband is de onderlinge afstemming en samenhang tussen de ontwikkeling van het MIVB-net en de andere openbaarvervoerexploitanten die in het Gewest actief zijn, van groot belang, onder meer met het oog op de ontwikkeling van strategische gebieden en de evolutie van de mobiliteitsbehoeften.

¹²⁹ Strale M. (2019), Les déplacements entre Bruxelles et sa périphérie : des situations contrastées, Brussels Studies, Collection générale, nr. 137, <https://doi.org/10.4000/brussels.2831>

- > Flexibeler maken van het mobiliteitsaanbod. Dit moet worden versterkt door een grotere variatie in reizen, zowel in tijd als in motieven. Naast steun voor actieve vervoerswijzen is het de bedoeling innovatie in vervoerstechnologieën en -diensten te stimuleren om openbaar vervoer, gedeelde mobiliteit en micro-mobiliteit te vergemakkelijken en te ondersteunen. De ontwikkeling van *Mobility as a Service* (MaaS) en Mobility Hubs zal hierin een belangrijke rol spelen.

Gemotoriseerde individuele mobiliteit

- > Rationaliseren van het gebruik van gemotoriseerde individuele vervoerswijzen zonder de economische actoren zonder alternatieven te hinderen. In de geest van Good Move zullen de openbare wegen en ruimten in het gewest moeten worden ingericht met inachtneming van andere mobiliteitsvormen, waarbij voorrang wordt gegeven aan de actieve vervoerswijzen.
- > Herdenken van het parkeren langs de openbare weg. Dit zal het voorwerp uitmaken van een specifieke denkoefening ten gunste van andere vormen van gebruik en andere gebruikers van de publieke ruimte. In dit verband zou het nuttig zijn om de parkeerplaatsen buiten de openbare weg ter compensatie van het verlies aan parkeerplaatsen op straat actiever te identificeren en te integreren in een ruimere territoriale ontwikkelingsstrategie.

Logistiek en mobiliteit in verhouding tot de economische activiteiten

- > Beogen van een holistische visie op de logistieke mobiliteit. Deze is van essentieel belang voor het leven van de bewoners en de ondernemingen, zoals duidelijk is gebleken tijdens de crisis. Deze heeft het belang blootgelegd van het ontwikkelen van kortere, minder kwetsbare trajecten voor internationale logistieke stromen. Een hervatting van de productieactiviteiten in de stad, de ontwikkeling van een korte voedingsketen, de kringlooeconomie en de lokale bouwsector zullen gepaard gaan met nieuwe logistieke stromen. Deze moeten worden geoptimaliseerd op het vlak van het beheer van de vraag (bv. organisatie van de bestellingen) en het aanbod (modal shift naar waterwegen, fiets, het spoor en als laatste elektrische voertuigen) om te voorkomen dat het Brusselse mobiliteitssysteem aan performantie zou inboeten. Bovendien vereist de uitbreiding van de online handel oplossingen die zijn aangepast aan het beperken van de leveringstrajecten, door het voorstellen van ophaal- en afhaaldiensten voor bestellingen in coworking spaces of in de buurt (mobiliteits- en lokale logistieke hubs) en door het ontwikkelen van een bredere strategie voor het rationaliseren van trajecten van online handel. De ontwikkeling van duurzame logistieke hubs, waarbij gebruik wordt gemaakt van bakfietsen of kleine elektrische voertuigen, is in dit verband zinvol. Ook de combinatie met andere vervoersmodi, zoals de binnenvaart of het spoor, is een te bestuderen optie. Op korte termijn zou een harmonisatie van de parkeersystemen voor vrachtwagens, met inbegrip van tarieven en betalingswijzen, reeds tot een aanzienlijke efficiëntiewinst leiden.
- > Voorbereiden op de nabije en verre toekomst (cf. economische activiteiten), de criteria van Good Move, de ondersteuning van de rationalisering van de logistieke mobiliteit (logistieke wijkhub), de verduurzaming van de 'last mile'-mobiliteit en de integratie ervan in de stedelijke omgeving zijn stuk voor stuk doelstellingen.
- > Monitoren van de residentiële mobiliteit om de blijvende impact van de crisis op de residentiële migratie en de gevolgen ervan voor de mobiliteitsnetwerken in kaart te brengen.

Tactische stedenbouw in haar mobiliteitsaspecten (en in het algemeen)

Zoals aangehaald is tactische stedenbouw en de tijdelijke ingebruikname van gebouwen, bijvoorbeeld voor de huisvesting van daklozen en mishandelde personen, een noodreactie op onmiddellijke behoeften. Zo kunnen een aantal toepassingen worden vormgegeven of uitgetest.

Hoewel tactische stedenbouw in Brussel hoofdzakelijk betrekking heeft gehad op de mobiliteit en de actieve vervoerswijzen, zullen de genomen initiatieven (op het gebied van mobiliteit, opvang in noodsituaties en extreme noodsituaties, enz.) moeten worden geëvalueerd en zal samen met de mobiliteitsoperatoren en andere actoren op het gebied van tijdelijk gebruik (gemeenten, maatschappelijk middenveld) moeten worden nagegaan in hoeverre het van belang is ze te handhaven, voort te zetten en te ontwikkelen. De oprichting van een transversale gewestelijke structuur voor dit beleid is een eerste antwoord.

4.3. ONTWIKKELINGEN OP MILIEUGEBIED

De Covid-19-crisis heeft ernstige gevolgen voor de gezondheid, de economie en de mens. Op milieuvlak is het beeld niet eenduidig: er werden zowel positieve als negatieve effecten op korte termijn vastgesteld. Het is dan ook moeilijk om de effecten op lange termijn in te schatten.

Tabel 4.3 geeft een overzicht van een aantal milieueffecten van de gezondheids crisis in Brussel:

TABEL 4.3: EEN AANTAL MILIEUEFFECTEN VAN DE GEZONDHEIDSCRISIS IN BRUSSEL

Groene ruimten en biodiversiteit	Het toegenomen gebruik van groene ruimten heeft geleid tot een aanzienlijke druk op die ruimten, vooral in de weinige groene ruimten in de gebieden met tekorten aan dergelijke ruimten van het Gewest.
Luchtkwaliteit	Vermindering van de intensiteit van het wegverkeer. Daardoor was er in 2020 een uitzonderlijke verbetering van de luchtkwaliteit. In 2021 was de situatie ook beter dan vóór de crisis, ook al waren de waargenomen concentraties iets hoger dan in 2020.
Uitstoot van broeikasgassen	Tussen maart en mei 2020: minder gasverbruik in gebouwen, met als gevolg een daling van ongeveer 25% van de BKG's van gebouwen (uitstoot genormaliseerd om het klimaateffect te corrigeren) en 50% van het wegverkeer. Het verschil tussen de uitstoot van de tertiaire sector en van de woningen kon niet worden berekend voor gebouwen.
Lawaai	Vermindering van de geluidsoverlast, met name het lawaai langs de wegen en in de lucht als gevolg van het verminderde auto- en vliegverkeer. De effecten van de lockdown op het spoorweglawaai waren beperkter, aangezien de dienstverlening over het algemeen gegarandeerd bleef.
Afval en openbare netheid ¹³⁰	Toename van het illegaal storten van afval. Minder selectieve inzameling door een gebrek aan mankracht, waardoor meer afval naar de verbrandingsoven is gegaan. Problemen met de openbare netheid in sommige wijken door het tekort aan personeel om de straten proper te houden. Toename van zwerfvuil en vuil in de groene ruimten door een intensiever gebruik.

Aangezien de effecten en hefbomen in verband met de verschillende milieusubthema's zeer specifiek zijn, worden de uitdagingen voor elk subthema afzonderlijk beschreven.

4.3.1. Bevindingen - Groene ruimten en biodiversiteit

Het staat buiten kijf dat stadsplanning moet streven naar een duurzaam evenwicht tussen enerzijds stedenbouwkundige ingrepen die tegemoet komen aan de beoogde doelstellingen van het grondgebied en anderzijds naar het behoud, de versterking en de aanleg van groene ruimten voor het comfort van de inwoners van Brussel en voor de bescherming van de biodiversiteit.

De lockdown naar aanleiding van de gezondheids crisis heeft deze dimensie wel op een zeer specifieke manier blootgelegd: toegestane korte wandelingen, beperking op het gebruik van de publieke ruimte, sluiting van de speeltuinen en een aantal buurtparken. De meeste groene ruimten, parken en bossen van het Brusselse Gewest zijn evenwel open gebleven (zie kaart 4.8).

¹³⁰ Niet verder besproken in dit document

**KAART 4.8: GROENE RUIMTEN DIE TIJDENS DE LOCKDOWNPERIODE TUSSEN
MAART EN MEI 2020 OPEN (BLAUW) EN GESLOTEN (ROOD) WAREN**

Bron: <https://gardens.brussels/>

Gebruik van de groene ruimten

De verschillende lockdownperiodes hebben geleid tot een aanzienlijke toename van het **gebruik** van groene ruimten en parken. Dat was voornamelijk het geval in de dichtbevolkte gebieden in het centrum van Brussel waar het aanbod aan groene ruimten eerder beperkt is. De drukte die toen waar te nemen was in de opengestelde zones weerspiegelt de behoefte aan publieke ruimten waar bewoners terecht kunnen om een luchtje te scheppen of te bewegen. De natuur wordt ervaren als een fysiek en mentaal tegengif voor de stress van de pandemie. De groene ruimten worden gebruikt als alternatief voor verboden activiteiten tijdens de lockdown, bv. als plaats voor familiebijeenkomsten, picknicks, spelletjes of sport.

Gezien het grote aantal bezoekers hebben de beheerders van de stadsparken en de teams ter plaatse zich moeten aanpassen om de drukte in goede banen te leiden en de geldende maatregelen te doen naleven.

Leefmilieu Brussel stelde onder meer een toename vast van de hoeveelheid afval die in de gewestelijke parken werd opgehaald: tussen januari en mei 2021 werd 213 ton afval opgehaald in de parken, het dubbele van de hoeveelheid die in dezelfde periode van het jaar voordien werd opgehaald¹³¹. Als gevolg daarvan heeft het gewestelijke bestuur extra maatregelen moeten nemen om de openbare netheid te

¹³¹ #Wearepark.Brussels. Wie ervan houdt, houdt het proper! Persbericht van Leefmilieu Brussel, Netheid Brussel en Fost Plus van 19 juli 2021.

bevorderen (meer personeel, meer bemiddelingsactiviteiten, frequentere lediging van vuilnisbakken, enz.). Als antwoord op deze toestroom beoogde de campagne "#Wearepark.Brussels", die tijdens de zomer van 2021 werd gevoerd, preventief op te treden door boodschappen over te brengen over aan te nemen netheidsgedragingen en door de bevolking uit te nodigen om op het terrein in actie te komen. In 10 parken werden 20 opruimacties gehouden, waarbij meer dan 100 zakken zwerfvuil werden ingezameld. Uit de analyse van het zwerfvuil in de parken blijkt een daling met ongeveer 20% tussen het begin en het einde van de campagne. De opvallendste daling doet zich voor bij de fractie sigarettenpeuken¹³².

Natuur en biodiversiteit

De activiteiten op het vlak van de opvolging van en het toezicht op de **biodiversiteit** werden in zekere mate verstoord tijdens de verschillende lockdowns. Er zijn tot nog toe weinig betrouwbare gegevens beschikbaar op basis waarvan de impact van de gezondheids crisis op de biodiversiteit kan worden ingeschat. Dit zal op lange termijn moeten worden gemeten.

De vertraging van het openbare leven in de stad tijdens de eerste insluiting van 2020 toonde echter aan dat sommige soorten zich anders gedroegen en dat op sommige plaatsen spontaan dieren en vegetatie verschenen waar zij anders niet aanwezig zouden zijn geweest. Dit verschijnsel werd regelmatig in de pers gemeld. Dit vormde ook een positieve aanleiding om over biodiversiteit te berichten.

De gezondheids crisis heeft echter niet alleen positieve gevolgen gehad. De wilde fauna en flora in de Brusselse parken staat onder druk door de drukte en door gebruikers die van de paden afdwalen, feesten en hun afval achterlaten.

Ook in het **Zoniënwoud** is het bezoekersaantal sinds de eerste lockdown zonder meer uitzonderlijk te noemen. De teams op het terrein van Leefmilieu Brussel schatten dat het aantal bezoekers drie keer zo hoog ligt als voor de gezondheids crisis¹³³. De mensen zien het bos steeds meer als een plaats van ontspanning en herbronning, in een omgeving vol natuur en rust.

Dit nieuwe publiek is niet noodzakelijk vertrouwd met de regels voor het bezoeken van deze kwetsbare en gevoelige omgeving die het bos is. Het vertoont de neiging om de paden te verlaten en tussen het struikgewas te gaan wandelen. Er ontstaan kleine "wilde" paden, die andere wandelaars aantrekken en snel leiden tot het ontstaan van een nieuw pad dat mensen verwarren met een klassiek pad. Als gevolg daarvan wordt de flora vertrapt, de bodem verdicht en worden nestbouwende vogels, zoogdieren, amfibieën en reptielen verstoord.

Het debat over loslopende honden is ook in een stroomversnelling geraakt sinds het begin van de crisis. Het is niet ongevoerd te zien dat wandelaars hun honden vrij laten rondlopen, zelfs in gebieden waar ze aan de leiband gehouden moeten worden. Een hond die van het pad afloopt, blaft of te nieuwsgierig is, kan wilde dieren op grondniveau verstoren. Er zijn vragen over de invloed van honden op de daling van het aantal reeën die de afgelopen tien jaar is vastgesteld¹³⁴. De boswachters telden tussen de 20 en 30

¹³² Brussels Parlement (2021). Antwoord van minister Alain Maron op een schriftelijke vraag van Aurélie Czekalski over de campagne #WeArePark. Antwoord gepubliceerd op 16/11/2021.

¹³³ Brussels Parlement (2021). Antwoord van minister Alain Maron op een schriftelijke vraag van Ariane de Lobkowicz over de gevolgen van de gezondheids crisis voor het aantal bezoekers aan het Zoniënwoud. Antwoord gepubliceerd op 23/04/2021.

¹³⁴ Huysentruyt et al. (2021). Mission d'appui pour le recensement du chevreuil dans le massif Sonien. Rapport annuel – Période de référence : 2008-2021. Rapports de l'Institut de Recherche des Forêts et de la Nature 2021. Institut de Recherche des Forêts et de la Nature, Bruxelles. DOI : doi.org/10.21436/inbor.51915543

herten die het slachtoffer waren van predatie door honden¹³⁵. Dit fenomeen neemt sinds 2020 toe. Met de stijging van het aantal mensen dat het bos gebruikt, is ook het aantal incidenten tussen honden en andere gebruikers, zoals ruiters, toegenomen. De verplichting om de hond in het bos aan de leiband te houden is het verwachte antwoord op deze verhoogde risico's.

Er werden ook verschillende beginnende brandjes vastgesteld als gevolg van de lange droogte in het voorjaar van 2020. Het personeel op het terrein moest daarom zijn toezichtrondes opdrijven, evenals zijn bewustmakingscampagnes om te voorkomen dat mensen in het bos zouden roken. Er moesten ook nachtpatrouilles worden georganiseerd om nachtelijke feesten stil te leggen. Die waren talrijk in de periode waarin de horeca gesloten was¹³⁶.

4.3.2. Uitdagingen - Groene ruimten en biodiversiteit

De benuttingsgraad van de Brusselse groene ruimten blijft momenteel zeer hoog. Dat is ongezien – en positief –, maar moet in goede banen worden geleid om het kostbare natuurlijke erfgoed van ons Gewest in stand te houden. De toename van het aantal bezoekers en de overbelasting van de groene ruimten moet omkaderd worden met de nodige beheersmaatregelen om hun waarde in stand te houden.

Het thema intelligente en beredeneerde stadsverdichting beroerde al voor de huidige gezondheids crisis de actualiteit. Maar het wordt des te prangender nu we de gevolgen van de lockdown in de stad hebben gezien.

Zoals besproken in het deel "huisvesting" van deze diagnose, dromen veel Brusselaars door de gevolgen van de gezondheids crisis van meer woonruimte, een tuin en/of een gemakkelijke toegang tot de natuur.

In Brussels heeft slechts ongeveer een derde van de huishoudens toegang tot een tuin. Om een frisse neus te halen moet de overgrote meerderheid van de bevolking wel op straat komen of naar een van de open gebleven groene ruimten te trekken, in dat geval de grote Brusselse parken en het Zoniënwoud. Tijdens de lockdownperiode waren een aantal straten trouwens omgevormd tot publieke ruimten en tijdelijk afgesloten voor het verkeer om de voetgangers de nodige ruimte te geven.

Het aanbieden van een openbare groene ruimte van goede kwaliteit op loopafstand moet voor iedereen een prioriteit zijn en is de voorwaarde voor een succesvol samenleven. De toegankelijkheid van de groene ruimten en de natuur staat centraal in het stadsplanningsproces. Dat is een van de zaken die tijdens deze gezondheids crisis duidelijk is geworden. Volgens Natuurplan moet elke Brusselaar beschikken over een toegankelijke en aangename groene ruimte van meer dan 1 hectare op minder dan 400 m afstand van zijn woning en over een groene ruimte van minder dan 1 hectare op minder dan 200 m. Zones die niet voldoen aan deze criteria worden aangeduid als 'wijken met een gebrek aan groene ruimte'.

De lockdown heeft duidelijke ongelijkheden aan het licht gebracht tussen de Brusselse bevolking in de centrumwijken, die dicht opeengepakt wonen met een beperkt aanbod van tuinen en groen in hun omgeving, en de bewoners van de meer open wijken in de stadsrand. 264.000 Brusselaars wonen namelijk in een zone waar nagenoeg geen groen aanwezig is, m.a.w. 1 op de 5 bewoners moet minimaal 8 minuten stappen tot bij een openbare groene ruimte van meer dan 1 hectare (± 2 voetbalvelden). De

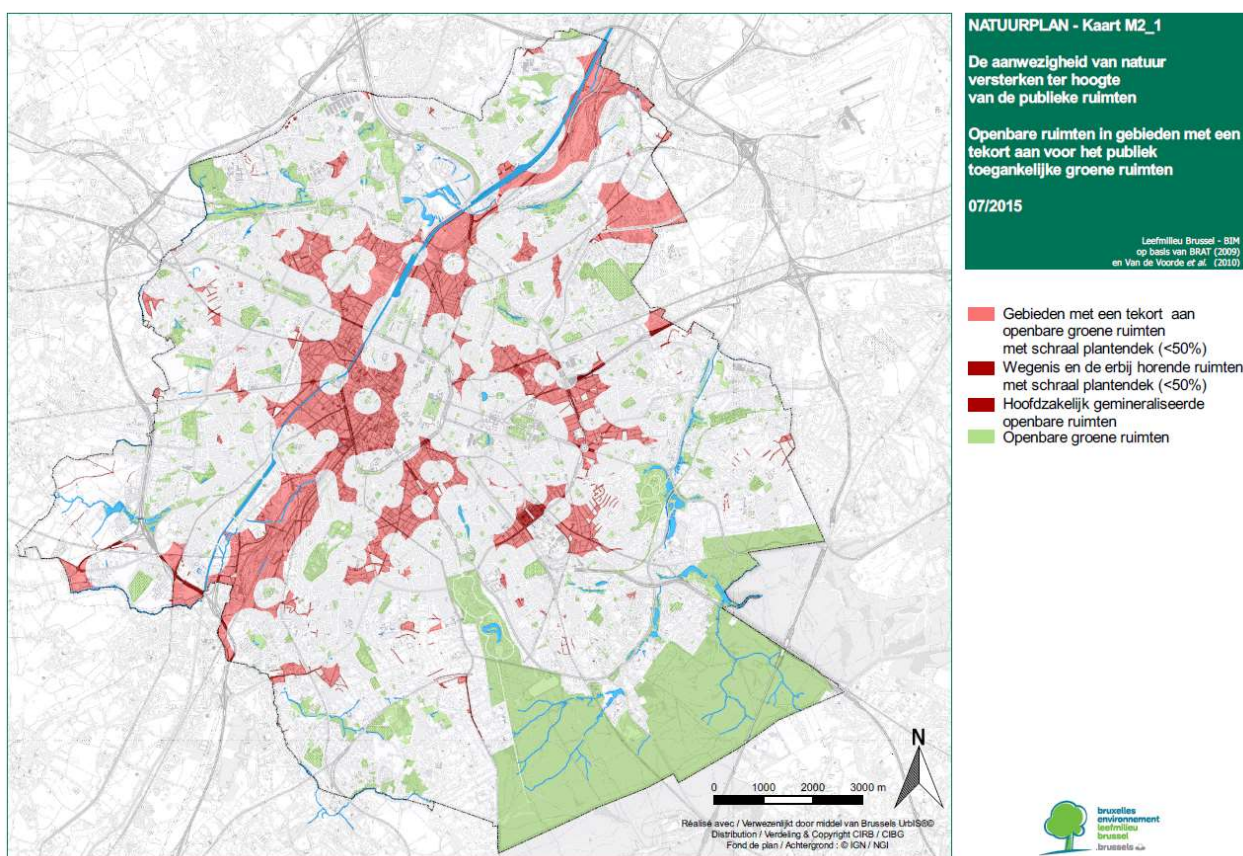
¹³⁵ Brussels Parlement (2022). Antwoord van minister Alain Maron op mondelinge vragen van Ingrid Parmentier over de achteruitgang van de reeënpopulatie in het Zoniënwoud en van Els Rochette over de naleving van de regelgeving inzake zwerfhonden in het Brussels Gewest. Commissie Leefmilieu van 23 februari 2022.

¹³⁶ Brussels Parlement (2020). Tussenkoms van minister Alain Maron tijdens de Commissie Leefmilieu van 1 juli 2020.

meest achtergestelde buurten bevinden zich in het stadscentrum, langs het kanaal en in mindere mate in de eerste kroon.

Deze dichtbebouwde zones komen overeen met de oudste wijken, vaak met smalle straten en trottoirs, en dus met weinig ruimte die in tijden van quarantaine kunnen worden gebruikt. Het is niet verwonderlijk dat in deze wijken met de minste openbare groene ruimten ook nauwelijks privétuintjes te vinden zijn. In de tweede kroon daarentegen wordt het gebrek aan voor het publiek toegankelijke groene ruimten in bepaalde wijken meestal gecompenseerd door de aanwezigheid van een tuin (zie kaart 4.9).

KAART 4.9: GEBIEDEN MET EEN GEBREK AAN VOOR HET PUBLIEK TOEGANKELIJKE GROENE RUIMTEN IN 2015

Bron: Natuurplan - Leefmilieu Brussel

Waar mogelijk moet voorrang worden gegeven aan de aanleg van kwaliteitsvolle openbare parken. De herbestemming van de natuur in dichterbebouwde gebieden kan eveneens via de inrichting van groene microruimten, de reactivatie (zelfs tijdelijk) van verlaten terreinen, de aanplanting van bomen of struiken, de vergroening van binnenruimten van huizenblokken en gevels, de installatie van groendaken, de valorisatie van kerkhoven in de stedelijke omgeving en de uitvoering van wegverbeteringen. Deze herverdeling van de natuur moet het voor bewoners van dichtbevolkte buurten gemakkelijker en aangenamer maken om zich te verplaatsen naar ruimere groenvoorzieningen. Ook kan worden gedacht aan het delen van particuliere tuinen, met name binnen nieuwbouwprojecten of in het kader van stadsvernieuwingsoperaties.

De verbetering van het aanbod van lokale groene ruimten, met name in de vijfhoek en de eerste kroon, is een van de belangrijkste doelstellingen van het gewestelijke Natuurplan en is bevestigd in het gewestelijk plan voor duurzame ontwikkeling. De aanleg van groene corridors die groene ruimten met

elkaar verbinden, vergroot ook de aanwezigheid van natuur in de stad en versterkt de veerkracht van ecosystemen.

Het gaat er niet alleen om de beschikbaarheid en toegankelijkheid van openbare groene ruimten te vergroten, maar ook om de kwaliteit ervan te waarborgen. Talrijke elementen kunnen in aanmerking worden genomen om het begrip kwaliteit te definiëren: de omvang van de groene ruimte, de beheermethode, de culturele en historische waarde van de plaats, de aanwezigheid van natuur en biodiversiteit, het lawaai, de netheid, de aanwezigheid van infrastructuur, het veiligheidsgevoel, enz.

Drie recente academische studies hebben de percepties van de kwaliteit van het openbaar groen in het Brussels Gewest onderzocht (Stessens *et al.* 2020¹³⁷, Phillips *et al.* 2021¹³⁸, Huai & Van de Voorde 2022¹³⁹). Alle drie de studies zijn het eens over de aanwezigheid van rust als een essentiële kwaliteit van groene ruimten. Andere factoren die in twee van de drie studies als belangrijk werden aangemerkt, zijn netheid, veiligheid, aanwezigheid van infrastructuur, een vergroenend karakter en de aanwezigheid van wilde fauna. Sommige van de waargenomen verschillen tussen de studies zouden kunnen worden verklaard door verschillen in gebruikersprofielen. Phillips *et al.* onderscheiden twee hoofdtypen gebruikers van stedelijke groene ruimten: de "natuurgerichte" gebruikers (die rust en de aanwezigheid van natuur zoeken) en de "sociale" gebruikers (die met familie en vrienden naar het park gaan en de aanwezigheid van voorzieningen op prijs stellen). De eersten zijn geneigd zich verder te verplaatsen om hun favoriete groene ruimten te bereiken en zijn eerder tevreden over de kwaliteit ervan. Sociale gebruikers verplaatsen zich minder ver en zijn over het algemeen kritischer over het bestaande aanbod.

Om de vastgestelde tekortkomingen te verhelpen, zijn de laatste jaren talrijke projecten uitgevoerd in gebieden met minder openbare groene ruimten: opening van het Pannenhuispark, het Park van de Zenne, het Park van de Ninoofsepoort, inrichting van gebieden die aansluiten op de groene wandeling, enz. Andere projecten zijn in uitvoering, waarvan sommige nog tijdens deze legislatuur zullen worden voltooid: de renbaan van Bosvoorde, de Materialenkaai, de zwemvijver van Neerpede, de Zavelenberg, de opwaardering van de Kauwberg, de serres van Stuyvenberg. Ook voor de langere termijn zijn andere projecten gepland: Max aan de Zenne, Park van de Kleine Zenne, Duivenmelkerspark, Zuunpark, Park van het Weststation¹⁴⁰.

Ondanks deze verwezenlijkingen en lopende projecten blijven de behoeften concreet. De combinatie van een voortdurende toename van de bevolking met het ontstaan van een grotere behoefte om groene ruimten te "consumeren" verhoogt de druk op deze ruimten.

Een goed evenwicht tussen verdichting en de behoefte aan natuur is dan ook essentieel: groene ruimten dragen niet alleen bij tot de levenskwaliteit in de stad, maar ook tot de esthetiek en de herkwalificatie van de publieke ruimte en helpen zich aan te passen aan de klimaatverandering en met name de schadelijke gevolgen van hittegolven te beperken. Daarom is dit een van de fundamentele uitdagingen voor de stadsvernieuwing, vooral in wijken met een gebrek aan openbare groenvoorzieningen.

¹³⁷ Stessens, P., Canters, F., Huysmans, M., & Khan, A. Z. (2020). Urban green space qualities: An integrated approach towards GIS-based assessment reflecting user perception. *Land Use Policy*, 91, 104319. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2019.104319>

¹³⁸ Phillips, A., Khan, A. Z., & Canters, F. (2021). Use-Related and Socio-Demographic Variations in Urban Green Space Preferences. *Sustainability*, 13(6), 3461. <https://doi.org/10.3390/su13063461>

¹³⁹ Huai, S., & Van de Voorde, T. (2022). Which environmental features contribute to positive and negative perceptions of urban parks? A cross-cultural comparison using online reviews and Natural Language Processing methods. *Landscape and Urban Planning*, 218, 104307. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2021.104307>

¹⁴⁰ Brussels Parlement (2021). Tussenkoms van minister Alain Maron tijdens de Commissie Leefmilieu en Energie van 28 april 2021.

4.3.3. Bevindingen - Luchtkwaliteit

De verschillende lockdownmaatregelen hebben geleid tot een aanzienlijke vermindering van de emissies van het wegverkeer in 2020. Deze vermindering resulteerde in een zeer aanzienlijke verbetering van de luchtkwaliteit, met name tijdens de periode van de eerste lockdown (maart-mei 2020). In die tijd daalden de gemiddelde concentraties van stikstofoxiden (NO₂ en NO) sterk: ongeveer 50% voor NO₂ en 75% voor NO in de meetstations met een zeer sterke invloed van het wegverkeer.

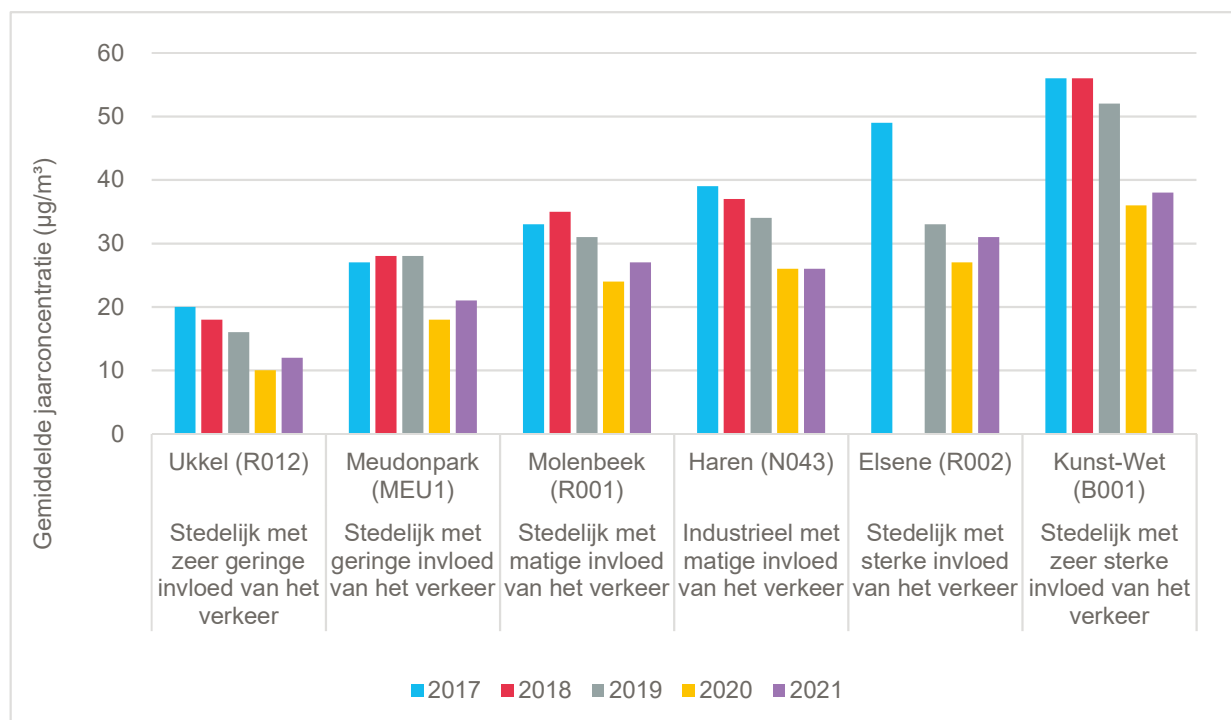
De trends voor fijne deeltjes PM₁₀ en PM_{2.5} waren minder uitgesproken. De concentraties van fijne deeltjes werden minder beïnvloed door de insluitingsmaatregelen, aangezien andere bronnen van invloed zijn op hun aanwezigheid (industrie, huishoudelijke activiteiten, landbouw).

In 2021 was het effect van de gezondheidsmaatregelen op het wegverkeer over het algemeen kleiner dan in 2020. Als gevolg daarvan zijn de concentraties luchtverontreinigende stoffen licht gestegen ten opzichte van 2020, maar blijven ze onder de concentraties die tussen 2017 en 2019 werden waargenomen.

Stikstofdioxideconcentraties (NO₂)

Als we kijken naar de evolutie van de NO₂-concentraties (grafiek 4.21), dan zien we dat in 2020 voor het eerst alle stations in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest concentraties vertoonden die onder de Europese grenswaarde van 40 µg/m³ als jaargemiddelde lagen. Anderzijds werd de door de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) aanbevolen jaarlijkse waarde van 10 µg/m³ in alle stations overschreden.

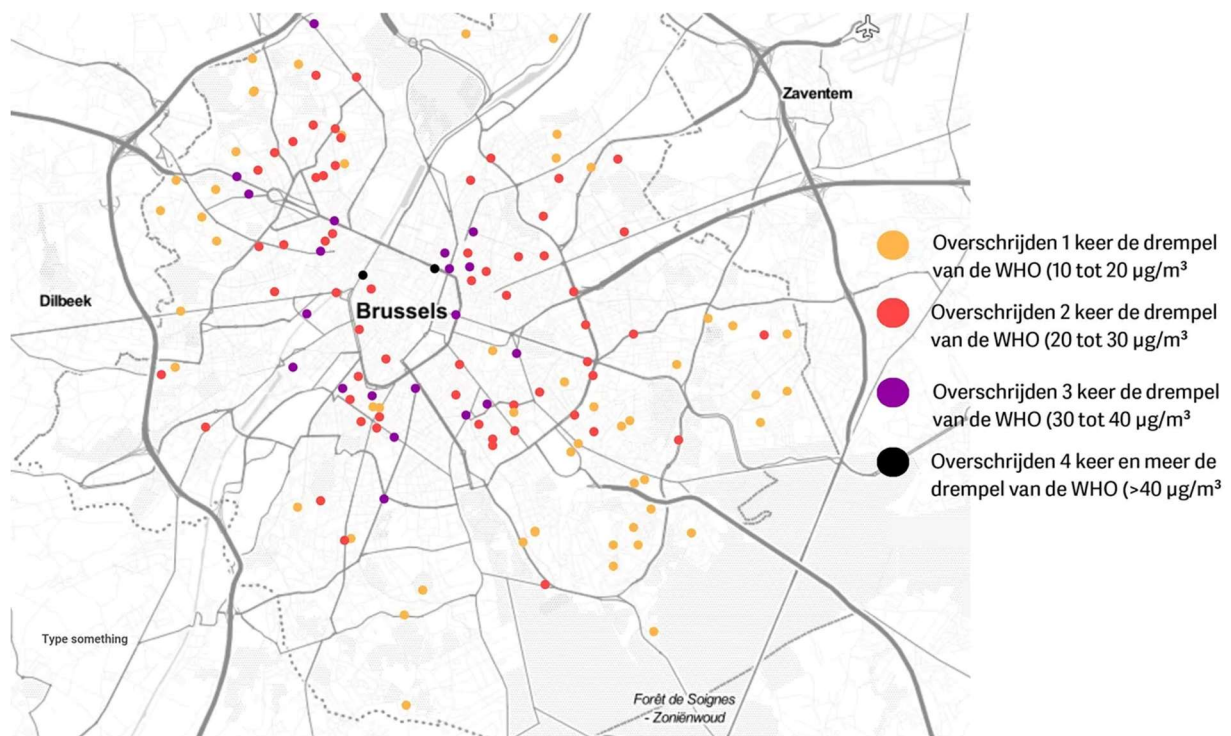
GRAFIEK 4.21: JAARGEMIDDELTE CONCENTRATIES VAN STIKSTOFDIOXIDE (NO₂) VOOR GESELECTEERDE REFERENTIESTATIONS, TUSSEN 2017 EN 2021

Bron: Leefmilieu Brussel, verwerking BISA

De resultaten van de meetcampagne die van november 2020 tot oktober 2021 werd uitgevoerd door de vzw De Luchtzoekers, met de steun van Leefmilieu Brussel, vervolledigen de bevindingen in de meetstations: de blootstelling aan NO₂ overschrijdt de door de WHO aanbevolen waarde van gemiddeld 10 µg/m³ per jaar op de 134 sites van het meetnet (ook al voldoen 132 van de 134 sites aan de Europese jaarlijkse grenswaarde van 40 µg/m³) (kaart 4.10). Deze resultaten zijn bijzonder interessant omdat 67 scholen en 2 kinderdagverblijven aan de operatie hebben deelgenomen¹⁴¹.

KAART 4.10: JAARGEMIDDELDE VAN DE NO₂-CONCENTRATIE IN BRUSSEL TUSSEN 30/10/2020 EN 30/10/2021. METINGEN DIE ZIJN UITGEVOERD IN HET KADER VAN DE CAMPAGNE "DE LUCHTZOEKERS"

Bron: IRCELINE

De resultaten van de 'Curieuzenair'-campagne¹⁴², die in september en oktober 2021 op bijna 3 000 plaatsen in Brussel is gehouden, bevestigen de bevindingen van De Luchtzoekers. De NO₂-concentraties variëren aanzienlijk in het Gewest: tussen de laagste waarde (6,2 µg/m³, in het Zoniënwoud) en de hoogste (60,5 µg/m³, Nieuwpoortlaan langs het Kanaal) is sprake van een factor tien. Het zal geen verbazing wekken dat de hoogste concentraties worden aangetroffen waar meer wegverkeer is en een hoge woondichtheid. 'Canyon'-straten, smalle straten met aaneengesloten hoge gebouwen, worden daarnaast eveneens getroffen omdat de verontreinigde lucht niet goed kan worden afgevoerd. De lucht is het minst vervuild in het Zoniënwoud. In het algemeen scoren groene ruimten goed op luchtkwaliteit.

De meeste waarnemingen werden gedaan binnen het concentratiebereik van 20-30 µg/m³, ruim onder de Europese normen maar nog steeds boven de door de WHO aanbevolen waarde van 10 µg/m³.

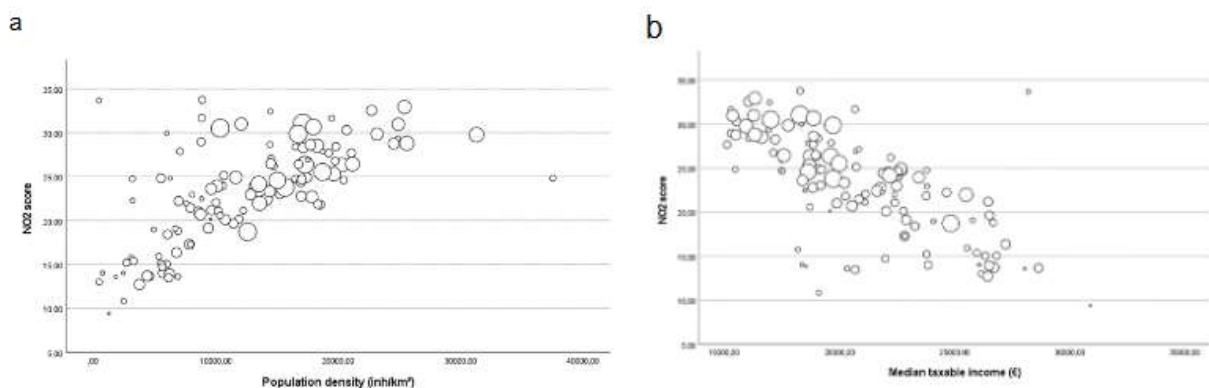
¹⁴¹ Leefmilieu Brussel (2022). De luchtkwaliteit in Brussel: Oververvuilde gebieden zijn een realiteit. News van 15/02/2022.

¹⁴² <https://curieuzenair.brussels/>

Hieraan wordt slechts op 1,6% van de meetlocaties van CurieuzenAir voldaan. Geëxtrapoleerd naar de totale bevolking van Brussel, genieten ongeveer 19.600 inwoners van een bijna ideale luchtkwaliteit¹⁴³.

De 'CurieuzenAir'-gegevens werden geaggregeerd op wijkniveau en vergeleken met sociaal-economische gegevens. Daarbij werden significante correlaties vastgesteld tussen de bevolkingsdichtheid, het inkomen en de gemiddelde NO₂-concentratie van de wijk: de wijken met een hogere bevolkingsdichtheid hebben meestal hogere verontreinigingsniveaus. Omgekeerd geldt dat hoe hoger het gemiddelde inkomen in de buurt is, hoe lager de vervuilingsgraad (grafiek 4.22).

GRAFIEK 4.22: CORRELATIES TUSSEN DE GEMIDDELDE NO₂-CONCENTRATIE PER WIJK EN (A) DE BEVOLKINGSDICHTHEID EN (B) HET MEDIAAN BELASTBAAR INKOMEN PER WIJK. DE GROOTTE VAN DE PUNTEN WEERSPIEGELT HET AANTAL MEETPUNTEN PER WIJK

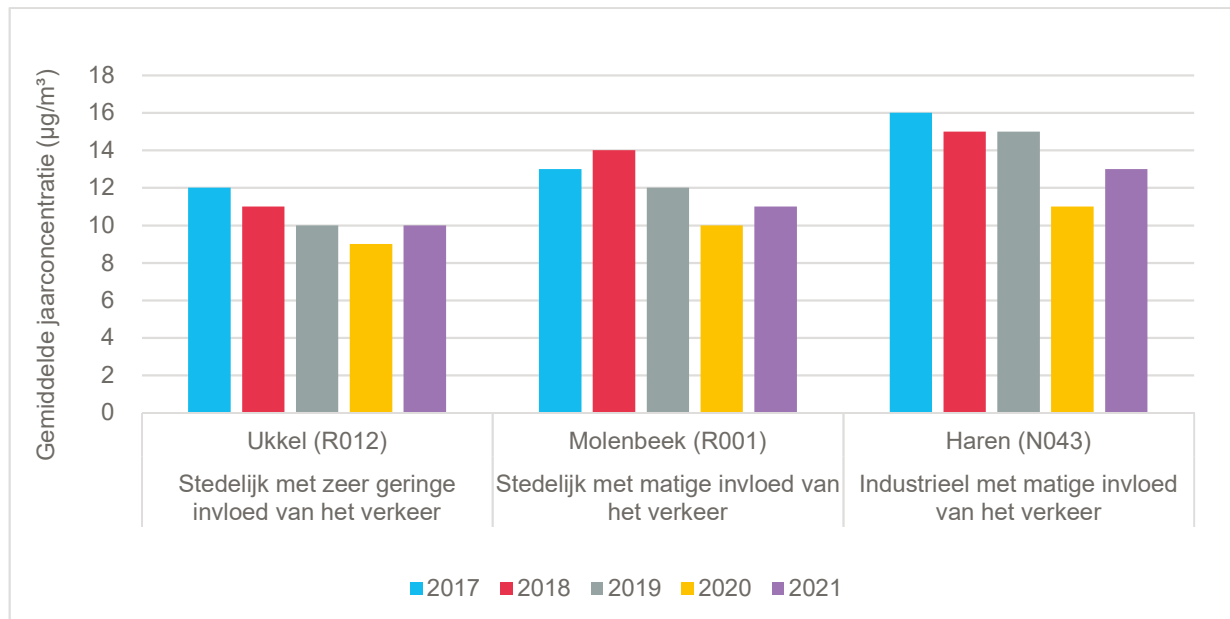
Bron: CurieuzenAir, wetenschappelijk rapport

Concentraties fijne deeltjes (PM_{2.5})

Voor de fijne deeltjes PM_{2.5} werd de Europese grenswaarde van 25 µg/m³ als jaargemiddelde voor alle meetstations ruimschoots gerespecteerd. De door de WHO sinds 2021 aanbevolen jaarlijkse waarde van 5 µg/m³ werd dan weer overal overschreden (grafiek 4.23).

¹⁴³ Lauriks F., Jacobs D., Meysman F. R. J. (2022) "CurieuzenAir: Data collection, data analysis and results". 50 p. Universiteit Antwerpen.

GRAFIEK 4.23: JAARGEMIDDELDE CONCENTRATIES VAN FIJNE DEELTJES (PM_{2,5}) VOOR GESELECTEERDE REFERENTIESTATIONS, TUSSEN 2017 EN 2021

Bron: Leefmilieu Brussel, verwerking BISA

4.3.4. Uitdagingen - Luchtkwaliteit

De luchtkwaliteit in Brussel is de afgelopen jaren aanzienlijk verbeterd. Over een jaar genomen, voldoen de meeste meetstations gemiddeld aan de Europese normen. Naast de specifieke effecten van Covid-19 hebben ook emissiereductiemaatregelen en technologische verbeteringen bijgedragen tot de vermindering van de concentraties¹⁴⁴.

De verontreinigingsniveaus blijven echter problematisch langs de grote verkeersaders, in canyonstraten en in sommige industriegebieden. De nieuwe richtwaarden van de WHO, die in september 2021 zijn gepubliceerd, zijn veel strikter dan de oude. De niveaus van NO₂ en fijne deeltjes PM_{2,5} blijven bijgevolg hoger dan de door de WHO vooropgestelde waarden.

Uit de ruimtelijke analyse van de NO₂-verontreinigingsniveaus die in het kader van de 'CurieuzenAir'-campagne is uitgevoerd, blijkt dat de meest blootgestelde buurten gemiddeld ook de dichtstbevolkte buurten zijn en de buurten met de laagste inkomens. Het zijn tevens de buurten met de minste groene ruimten. Luchtverontreiniging wordt dus niet op dezelfde manier ervaren door de Brusselaars. De meest achtergestelde bevolkingsgroepen die in de buurt van grote wegen wonen, hebben het meest te lijden onder de vervuiling.

Intussen is echter gebleken dat luchtvervuiling veel schadelijke gevolgen heeft voor de gezondheid, waaronder een verhoogd risico op ademhalingsproblemen en hartaandoeningen. Bovendien blijkt uit recente studies dat een hoog luchtvervuilingsniveau een verzwarende factor is voor de effecten van de Covid-19-pandemie en tot meer overlijdens heeft geleid dan in een minder vervuild milieu. Er zijn drie soorten effecten van luchtverontreiniging op de Covid-19-pandemie vastgesteld: een verhoogd risico van overdracht, een verhoogde vatbaarheid en een verhoogde ernst van de infectie.

Het wegverkeer is verantwoordelijk voor ongeveer 60% van de NO₂-emissies en 30% van de emissies van fijne deeltjes. Het is dan ook een van de prioritaire sectoren waar actie moet worden ondernomen.

¹⁴⁴ Leefmilieu Brussel (2021). De luchtkwaliteit in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Jaarverslag 2020.

Op het gebied van mobiliteit moeten verschillende benaderingen worden gecombineerd: ontwikkeling en versterking van de actieve en gedeelde mobiliteit (fietsen, te voet gaan, openbaar vervoer, autodelen, enz.), voortzetting van de acties in verband met de lage-emissiezone, verbetering van de kwaliteit van het wagenpark (privé- en bedrijfsvoertuigen), tenuitvoerlegging van verkeersbeperkende of -kanaliserende maatregelen (bijvoorbeeld via de door het 'Good Move'-plan aanbevolen autoluwe mazen). Er moeten ook begeleidende maatregelen worden genomen om deze nieuwe benaderingen van mobiliteit toegankelijk te maken voor bepaalde meer kwetsbare groepen: ouderen en gepensioneerden, gehandicapten, gezinnen met een laag inkomen, enz.

Dankzij de eerste maatregelen om de meest vervuulende voertuigen in de lage-emissiezone te verbieden, nemen de concentraties NO₂ en fijne deeltjes jaarlijks gemiddeld met enkele procenten af. Dit is een positieve ontwikkeling, maar idealiter zou de invoering moeten worden versneld.

Naast specifieke maatregelen voor het wegverkeer moet worden opgetreden tegen andere bronnen van verontreiniging, met name de verbranding in gebouwen en de tertiaire sector. Er kunnen verschillende strategieën worden geïmplementeerd om de energierenovatie van gebouwen te stimuleren en aan te moedigen: isolatie van gebouwen, vernieuwing van oude boilers, ontwikkeling van hernieuwbare energiebronnen, enz. Dat is de doelstelling van de stedelijke renovatiestrategie, Renolution¹⁴⁵.

De programma's ter bestrijding van de luchtverontreiniging moeten op zijn minst worden voortgezet en de herstelplannen moeten deze vooruitgang begeleiden; zij mogen in geen geval worden gebruikt om de milieuvorschriften te versoepelen.

4.3.5. Bevindingen – Uitstoot van broeikasgassen

De balans van de broeikasgasemissies (BKG) voor 2020 voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is nog niet beschikbaar op het ogenblik van deze nieuwe diagnose. De volgende analyse heeft betrekking op de gewestelijke situatie tijdens de lockdownperiode 2020 (maart-juni 2020).

De gevolgen van de lockdown op de directe broeikasgasemissies in het Brusselse Gewest werden geëvalueerd aan de hand van een vergelijking van de situatie tijdens de weken voor het begin van de lockdown (tot 14 maart) en de situatie na de invoering van de lockdownmaatregelen (van 14 tot 31 maart). De analyse spitste zich toe op 2 belangrijke effecten: het aardgasverbruik en het wegvervoer.

De gegevens over het totale aardgasverbruik voor de geanalyseerde periode komen van Sibelga. De impact op het wegvervoer werd berekend op basis van gegevens afkomstig van de camera's uitgerust met het automatische nummerplaatherkenningsysteem ANPR (*'Automatic Number Plate Recognition'*) in de lage-emissiezone (LEZ). De vergelijking werd wekelijks opgemaakt:

In het geval van aardgas werd er een daling van 20% vastgesteld op het weekgemiddelde van het werkelijke verbruik na de invoering van de lockdownmaatregelen. Deze daling is voornamelijk toe te schrijven aan het verbruik in gebouwen (> 95 % van het totale aardgasverbruik in het Brussels Gewest). Op basis van de beschikbare gegevens is het echter niet mogelijk om een nauwkeurig onderscheid te maken tussen het verbruik in de tertiaire sector en het verbruik in woningen. De toepassing van een weerscorrectie op het totale aardgasverbruik toont aan dat de daling bij constante weersomstandigheden na de invoering van lockdownmaatregelen 25% was geweest. Tijdens de tweede helft van maart was het effectief dan de weken ervoor.

145 <https://renolution.brussels/nl>.

Wat het wegvervoer betreft, wijst de analyse van de LEZ-flitspalen op een halvering van het aantal lichte voertuigen op de weg. Het aandeel personenwagens daalde nog sterker dan de bestelwagens. Dit verschil kan worden toegeschreven aan de (relatieve) toename van thuisleveringen door pakjesdiensten.

Als we rekening houden met de trends die worden waargenomen voor aardgas en wegvervoer binnen de globale hoeveelheid BKG's in het Brusselse Gewest, heeft de invoering van de lockdownmaatregelen bij constante weersomstandigheden geleid tot een globale daling van de uitstoot met 27%.

TABEL 4.4: GERAAMDE TOTALE IMPACT VAN DE LOCKDOWN OP DE DIRECTE BKG-EMISSIES IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST.

	Aandeel in de totale broeikasgasemissies in 2018*	Evolutie ten gevolge van de lockdown (bij constante weersomstandigheden)
Verwarming van gebouwen	54%	-25%
Wegvervoer	27%	-50%
Andere emissiebronnen	19%	0%
TOTAAL BKG's	100%	-27%

Bron: Inventaris van de broeikasgasemissies in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (1990-2018, voorlegging 2020)

Welk effect het einde van de lockdown op de uitstoot van broeikasgassen had, kan alleen op middellange termijn worden gemeten. Er wordt echter verwacht dat de hervatting van het autoverkeer de uitstoot van het wegvervoer opnieuw zal doen stijgen.

4.3.6. Uitdagingen – Uitstoot van broeikasgassen

Wat de uitstoot van broeikasgassen van gebouwen betreft, blijkt uit analyses die op basis van het gewestelijke gasverbruik zijn uitgevoerd, dat de uitstoot van BKG's tijdens de gezondheids crisis met ongeveer 20% is gedaald. Deze geringe daling toont het belang aan van de renovatiestrategie van gebouwen om de Brusselse doelstellingen van het Nationaal Energie-Klimaatplan te behalen.

Van de 570.000 woningen in Brussel zijn er bijvoorbeeld 400.000 aan renovatie toe ¹⁴⁶(hierbij wordt geen rekening gehouden met de woningen waarvan het EPB al hoger ligt dan C+ en met de sociale woningen). Volgens een eerste schatting zouden er jaarlijks 13.500 woningen een volledige renovatie moeten ondergaan.

De uitdaging van de financiering is van cruciaal belang voor de tenuitvoerlegging van de renovatiestrategie. De investering die nodig is om tegen 2050 de doelstellingen van het Gewest in de residentiële sector te behalen, wordt geraamd op 28,7 miljard euro. Er zijn geen exacte gegevens over het huidige renovatiepercentage, maar de schattingen¹⁴⁷ lijken tussen 0,5 % en 0,6 % te liggen (waarschijnlijk gedeeltelijke, geen volledige renovaties en dus minder doeltreffend). Aangezien het streefcijfer zich tussen 3% en 5% situeert, betekent dit dat er 10 keer meer renovaties nodig zijn dan wat nu gebeurt om de doelstelling te halen.

De 'Renolution'-regeling¹⁴⁸ en de daarmee samenhangende renovatiepremies zijn bedoeld om dit doel te bereiken. Deze 'Renolution'-regeling is op 1 januari 2022 in werking getreden. Het voegt de premies voor renovatie, gevels en energie samen. Het budget voor de premies in 2022 wordt verhoogd tot meer dan 50 miljoen euro. Alle bouwheren zijn hierdoor betroffen: huishoudens, bedrijven, mede-eigendommen, scholen, enz.

In een context van economische herverdeling zou het **stimuleren van een duurzame bouw- en renovatiesector** - zowel vraag als aanbod - op drie uitdagingen kunnen inspelen:

- > Het behouden en/of creëren van banen.
- > Tegemoetkomen aan de milieu-uitdagingen door de uitstoot van het Brusselse woningenpark terug te dringen.
- > Ingaan op de sociale uitdaging inzake gezondere, energie-efficiëntere woningen en een vermindering van de energiearmoede.

Bovendien moet het herstel van deze sector worden verankerd in het streven naar duurzaamheid en circulariteit van de economie.

Tot slot sluit dit beleid aan op de doelstelling van het Gewest om veeleer te kiezen voor de renovatie van de bestaande gebouwen in plaats van al te systematisch te kiezen voor een proces van afbreken en opnieuw opbouwen.

¹⁴⁶ Leefmilieu Brussel (2020). Analyse van het effect van de covid-19-lockdown in het BHG op het leefmilieude en aandachtspunten voor de heropstart. Interne nota.

¹⁴⁷ Idem.

¹⁴⁸ Renolution is het Brusselse overheidsprogramma dat gericht is op de energierenovatie van Brusselse gebouwen (ambitie: 100 kWh/m²/jaar voor alle Brusselse woningen in 2050) door middel van renovatiepremies, premies en innoverende praktijken. Zie <https://renolution.brussels/>

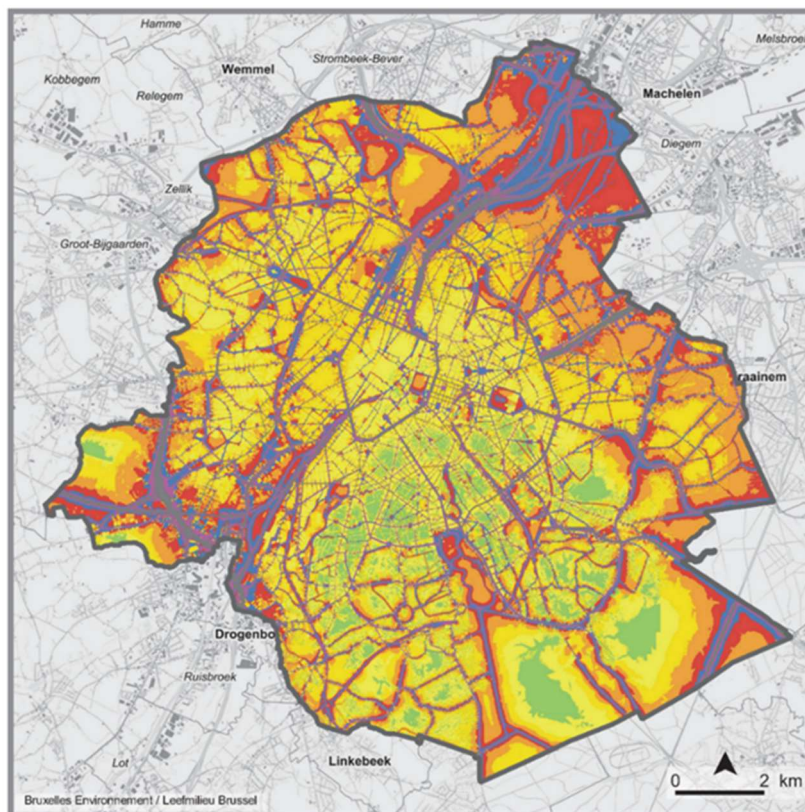
4.3.7. Bevindingen - Lawaai

Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie vormt lawaai de op één na grootste milieubedreiging voor de gezondheid in Europa.

Net zoals alle grote stedelijke gebieden is Brussel relatief lawaaierig. Het in 2017 uitgevoerde onderzoek naar de perceptie van lawaai bevestigt deze bevindingen op gewestelijk niveau: de Brusselaars hebben in de eerst plaats last van het lawaai van het autoverkeer en pas daarna van het luchtverkeer. Daarbij roepen 6 van de 10 inwoners op tot actie.

De hoogste geluidsniveaus worden gemeten in het noorden en oosten van het Gewest (waar de geluidshinder van weg-, lucht- en spoorverkeer samenkomt) en langs de meeste verkeersaders, inclusief de kleine ring en de spoorwegassen (kaart 4.11).

KAART 4.11: KAART VAN HET MULTIBLOOTSTELLINGS- GELUID IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST IN 2016

Niveau moyen annuel / Gemiddeld jaarniveau
Selon l'indicateur - Volgens indicator Lden (Day / Evening / Night)

Lden	
< 45 dB(A)	Très calme / Heel Stil
45 - 50 dB(A)	Calme / Stil
50 - 55 dB(A)	Calme / Stil
55 - 60 dB(A)	Bruyant / Lawaaierig
60 - 65 dB(A)	Bruyant / Lawaaierig
65 - 70 dB(A)	Très bruyant / Heel lawaaierig
70 - 75 dB(A)	Très bruyant / Heel lawaaierig
> 75 dB(A)	Très bruyant / Heel lawaaierig

Multi-exposition = bruit des transports routiers, ferroviaires et aériens
Multi-blootstelling = geluid van het vervoer over de weg, vervoer per spoor en
luchtvervoer

Fond de plan / Achtergrond : Brussels UrbIS © - CIRB-CIBG -- © IGN-NGI

Bron: Leefmilieu Brussel

De door de Regering getroffen maatregelen op het hoogtepunt van de lockdown in 2020 hebben geleid tot een algemene vermindering van de geluidsoverlast. De drastische vermindering van het weg- en luchtverkeer, de stilstand van vele bouwerven, de terugval van de economische activiteiten, de stopzetting van culturele activiteiten en evenementen, de sluiting van vele bedrijven, scholen, horeca, enz. zorgden voor een aanzienlijke daling van het geluidsniveau. Op het terrein worden de effecten van deze bijzondere situatie geregistreerd door het permanente geluidsniveaumeternetwerk van Leefmilieu Brussel.

In het Brusselse Gewest is weglawaai sterk aanwezig in het achtergrondgeluid. In de volgende analyse wordt **de evolutie van het wegverkeerslawaai**¹⁴⁹ tussen januari 2020 en december 2021 onderzocht. Deze analyse is gebaseerd op de LA90-indicator (geluidsniveau dat gedurende 90% van de meettijd wordt bereikt of overschreden, vergelijkbaar met achtergrondlawaai), geregistreerd in de stations van het meetnetwerk van Leefmilieu Brussel bedoeld voor het meten van het wegverkeerslawaai en omgevingslawaai (kaart 4.12).

KAART 4.12: LIGGING VAN DE MEETSTATIONS VOOR WEG- EN OMGEVINGSLAWAAI VAN LEEFMILIEU BRUSSEL

Bron: Leefmilieu Brussel

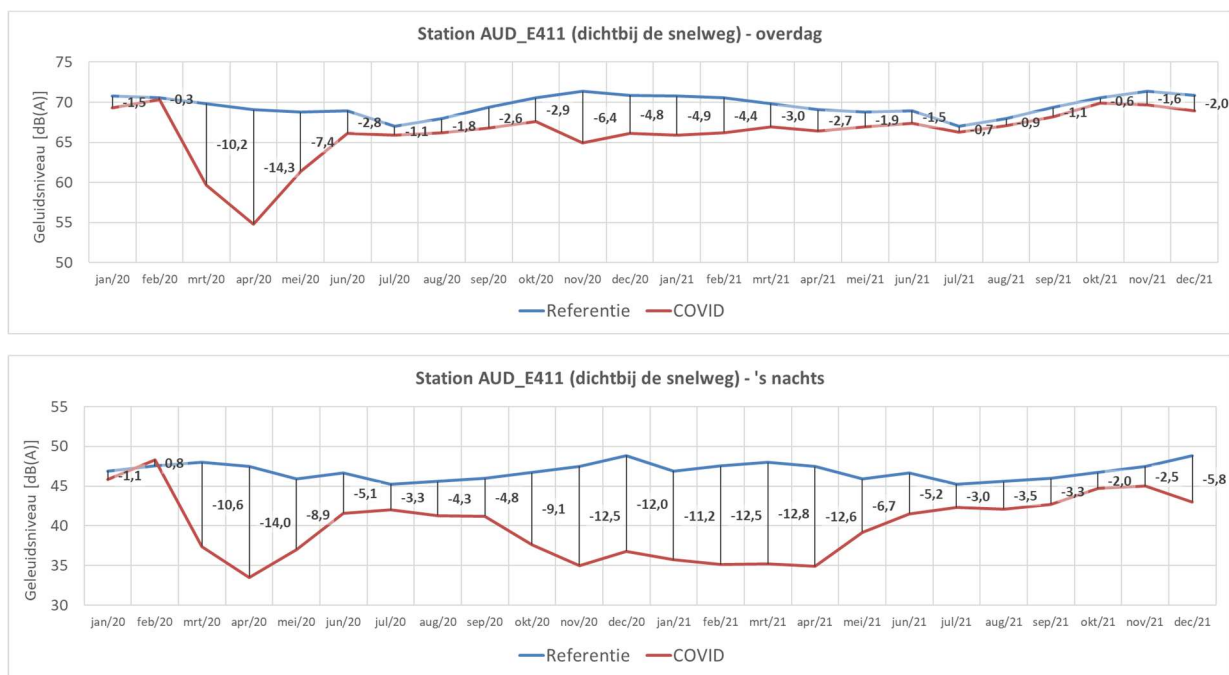
- > Stations geïnstalleerd in de buurt van snelwegen. Het station AUD_E411 is geïnstalleerd langs de autosnelweg E411 op een hoogte van 4 m, terwijl het station WSL_Gull is geïnstalleerd op het dak van een gebouw naast de autosnelweg E40 op een hoogte van ongeveer 30 m. Als gevolg daarvan wordt het ook beïnvloed door de naburige wegen.
- > Stations geïnstalleerd langs grote wegen. Het station AUD_Wavr is geïnstalleerd langs de Waversesteenweg. Vanaf januari 2021 zal, in het kader van de "Stad 30", de maximumsnelheid op de Waversesteenweg worden verlaagd van 50 km/u naar 30 km/u. Het station LKN_Houb ligt aan de Houba de Strooperlaan. De maximumsnelheid op de Houba de Strooperlaan blijft 50 km/u.

¹⁴⁹Er werd geen analyse van het omgevingslawaai uitgevoerd in het kader van de huidige diagnose.

- > Station voor omgevingsgeluid. Het station STG_Tell bevindt zich in een woonwijk in een gebouw aan de Willem Tellstraat. Door zijn ligging meet dit laatste station meer het omgevingslawaai van een woonwijk dan het lawaai van de weg als zodanig.

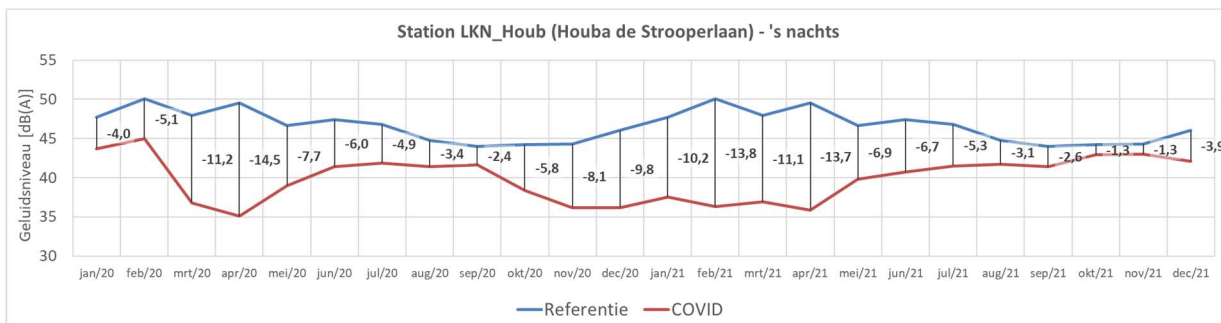
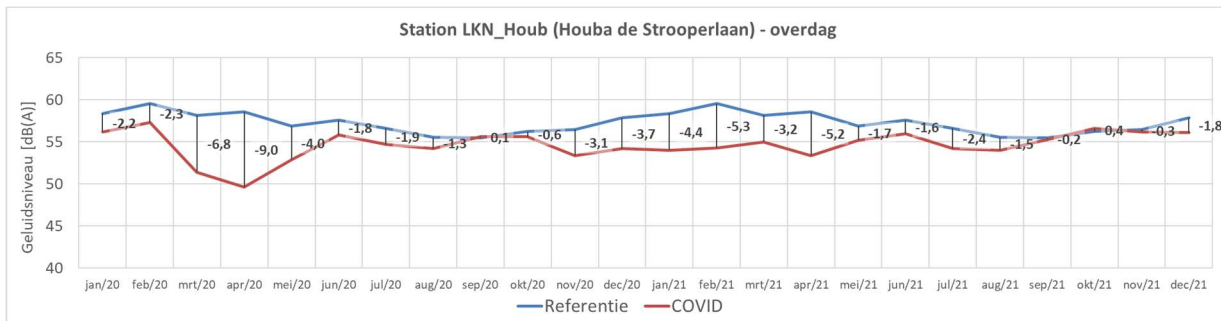
De maandelijkse achtergrondniveaus werden bepaald voor twee periodes: een dagperiode (07-23u) en een nachtperiode (23-07u). Om de tijdens de gezondheids crisis gemeten niveaus ('Covid-19'-curve op de onderstaande grafieken) te kunnen vergelijken met de niveaus die in een normale situatie zouden zijn gemeten ('Referentie'-curve), is het gemiddelde maandelijkse niveau over de laatste 4 jaar vóór de crisis berekend. Voor de maand januari bijvoorbeeld werd het referentieniveau berekend als het rekenkundig gemiddelde van de niveaus die werden gemeten in januari 2016, januari 2017, januari 2018 en januari 2019.

GRAFIEK 4.24: AUD_E411: STATION GELEGEN NABIJ EEN SNELWEG. MAANDELIJKSE GEMIDDELDE GELUIDSNIVEAUS VOOR DE LA90-INDICATOR OVERDAG (07-23U, BOVENSTE GRAFIEK) EN 'S NACHTS (23-07U, ONDERSTE GRAFIEK) TIJDENS DE GEZONDHEIDSCRISIS EN AFWIJKINGEN VAN HET GEMIDDELDE GELUIDSNIVEAU TUSSEN 2016 EN 2019

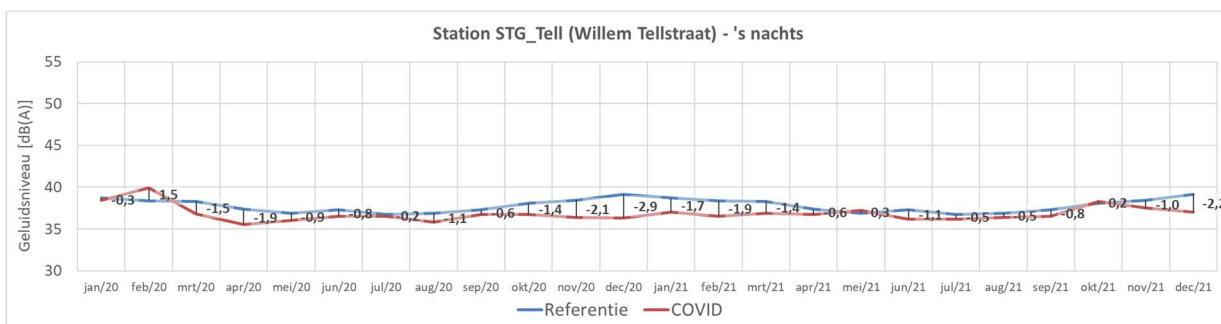
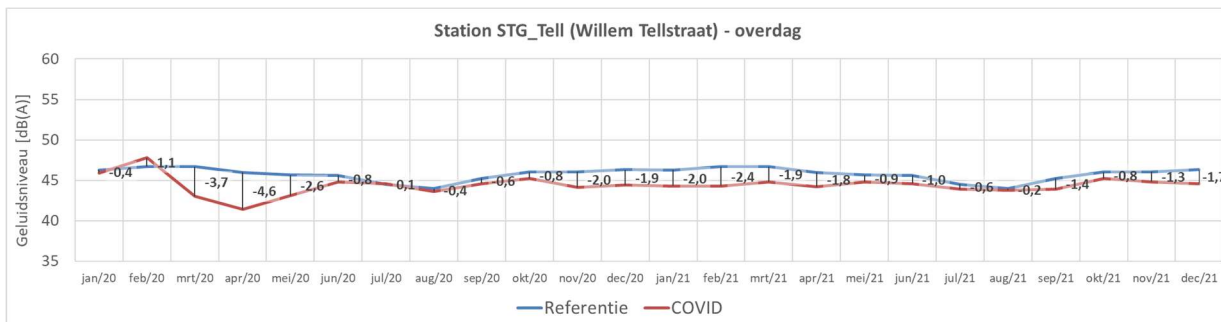
Bron: Leefmilieu Brussel

GRAFIEK 4.25: LKN_HOUB: LANGS EEN GROTE WEG GEÏNSTALLEERD STATION. MAANDELIJKSE GEMIDDELDE GELUIDSNIVEAUS VOOR DE LA90-INDICATOR OVERDAG (07-23U, BOVENSTE GRAFIEK) EN 'S NACHTS (23-07U, ONDERSTE GRAFIEK) TIJDENS DE GEZONDHEIDSCRISIS EN AFWIJINGEN VAN HET GEMIDDELDE GELUIDSNIVEAU TUSSEN 2016 EN 2019

Bron: Leefmilieu Brussel

GRAFIEK 4.26: STG_TELL: STATION GEÏNSTALLEERD IN EEN WOONWIJK. MAANDELIJKSE GEMIDDELDE GELUIDSNIVEAUS VOOR DE LA90-INDICATOR OVERDAG (07-23U, BOVENSTE GRAFIEK) EN 'S NACHTS (23-07U, ONDERSTE GRAFIEK) TIJDENS DE GEZONDHEIDSCRISIS EN AFWIJINGEN VAN HET GEMIDDELDE GELUIDSNIVEAU TUSSEN 2016 EN 2019

Bron: Leefmilieu Brussel

De uitzonderlijke situatie tijdens de verschillende periodes waarin er beperkingen golden in verband met de Covid-19-crisis heeft het mogelijk gemaakt het effect van een drastische vermindering van het verkeer op de door de geluidsniveaumeters van Leefmilieu Brussel gemeten geluidsniveaus te meten.

Overdag werden de laagste achtergrondniveaus waargenomen in april 2020, tijdens de eerste lockdown. Afhankelijk van het station variëren deze dalingen tussen -4,6 en -14,3 dB(A)¹⁵⁰ voor de dagperiode en tussen -1,9 en -14,5 dB(A) voor de nachtperiode. De grootste dalingen worden overdag waargenomen langs de autosnelweg E411 (station AUD_411) en 's nachts op de Houba de Strooperlaan (station LKN_HOUB). De niveaus die werden gemeten op de door het snelweglawaai beïnvloede stations waren vergelijkbaar met de niveaus die langs de grote stadswegen werden gemeten.

Over het algemeen bleven de achtergrondniveaus in 2020 en de eerste helft van 2021 op alle stations lager dan normaal.

Tijdens de nachtperiode zijn de geluidsniveaus ook aanzienlijk gedaald in de maand april en tijdens de spertijd van eind oktober 2020 tot begin mei 2021. Deze dalingen waren zeer uitgesproken (meer dan 10 dB(A)) voor de stations langs de autosnelweg E411 (AUD_Wavr) en de Houba de Strooperlaan (LKN_Houb) en vrij uitgesproken (meer dan 5 dB(A)) in de buurt van de autosnelweg E40 (WSL_Gull) en de chaussée de Wavre (AUD_Wavr).

Sinds het begin van het nieuwe schooljaar in september 2021 naderen of bereiken de niveaus overdag aan alle stations de niveaus die buiten de gezondheids crisis werden gemeten, behalve ter hoogte van het station aan de Waversesteenweg waar de niveaus lager blijven. De in dit station waargenomen dalingen houden echter meer verband met de overgang naar 'Stad 30' dan met het effect van de gezondheids crisis. Voor de nacht bereiken de niveaus de buiten de crisis gemeten niveaus in de stations WSL_Gull (E40) en STG_Tell (Saint Gilles), maar blijven lager in de drie andere stations.

In het algemeen worden voor beide periodes (dag en nacht) de kleinste dalingen waargenomen voor het station in de Willem Tellstraat in Sint-Gillis (station STG_Tell). Het is een station dat minder wordt beïnvloed door wegverkeerslawaai dan door omgevingslawaai.

4.3.8. Uitdagingen - Lawaai

Overlast door stadslawaai verminderen is een belangrijke kwestie voor de levenskwaliteit in de stad. Ze vereist een globale denkoefening over het geluidsbeheer in Brussel en dit op een transversale manier voor alle beleidsdomeinen die met stadsplanning te maken hebben (mobiliteit, infrastructuur, bouwwerven enz.).

De Europese Commissie is van mening dat de lidstaten extra inspanningen moeten leveren om het verkeerslawaai te bestrijden. Zij is van mening dat in het kader van het beleid van de Gemeenschap een hoog niveau van bescherming van de gezondheid en het milieu dient te worden bereikt en dat één van de na te streven doelstellingen de bescherming tegen geluidshinder is. Ze voegt er met name aan toe dat de door de grote agglomeraties ontwikkelde actieplannen erop gericht moeten zijn stille zones te beschermen tegen een toename van het lawaai¹⁵¹.

Leefmilieu Brussel heeft studies uitgevoerd met betrekking tot de bepaling, omschrijving en uitvoering van maatregelen ter bescherming van stille zones.

¹⁵⁰ Ter herinnering: een vermindering met 3 dB komt overeen met een halvering van de bron, een vermindering met 10 dB komt overeen met een deling van de bron door 10.

¹⁵¹ Europese Richtlijn 2002/49/EG betreffende de evaluatie en de beheersing van de geluidsomgeving.

In 2019 werd een plan ter bestrijding van stadslawaai aangenomen: het 'QUIET.BRUSSELS'-plan¹⁵². Het heeft tot doelstelling om de gevolgen van lawaai voor de gezondheid (en in het bijzonder de gevolgen van het transportlawaai) te verminderen, iedereen toegang te geven tot rust en stilte en de aantrekkelijkheid van de stad in stand te houden.

Op het vlak van stadsplanning zijn het QUIET.BRUSSELS-plan en het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling het eens over de noodzaak om stilte- en comfortzones in het Brussels Gewest te creëren. De veralgemening van de zone 30 op alle wegen van het Gewest past ook in deze logica van het verkeersluw maken en het verminderen van de geluidshinder.

Rekening houdend met de hoge bebouwingsdichtheid in de stad en de bijzondere kenmerken van het Brusselse stadsweefsel, werd gekozen voor twee verschillende concepten van 'rust':

- > **Rustig wonen:** m.a.w. in woonwijken die worden blootgesteld aan een geluidsniveau met een Lden van minder 55 dB(A) en met een lage dichtheid van industriële (o.a. vervoersgebonden) activiteiten, horeca en handelsactiviteiten, weinig uitgaansleven en zonder politiebureau of brandweerkazerne in de buurt.
- > **Tot rust komen:** in parken, bossen, op begraafplaatsen, op openbare plaatsen van meer dan 10.000 m² of langs landwegen van meer dan 100 m lang, waar het geluidsniveau van het wegverkeer lager ligt dan een Lden-waarde van 55 dB(A) over minstens 50% van hun oppervlakte of lengte.

Er werd een multicriteriamethode ingevoerd om de betreffende ruimten op het Brusselse grondgebied in kaart te brengen. Zo werden verschillende zones bepaald op basis van criteria zoals de vegetatiegraad, de oppervlakte van de zone en het geluidsniveau dat volgens de geluidsbelastingkaarten van het wegvervoer is vastgesteld (zie onderstaande [kaart 4.13](#)):

- > Comfortzones in rustige woonwijken (vanuit het oogpunt 'Rustig wonen');
- > Comfortzones in publieke ruimten (vanuit het oogpunt 'Tot rust komen');
- > Secundaire comfortzones: hieronder vallen groene ruimten kleiner dan 10.000 m² en verharde ruimten (publieke ruimten, enz.) die toegankelijk zijn voor het publiek en deel uitmaken van een comfortzone in de woonwijken.

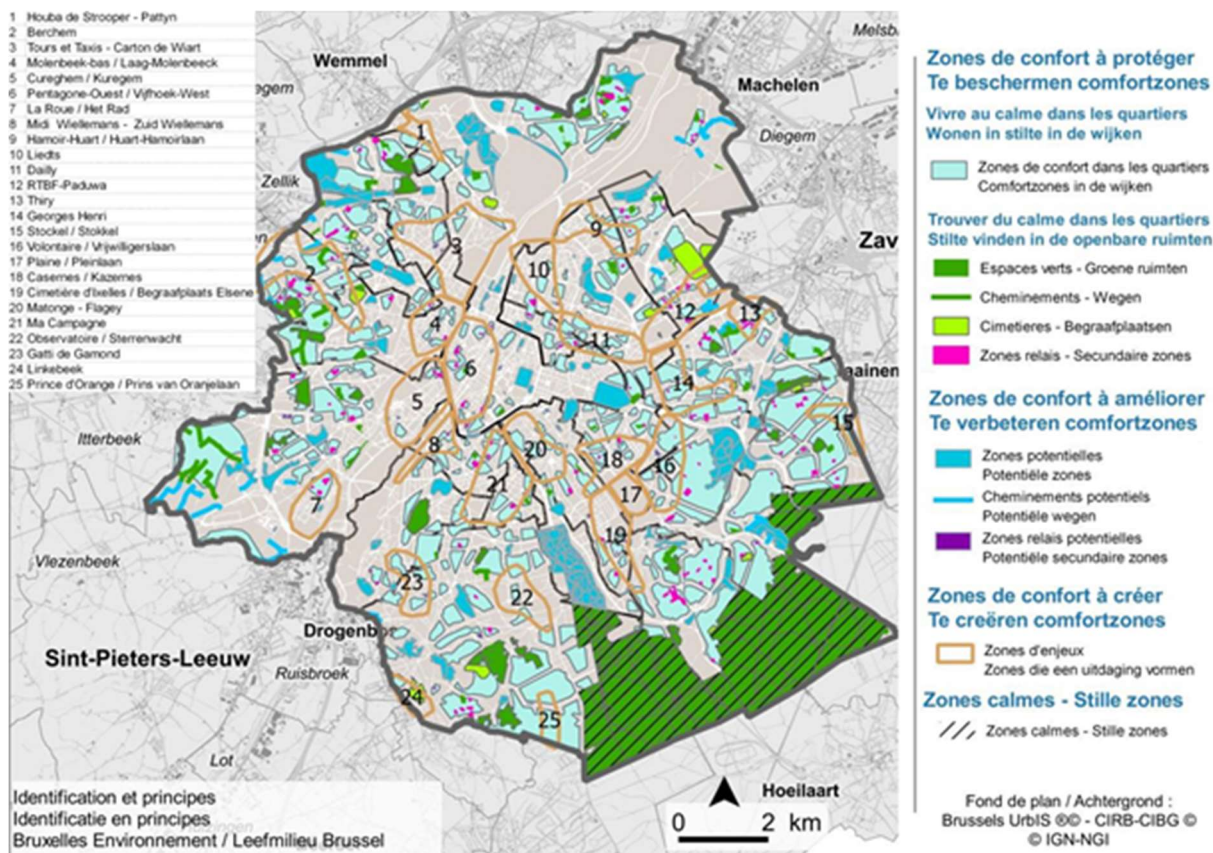
Het mag duidelijk zijn dat er zich in het stadscentrum en binnen de eerste kroon slechts enkele kleine comfortzones bevinden en er in de onmiddellijke omgeving geen ruimere comfortzones aanwezig zijn. Het is dan ook een uitdaging om in deze dichtbebouwde gebieden rustige zones te creëren, en dit in aansluiting op de behoefte aan kwaliteitsgroen ([kaart 4.13](#)).

Concreet zal meer aandacht worden besteed aan verscheidene acties zoals:

- > Verbeteren en bevorderen van bestaande stille ruimten,
- > Beschermen van de binnenterreinen van huizenblokken,
- > Bepalen en in stand houden van geluidsomgevingen van goede kwaliteit (beperken van opkomend geluid, ingrijpen op achtergrondlawaai, spelen met maskereffecten, begroeide muren of aarden wallen, enz.).

¹⁵² <http://quiet.brussels>

KAART 4.13: TE ONTWIKKELEN EN TE BESCHERMEN COMFORTZONE

Bron: Leefmilieu Brussel

4.4. TERRITORIALE ONTWIKKELINGEN VAN DE ECONOMISCHE EN PRODUCTIEACTIVITEITEN

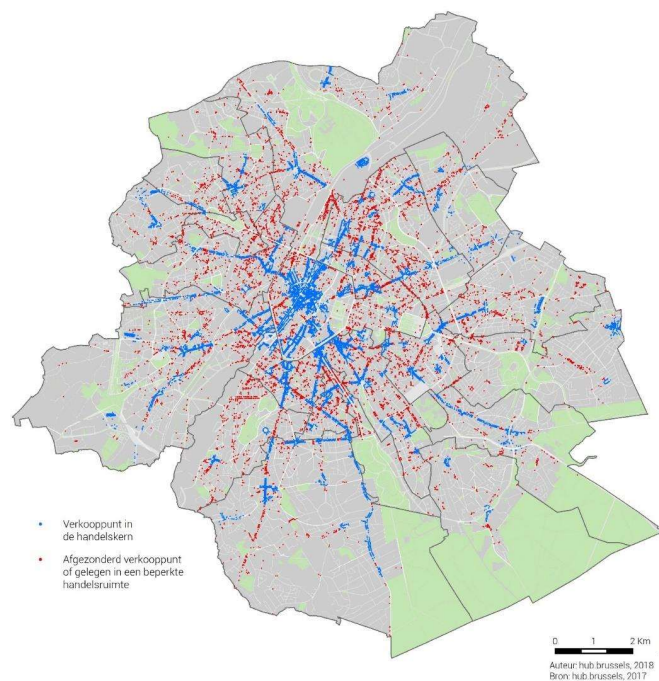
4.4.1. Vaststellingen

Commerciële activiteiten

De situatie van de handelsactiviteiten in het Brussels Gewest vóór 2020 wordt gekenmerkt door:

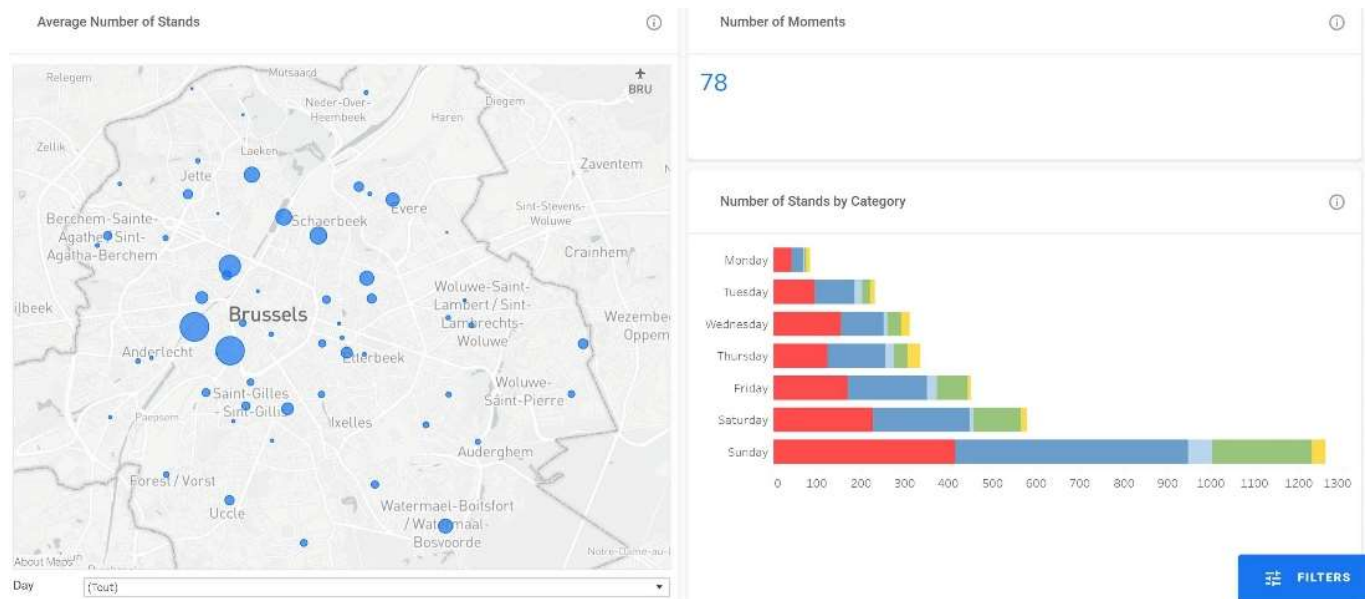
- **Geconcentreerde handelskernen verspreid over het hele grondgebied** (met uitzondering van het noordoosten) en een netwerk van geïsoleerde handelszaken, voornamelijk in de eerste kroon (zie kaart 4.14).
- In de Vijfhoek en de binnenste voorsteden krimpt het aanbod op de weinige grote wegen in het stadscentrum en de oude voorsteden. In de periferie behouden alleen de dichtstbevolkte centra een commerciële activiteit in hun kern.
- Een toename van het vloeroppervlak van de handelsactiviteit ondanks de vermindering van het aantal verkooppunten, alsmede een discrepantie tussen de theoretische benadering van het geldende GBP en de realiteit van de inplanting van de winkels, aangezien minder dan 50% van de winkels zich in een lint voor handelskernen bevindt en het merendeel van de activiteit zich daarbuiten ontwikkelt, hoewel zij minder stedenbouwkundige beperkingen opleggen.
- **Zowat overal in het BHG zijn er drukbezochte markten**, in het bijzonder aan het einde van de week, van zeer uiteenlopende omvang (zie Grafiek 4.27).

KAART 4.14: AANWEZIGHEID VAN VERKOOPPUNTEN IN BRUSSEL IN 2017

Bron. Overzicht van de handel, hub.brussels & perspective.brussels

GRAFIEK 4.27: MARKTEN (LIGGING, OMVANG, DAGEN)

Bron: Analytics.brussels - hub.brussels

Productieactiviteiten

- > De productieactiviteiten in het Brussels Gewest worden gekenmerkt door:
 - Ruimten (met name bestemd voor de bouw, recycling en voedselverwerkende activiteiten) geconcentreerd aan de oevers van het kanaal;
 - Een voortdurende vermindering van de voor deze activiteiten bestemde oppervlakte;
 - Een vraag naar middelgrote oppervlakken (tussen 150 en 500 m²);
 - Een dynamiek van initiatieven van ondernemers dankzij overheidssteun, met name op het gebied van economische transitie (circulaire economie, stadslandbouw, enz.).
 - **Een aanzienlijke leegstand:** 12% lege oppervlakten (586.538 m²) in een algemene context van de-industrialisatie en vlucht van de productieactiviteiten van het centrum naar de periferie. Van de vrijgekomen ruimten wordt 47% omgevormd tot woningen, maar het aandeel van winkels en voorzieningen is nog steeds aanzienlijk. Deze reconversies naar woningen dragen ook bij tot de functionele mix in die gebieden van het GBP waar dit toegestaan is.
- > De afgelopen jaren is er sprake van een aanzienlijke toename van de vraag van kleine bedrijven naar middelgrote productieterreinen tussen 150 en 500 m² gelegen op het gewestelijke grondgebied. Daarom heeft het **Gewest de ontwikkeling van nieuwe bedrijvenparken voor zko's, kmo's en mgo's gesteund**. Verscheidene zijn in gebruik genomen (Newton I en II, Greenbizz, Magellan, Cityline en Birmingham) of zijn in ontwikkeling (CityCampus, NorthCity, Novacity, CityGate II en III, Greenbizz II, Copernic, ...). De snelle commercialisering van deze modules en het zeer lage leegstandspercentage bevestigden de eerder vastgestelde behoeften.
- > Dit soort **modulaire infrastructuur** effent het pad voor productieactiviteiten in de stad, die banen creëren (direct en indirect) én goederen en diensten introduceren die essentieel zijn voor de goede werking van de stad. Het gaat met name over de productie van voorwerpen en meubilair (schrijnwerk, design, textiel, enz.), reparatie- en onderhoudsactiviteiten en voeding van de korte keten (ambachtslui, microbrouwerijen, producenten/verwerkers/distributeurs van voedingsmiddelen, enz.)
- > Deze activiteiten bieden ook een gedeeltelijk antwoord op de uitdagingen van de gezondheids crisis doordat ze het Gewest minder afhankelijk maken van derden voor bepaalde basisgoederen, door de

productie dicht bij de plaats van consumptie te brengen. Voor de periode 2020-2022 is immers gebleken dat het van belang is te beschikken over voorraden of productiecapaciteiten voor een hele reeks strategisch geachte producten, zoals geneesmiddelen, medische en paramedische apparatuur, energie, waaraan nog levensmiddelen moeten worden toegevoegd. Het is daarom cruciaal geworden om deze plaatsen te ontwikkelen en te onderhouden. Bovendien gaat het om infrastructuur die zich vrij gemakkelijk in het stadsweefsel integreert en zelfs kan bijdragen aan de stedelijke heropleving, indien ze van bij het begin van het project vanuit dit oogpunt werd geconcipieerd.

- > Parallel met deze nieuwe constructies vormt ook het gebruik van vrije oppervlakken in te renoveren gebouwen, op terreinen in aanbouw, door tijdelijk gebruik, een hefboom en een kans om actoren en economische projecten die verband houden met de creatieve industrieën in de stad te integreren. De terbeschikkingstelling van ruimte tegen zeer gunstige voorwaarden maakt het immers mogelijk economische projecten te doen ontstaan waarvan de plaats in de stad gerechtvaardigd, nuttig en gewenst is. Ook hier moet hun rol in de snelle stedelijke herwaardering worden benadrukt. De oprichting van een loket voor tijdelijk gebruik zal dit proces ondersteunen.

Kantoren

Voor de Brusselse kantorenmarkt onthouden we vooral de volgende feiten:

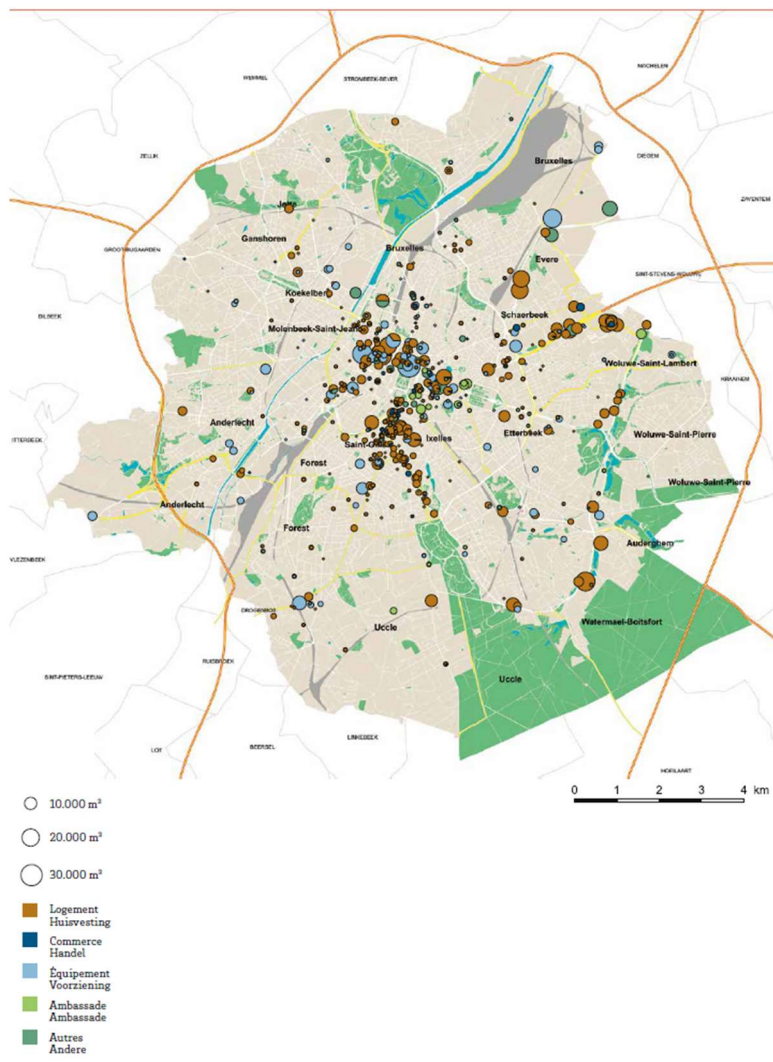
- > De kantoorinventaris tekende op 31 maart 2021 een **nettostijging op van 32.810 m²** in vergelijking met 1^{januari} 2019, maar achter dat cijfer gaan **grote verschillen** schuil: een aanzienlijke stijging met 116.598 m² in het Central Business District (CBD), maar tegelijkertijd een daling met 83.788 m² in de decentrale wijken (zie [kaart 4.16](#)).
- > **De klokvormige evolutie van de voorraad** sinds 2007 wordt geïllustreerd door [grafiek 4.28](#).
- > **Het behoud van de kantoorvoorraad (12.701.973 m²), ondanks de talrijke reconversies** (332.985 m² vergund in 2018, 2019 en 2020), aangezien deze wordt gevoed door de komst van nieuwe constructies op de markt.
- > **Er zit ook een aanzienlijke hoeveelheid kantoorruimte in de pijplijn** (512.721 m² vergund). Dit doet de vraag rijzen naar de effectieve bezetting van deze nieuwe kantoren, in overeenstemming met de marktbehoeften, maar vooral naar de bezetting van verouderde kantoren. De vernieuwing van het aanbod zou immers, via een domino-effect, het vrijkomen van oudere kantoorruimte kunnen versnellen. Deze ontwikkeling doet zich inderdaad voor in een context waarin de vraag naar ruimte afneemt, het aantal nieuwkomers gering is en het leeuwendeel van de verhuizingen afkomstig is van bestaande spelers die af en toe hun oppervlaktebehoeften verminderen. Dit geldt vooral voor de Noordwijk (206.573 m²). Daar is er een denkoefening aan de gang onder leiding van het Gewest om te streven naar een grotere mix van functies, een voortdurende bedrijvigheid over werkdagen en -uren heen, en om gebouwen opnieuw in verbinding te brengen met hun onmiddellijke omgeving. Het wekt veel verwachtingen. Het Centrum en de Europese Wijk illustreren de belangstelling van het Central Business District voor kantoorlocaties.
- > **Een leegstandspercentage van 7,7% in 2020**, d.w.z. bijna 1 miljoen m², dat lichtjes stijgt maar waarschijnlijk nog veel meer zal toenemen door het fenomeen van grijze leegstand. Deze grijze leegstand, die wordt aangetroffen binnen verhuurde kantoorruimte, is de ruimte die in de loop van een huurcontract overtollig blijkt te zijn en op de markt wordt gebracht, zonder dat deze noodzakelijkerwijs in de leegstandscijfers voorkomt, aangezien het uiteindelijk een kwestie van onderverhuur is die niet automatisch via de makelaars loopt.
- > Een leegstand die grotendeels (61% van het vloeroppervlak) **bestaat uit verouderde gebouwen** (op technisch vlak en buiten de meest aantrekkelijke locaties).

- > 56% van de reconversies betreft woningen, en de overgrote meerderheid daarvan vindt plaats in gebieden die bij het GBP ingekleurd zijn als Administratiegebieden. Er is dus sprake van de introductie van een functionele mix in gebieden die a priori monofunctioneel waren. De locaties van deze reconversies zijn aangegeven op **kaart 4.15**.

KAART 4.15: RECONVERSIES VAN KANTOREN (1997-2020) PER BESTEMMINGSTYPE

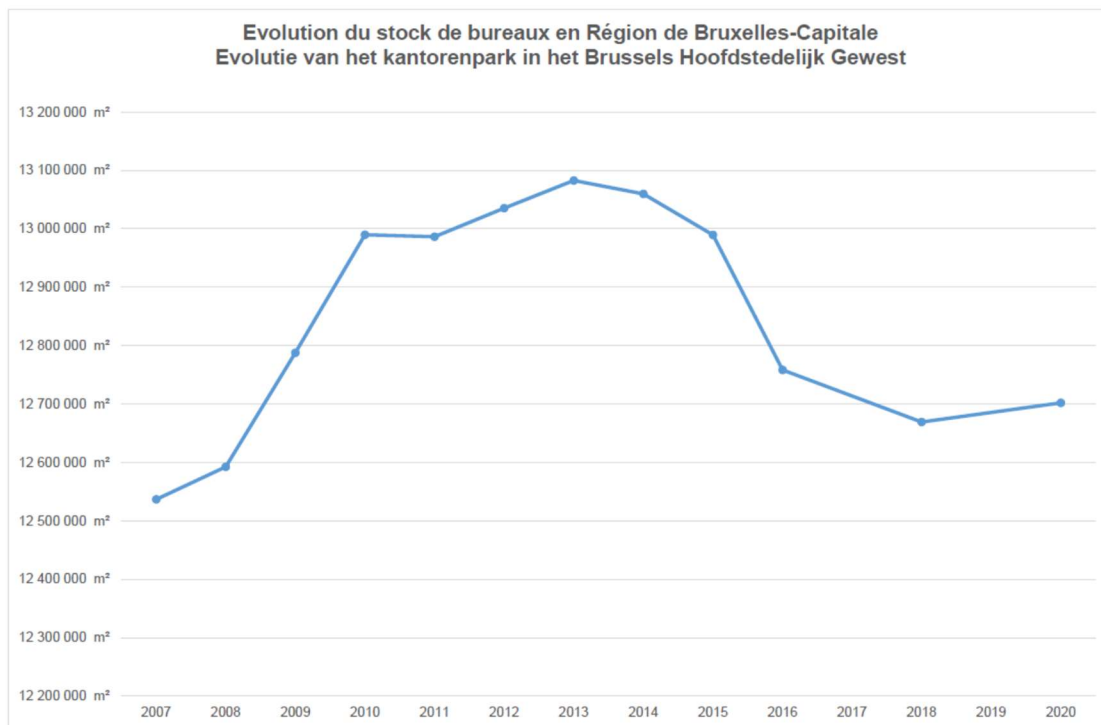
CARTE 6 Conversions de bureaux (> 500 m²), autorisées entre 1997 et 2020, par type de destination
KAART 6 Reversies van kantooroppervlakte, toegestaan tussen 1997 en 2020, per bestemmingstype

Bron: perspective.brussels

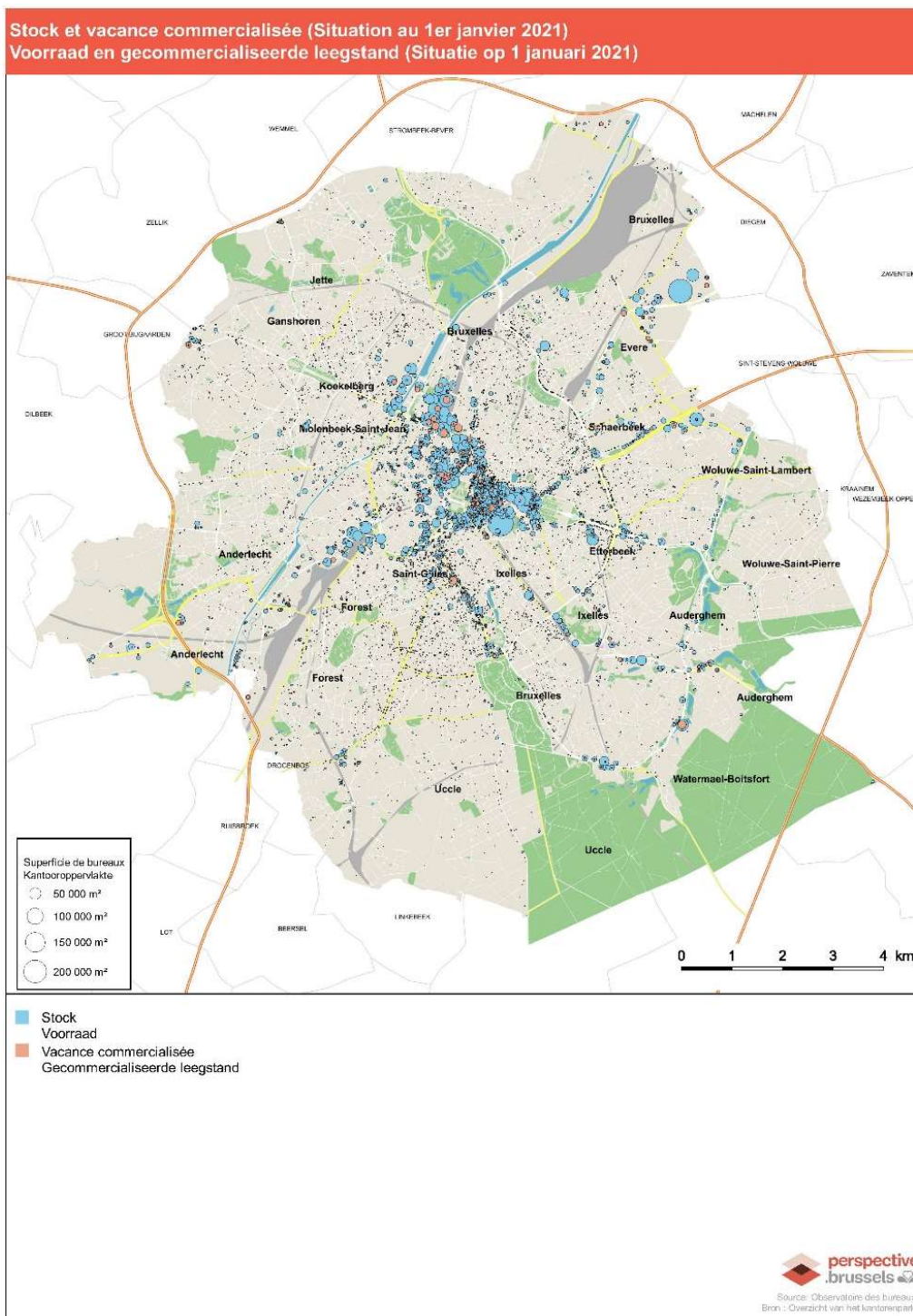
- > De herziening op korte of middellange termijn van de vestigingsstrategie van zeer belangrijke spelers op de Brusselse markt, zoals de Europese Commissie, de NMBS, de Regie der Gebouwen of de Nationale Bank van België, maar ook particuliere spelers zoals Belfius, Total energies of Engie, zullen enorme bewegingen van communicerende vaten teweegbrengen.
- > Zij overwegen immers allemaal een min of meer aanzienlijke vermindering van hun bezette oppervlakte. De gebouwen die men daarbij zal verlaten, zullen moeten worden gerenoveerd als ze nog kantoorgebruikers willen aantrekken.

GRAFIEK 4.28: EVOLUTIE VAN HET KANTORENPARK IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

Bron: Overzicht van het kantorenpark, 2021

KAART 4.16: BESCHIKBARE EN LEEGSTAANDE KANTOORRUIMTEN

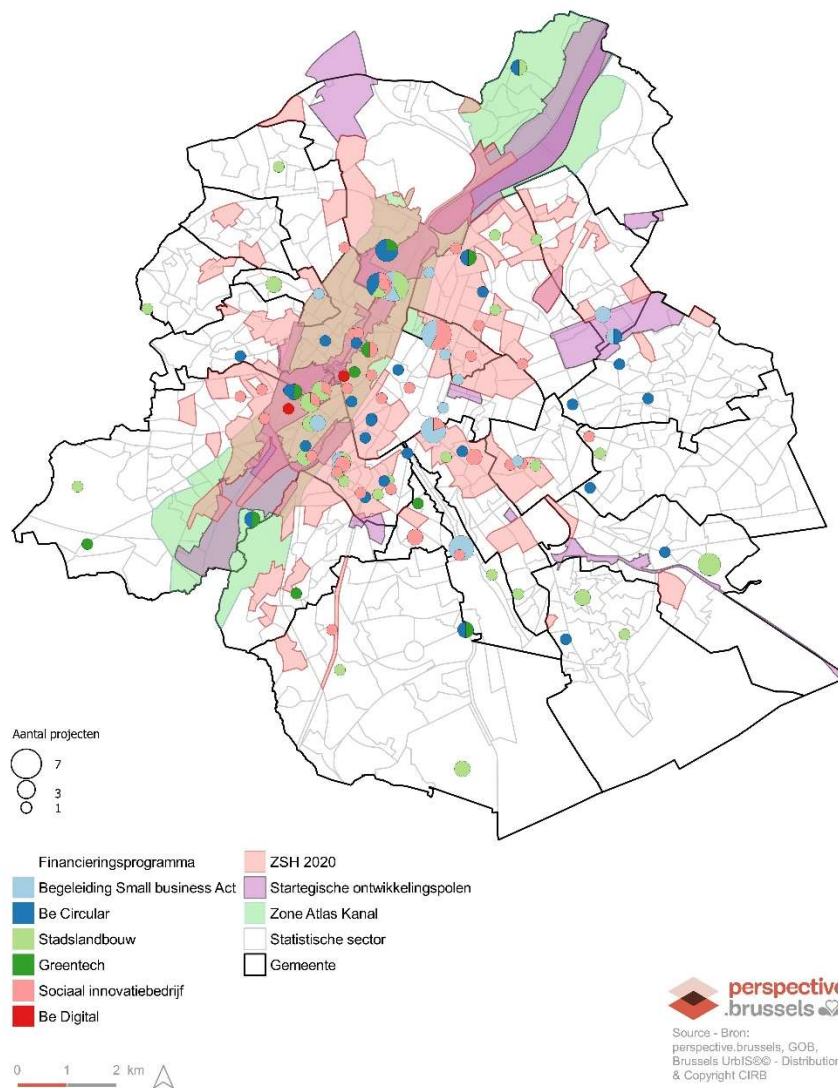
Bron: Overzicht van het kantorenpark, 2021 - perspective.brussels

Economische dynamiek op het niveau van de Zone voor Stedelijke Herwaardering (ZSH)

- > De aanwezigheid van grote gewestelijke tewerkstellingspolen binnen de ZSH levert weinig jobs op voor de lokale inwoners die zich geconfronteerd zien met bijzonder hoge werkloosheidscijfers (gemiddeld 27% in 2015). Deze paradox, die over het algemeen van toepassing is op het volledige BHG, is opmerkelijk in de ZSH. Deze discrepantie tussen de aanwezige economische activiteit en het werkloosheidsniveau van de lokale bevolking is enerzijds toe te schrijven aan de continue de-industrialisering sinds 20 jaar van het Gewest, en in het bijzonder in de Kanaalzone (reconversie van industriële ruimten naar andere soorten van stedelijke functies, voornamelijk huisvesting of voorzieningen, ook in de Ondernemingsgebieden in een Stedelijke Omgeving (OGSO). Anderzijds is het te wijten aan de "hoge mate" van tertiërisering van de Brusselse economie (financiën, zakelijke dienstverlening, administratie, universiteiten, ziekenhuizen, enz.), terwijl meer dan een kwart van de werkzoekenden geen beroepskwalificaties heeft.
- > In dit gebied bestaat er een pool van zelfstandigen en werknemers met vaardigheden in de industrie, de ambachtelijke en commerciële sector. Hun in het buitenland verworven kennis en diploma's worden vaak niet erkend¹⁵³.
- > Een door de overheid gesteunde ondernemings- en innovatiedynamiek (groene, circulaire en sociale economie) vult geleidelijk de leemte in de economische activiteiten op en draagt bij tot de herindustrialiseringsbeweging van de stad met de vestiging van kleinschaligere activiteiten naast woningen, voorzieningen en publieke ruimten. De meeste van deze projecten zijn gemengd. Er moet echter aandacht worden besteed aan de effectieve bestemming van de economische oppervlakten (zie kaarten 4.17 en 4.18).

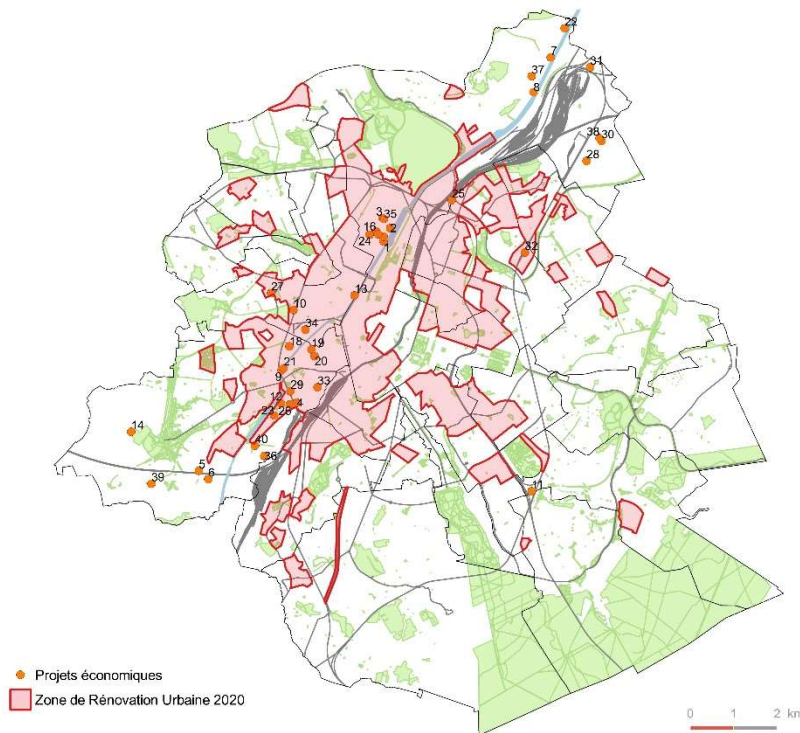
¹⁵³Indicator 'opleidingsniveau van de werkzoekenden in 2018' van het Brussels Observatorium voor werkgelegenheid en opleidingen, subindicator - 'studie in het buitenland zonder erkende gelijkwaardigheid'.

KAART 4.17: ECONOMISCHE INITIATIEVEN TUSSEN 2016 EN 2018

Bron: Brussel Economie en Werkgelegenheid, perspective.brussels

**KAART 4.18: GEBIEDEN VOOR ECONOMISCHE ACTIVITEITEN: PROJECTEN 2015
– 2020**

Bron: perspective.brussels, Citydev, BMA, Brussels UrbIS©© - Distribution & Copyright CIBG

4.4.2. Territoriale gevolgen van de pandemie voor de economische en productieactiviteiten

Handelszaken

- > De evolutie van het aantal bezoekers aan de belangrijkste winkelgebieden wordt behandeld in deel 2 van deze diagnose.
- > De pandemie vestigt de aandacht op de aanwezigheid en het nut van buurtwinkels (die zowel laaggeschoolde plaatselijke werkgelegenheid garanderen als een lagere concentratie van consumenten), de algemene opkomst van de elektronische of online handel (die weinig sociale interactie genereert) en het uitloeijsel daarvan, de organisatie van logistieke ketens en dispatchingruimten.
- > Het waargenomen verlies aan snelheid van de linten voor handelskernen staat in contrast met de behoefte aan buurtwinkels en de waargenomen toename van het volume van de activiteit van bepaalde detailhandelszaken (slagers, viswinkels, enz.). Het lijkt te wijzen op een door de periode van de gezondheids crisis versnelde herschikking van het Brusselse detailhandelsnetwerk.

- > Telewerk heeft gevolgen gehad voor de handelswijken en de horeca in de meest monofunctionele tertiaire werkgelegenheidscentra en de sectoren die met dit passerende cliënteel te maken hebben: een andere sector waar een belangrijk deel van de activiteit door de aanwezigheid van werknemers wordt geïnduceerd, is de handel en de horeca (Le roch, 2021). De gevolgen van telewerk zullen in de Brusselse ruimte zeker gedifferentieerd zijn. De handelswijken en de horeca-activiteiten die gebaseerd zijn op de meest monofunctionele tertiaire werkgelegenheidscentra en die welke verbonden zijn met dit passerende cliënteel zullen de grootste moeilijkheden ondervinden. Denk aan de Europese wijk, de sokkel van kantoorgebouwen en de gebieden rond de grote Brusselse stations - Centraal, Noord en Zuid. In deze buurten is reeds sprake van sluitingen, hoewel het moeilijk is hiervan een balans op te maken gezien het kruisefect van de gezondheidsmaatregelen. In de woonwijken gevestigde commerciële activiteiten zouden daarentegen een nieuw cliënteel van telewerkers kunnen vinden, die meer rond hun woonplaats consumeren en winkelen¹⁵⁴.
- > Het fenomeen van dark kitchens en dark stores¹⁵⁵ dat tijdens de lockdown is ontstaan, zou bestudeerd moeten worden. Ook de gevolgen en mogelijkheden van afhaling en bezorging in de horeca moeten worden geëvalueerd (bezorging in publieke ruimten, afval, enz.).

Productieactiviteiten

- > De pandemiecrisis stelt de verplaatsing van de productie van goederen die voldoen aan de behoeften van de inwoners van Brussel in combinatie met het bestaande industriële weefsel in vraag. Deze verplaatsing heeft nog andere effecten die moeten worden gemeten (toename van het wagenpark, specialisatie, levensvatbaarheid op middellange en lange termijn in een gemonialiseerde economie, interacties met de habitat en de vervuiling, enz.).
- > Er zijn niet genoeg gegevens over een mogelijke territoriale ontwikkeling van de productieactiviteiten als gevolg van de Covid-19-crisis. Observatie en evaluatie op langere termijn zullen nodig zijn om het eventuele effect te bepalen.

Kantoren

Volgens het Overzicht van het kantorenpark is de impact van de gezondheidscrisis op de kantoren aanzienlijk. **De gevolgen zijn nog niet volledig zichtbaar en meetbaar.** Hoewel veel spelers uit de vastgoedsector, de financiële wereld, de academische wereld en de managementsector zich met dit onderwerp hebben beziggehouden, is het nog te vroeg om definitieve conclusies te trekken. Niettemin maakten een aantal bedrijven publiekelijk hun voornemens met betrekking tot de toekomstige kantoorbezetting bekend. Waarnemers van veranderingen in de organisatie van de arbeidswereld zijn het erover eens dat de crisis trends versnelt die al ten grondslag lagen aan telewerken, dat sinds de jaren 2010 een duidelijk stijgende lijn vertoont. Telewerk wordt gedefinieerd als "het gebruik van technologie om een werkopdracht buiten de gebouwen van de werkgever te organiseren en uit te voeren, wanneer dit ook in die gebouwen had kunnen gebeuren".

De gevolgen van de gezondheidscrisis voor de kantoormarkt kunnen als volgt worden samengevat¹⁵⁶:

¹⁵⁴ Bron: BISA 2021, Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

¹⁵⁵ *Dark stores* en *dark kitchens* zijn winkels en restaurants die niet toegankelijk zijn voor het publiek: zij werken op bestelling en bieden hun producten alleen aan voor levering. Naast de overlast door het grote aantal voertuigen - die vaak via platforms van het type Uber worden beheerd -, de openingsuren en de arbeidsomstandigheden, concurreren zij met activiteiten die sociale banden scheppen door de lokalen over te nemen zonder de kosten te dragen die verbonden zijn aan de ontvangst van het publiek.

¹⁵⁶ Bron: Overzicht van het kantorenpark, 2021.

- > **De kantoorbezetting:** we mogen ervan uitgaan dat de **gebruikte oppervlakten zullen afnemen** en dat om verschillende redenen en in verschillende vormen: De Nationale Bank van België¹⁵⁷ raamt **voor de komende vijf jaar een daling van de kantooroppervlakte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest met 22%**. De omvang verschilt van sector tot sector. Vooral de sectoren informatie en communicatie, banken en verzekeringen, en ondersteunende diensten zullen deze evolutie voelen¹⁵⁸. ING streeft bijvoorbeeld naar 50% telewerken¹⁵⁹. De reconversie of overhaaste inkrimping van de kantoorbezetting zal waarschijnlijk leiden tot een toename van de leegstand en een neerwaartse druk op de huurprijzen op de vastgoedmarkt die al wordt waargenomen sinds de crisis van 2018. Volgens de BISA¹⁶⁰-studie zal, de flexibele 'flex office'-organisatie van het werk (die leidt tot een vermindering van het aantal m² aan kantoorruimte) niet leiden tot een rekenkundige vermindering van de verhouding m²/aanwezig werknemer. De vermindering van de verhouding m²/werknemer van de onderneming zou zich eerder rond een verhouding van 0,5 situeren.¹⁶¹ Uit deze studie blijkt dat de vermindering van de oppervlakte zowel geografisch als vectorieel en naar gelang van de grootte van de onderneming varieert: de grootste ondernemingen - tot 10% - denken eerder aan een vermindering van de verhouding m²/werknemers, terwijl deze vermindering slechts door 4% van de kleine ondernemingen wordt overwogen. Ter herinnering: de mogelijkheid om te telewerken in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest geldt voor 1 op de 2 werknemers.
- > De crisis heeft de geografische transformatie van kantoren versneld: de centrale en toegankelijke gebieden (Europese wijk, centraal station en, in mindere mate, de Noordwijk en het Zuidstation) winnen aan aantrekkingskracht ten nadele van de wijken in de tweede kroon.
- > Het bestaan van verschillende vestigingsstrategieën op basis van het type economische actor¹⁶²:
 - Spelers met meerdere vestigingen zullen blijven rationaliseren, zich heroriënteren en hun vestigingen beperken tot één of minder vestigingen in het Gewest. Dit zijn particuliere actoren zoals banken, of overheidsactoren zoals federale, regionale en Europese administraties. Deze actoren zullen de grootste impact hebben met een geschatte daling van 30% in hun oppervlakten. In deze context is de kans het grootst dat federale overheidsactoren gedecentraliseerde kantoren ontwikkelen in de Brusselse periferie of in andere Belgische steden, gezien hun uitgebreide wervingsgebied¹⁶³.
 - Spelers met één grote site in Brussel zullen hun voetafdruk beperken en hun gebouwen herinrichten. De projecten van grote ondernemingen zoals KBC, Proximus of Engie in de Noordwijk vallen in deze categorie. Actoren wier hoofdvestinging zich niet in Brussel bevindt, zouden de hoofdstad kunnen verlaten.
 - "Opportunistische" actoren die reeds in het Gewest aanwezig zijn of uit de twee andere Gewesten komen, verplaatsen hun activiteiten naar een gunstigere locatie (bijvoorbeeld die van een betere nabijheid van het openbaar vervoer, van de besluitvormingscentra, enz. kan

¹⁵⁷ <https://www.nbb.be/fr/articles/le-chiffre-daffaires-des-entreprises-poursuit-son-lent-redressement-mais-les-perspectives>

¹⁵⁸ [Idem.](#)

¹⁵⁹ De helft van de gewerkte uren zullen gepresteerd worden via telewerk. "Telewerken wordt de norm bij ING", Trends-Tendances, 11/03/2021.

¹⁶⁰ BISA: "Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest", perspective.brussels, oktober 2021

¹⁶¹ Dit betekent dat in een bedrijf van 10 personen en 100 m², waarvan de helft zou telewerken, de oppervlakte zou dalen tot 75 m² en niet tot 50 m².

¹⁶² Ibidem, BISA oktober 2021, pag.38

¹⁶³ https://fedweb.belgium.be/nl/verlof_afwezigheid_en_werktijd/werktijd/satellietwerk

genieten) of breiden zich in het Gewest uit. Coworkingbedrijven, kleine adviesbureaus en kleine consultancybedrijven vallen onder deze categorie. Actoren wier hoofdvestiging zich niet in Brussel bevindt, zouden de hoofdstad kunnen verlaten.

- > **Telewerk zou wel eens op grote schaal structureel kunnen worden**, waardoor ondernemingen en overheidsdiensten hun huisvesting zullen moeten herzien. Bijgevolg is de kans groot dat de rol van het kantoorgebouw zal evolueren, hoewel dit proces verschillende jaren zal duren (al was het maar wegens de duur van de lopende huurcontracten of omdat de noden van bedrijven eerst moeten worden onderzocht alvorens te investeren). Volgens professionals uit de vastgoedsector zal **het kantoor meer een plaats voor ontmoeting, uitwisseling van ideeën, opleiding en brainstorming worden dan een eenvoudige werkplek. Er wordt dus een nieuwe definitie van de werkplek verwacht**, die een hybride vorm zal aannemen, tussen de gebruikelijke plaats van aanhechting van de werknemer, de woning, de coworkingruimte en derde plaatsen of gedecentraliseerde kantoren.
- > Meer aandacht voor het **comfort en de bescherming van de gezondheid** op de kantoren, bovenop de al geldende milieuvoorschriften.
- > **De grondige verstoring van het evenwicht tussen woon- en werkplaats**, wat vragen oproept over het ontwerp en/of de aanpassing van woningen, de locatie van de werkplaats(en), de mate waarin deze voldoen aan de gezondheidsnormen, het woon-werkverkeer en de mobiliteitsbehoeften, de relevantie van het zoneringsconcept in de ruimtelijke ordening, en de toekomst van kantoorwijken (en de daarmee samenhangende activiteiten die er afhankelijk van zijn). Deze monofunctionele en/of klantafhankelijke zones zullen zichzelf opnieuw moeten uitvinden. Dit effect, dat nog grotendeels hypothetisch is, zal waarschijnlijk het belangrijkste gevolg van de pandemie zijn.
- > Er zal een stoelendans ontstaan met verhuizingen, herlokalisaties, in cascade doorgevoerde inkrimpingen van de oppervlakte en versterking van de centrale ligging van de overblijvende kantoren. De verschillende aangekondigde herstructureringen, zoals die van Total energies, de Europese Commissie of de Regie der Gebouwen, doen vermoeden dat er grote veranderingen zullen plaatsvinden op het gebied van de locatie van de bezette gebouwen, in die zin dat gedecentraliseerde locaties zullen worden verlaten ten gunste van meer centrale locaties.

Door de werkgelegenheidspolen teweeggebrachte activiteiten¹⁶⁴

- > De verspreiding van telewerk zal waarschijnlijk verschillende gevolgen hebben voor de werkgelegenheid en de Brusselse economie, afhankelijk van het profiel van de werknemers en de organisatie van de activiteiten en de bedrijven.

Voor de meest gekwalificeerde profielen, met een geringere afstandsbeperking, is het denkbaar dat telewerk zal leiden tot een verruiming van de arbeidspool en de kansen op tewerkstelling. Het is dus waarschijnlijk dat een groter aantal profielen overeenkomt met een gevraagde functie, aangezien niet-Brusselse kandidaten van telewerken gebruik zullen kunnen maken om hun diensten aan te bieden.

¹⁶⁴ Bron: BISA 2021, Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

De situatie voor **banen voor lager geschoolden** is heel anders. Ten eerste komen de banen van deze werknemers over het algemeen minder in aanmerking voor telewerk, aangezien het vaker gaat om niet-dematerialiseerbare (manuele) taken.

Anderzijds zullen **alledaagse dienstverlenende taken**, zoals callcenters, vertalingen, secretariaatswerk, codering, eenvoudige boekhouding, IT-ondersteuning, enz., die al op Europees en mondiaal niveau met elkaar concurreerden door de nieuwe technologieën, waarschijnlijk onder grotere druk komen te staan door de ontwikkeling en validering van digitale instrumenten waardoor ze steeds meer kunnen worden verplaatst.

In een recente IRES-studie (Thisse et al., 2021) wordt geschat dat als 50% van de werknemers twee dagen per week zou telewerken, dit zou leiden tot een daling van 20% van de afgeleide werkgelegenheid. **Het gaat hier dus om een groot sociaal probleem, aangezien er in het Brussels Gewest al een tekort is aan banen waarvoor weinig kwalificaties vereist zijn, het aantal betrokken werknemers zeer groot is en de Brusselaars hierin oververtegenwoordigd zijn¹⁶⁵**: ongeveer 5.000 banen in de bewakingssector en meer dan 25.000 in de sector van de industriële reiniging, om alleen deze sectoren te noemen¹⁶⁶, die hoofdzakelijk worden bezet door Brusselaars met weinig kwalificaties. Ter indicatie van de mogelijke gevolgen van de verspreiding van telewerk voor deze sectoren en ter indicatie van de omvang ervan: afgezien van de horeca, die zelf nog andere beperkingen kent, was het in de diensten gekoppeld aan de administratieve activiteiten dat het gebruik van tijdelijke werkloosheid tijdens de Covid-19-epidemie het hoogst was en het langst gehandhaafd bleef¹⁶⁷.

4.4.3. Uitdagingen voor de economische en productieactiviteiten

Als gevolg van de gezondheids crisis en de massale en onmiddellijke ontwikkeling van het telewerken doen zich een aantal specifieke problemen voor¹⁶⁸:

- > Het in goede banen leiden van de daling van de behoefte aan kantoorruimte. Dit doet de vraag rijzen naar een reconversie naar andere functies, zoals huisvesting of voorzieningen. Een vermindering van de behoefte aan kantoorruimte betekent dat de productie van een overaanbod moet worden voorkomen en dat de verbouwing van leegstaande gebouwen moet worden gecoördineerd.
- > Wat de beperking van de productie van kantoren betreft, beschikt de overheid over sterke hefboomen, namelijk enerzijds de afgifte van vergunningen en anderzijds de planning van de gewestelijke strategische gebieden.
 - Wat het verlenen van vergunningen betreft, moet er in het bijzonder op worden gelet dat er geen extra aanbod wordt gecreëerd in gebieden waar de krimp waarschijnlijk het grootst zal zijn, zoals de polen van de tweede kroon, en moet in het algemeen de schepping van nieuwe oppervlakten worden beperkt tot de meest relevante locaties. Het is ook een kans om kantoorfuncties te concentreren rond de knooppunten die het best zijn aangesloten op het openbaar vervoer. In de belangrijkste kantoorcentra - de Europese wijk, het Centraal Station,

¹⁶⁵ https://ibsa.brussels/sites/default/files/publication/documents/Focus-40_NL-final.pdf

¹⁶⁶ https://www.bruxellesformation.brussels/wp-content/uploads/2019/06/identification_de_secteurs_porteurs_d_emplois_et_de_premieres_experiences_pour_les_jeunes_en_region_de_bruzelles_capitale.pdf

¹⁶⁷ https://perspective.brussels/sites/default/files/documents/20201218_diagnostic_covid_fr.pdf

¹⁶⁸ Bron: Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Studieverlag, oktober 2021.

het Noordstation en het Zuidstation - wordt er enerzijds naar gestreefd de daling van de grootstedelijke vraag te begeleiden door het totale volume aan vergunde kantoorruimte te beperken, met name in het kader van de Richtplannen van Aanleg (RPA's) en de BBP's die betrekking hebben op de kantoorwijken.

- Anderzijds moeten in deze wijken andere activiteiten en diensten worden gecreëerd die de aantrekkelijkheid en de kwaliteit van de wijk garanderen voor werknemers en bedrijven (openbare coworkingruimten, groene ruimten, diensten, winkels en animatie op de gelijkvloerse verdiepingen, enz.) alsook bewoners (openbare diensten van grootstedelijke omvang, zoals scholen, polyvalente zalen, enz., waarbij geprofitteerd wordt van de goede bereikbaarheid in de stad).
- > De analyse van de reconversie van de kantoren naar een andere bestemming is volop aan de gang binnen Perspective. Ze zou systematisch moeten worden uitgevoerd om de leegstand van verouderde en ongeschikte gebouwen niet aan te zwengelen in een context waarin de Brusselse markt een vervangingsmarkt is. De uitdaging bestaat erin dat elke reconversie moet beantwoorden aan de behoeften van de Brusselaars, niet alleen door de renovatie van bestaande kantoren te vergemakkelijken, aan te moedigen en af te dwingen (voor zover relevant), maar ook en vooral door ze te verbouwen voor andere functies, via de afgifte van vergunningen, de invoering van premies of specifieke regelingen¹⁶⁹. Tegelijkertijd moet het verlenen van een bouwvergunning voor een uitbreiding van de kantoorruimte met de nodige voorzichtigheid worden geanalyseerd, gezien de toenemende leegstand en het aantal lopende projecten. Het is dus aan de overheid om deze reconversies te controleren en te plannen zodat zij aan deze behoeften voldoen. Dit kan gebeuren door middel van stedenbouwkundige lasten, het gebruik van de hefboom van de afgifte van vergunningen, of zelfs de vaststelling van strategische perimeters (voor kantoorruimten die verbouwd worden) waarbinnen gekwantificeerde doelstellingen voor de productie van woningen en diensten zouden worden vastgesteld. Zelfs de meest optimistische cijfers voor de reconversie van kantoren wijzen er echter niet op dat deze bron alleen kan voorzien in het tekort aan kwalitatief goede en betaalbare woningen in het Gewest.
- > De vermindering van de bezetting van kantoren leidt tot een vermindering van de vraag naar laaggeschoolde arbeid in verband met het onderhoud van deze ruimten. De grootste uitdaging voor minder gekwalificeerde werknemers is de afname van activiteiten die rechtstreeks verband houden met de kantoorfuncties: schoonmaak, bewaking, bedrijfsrestaurant, onderhoud van computerapparatuur, enz. Omgekeerd zouden zich in verband met de opkomst van telewerk andere geïnduceerde diensten kunnen ontwikkelen, zoals thuisleveringen, ambulante persoonlijke diensten, kinderopvang, enz. Zij het echter wel in mindere mate. Er moet dus bijzondere aandacht worden besteed aan de gevolgen van deze ontwikkeling door een beleid uit te werken ten gunste van de betrokken werknemers en ook door hun omschakeling te begeleiden, door specifieke opleidingen te ontwikkelen en door zich te richten op sectoren die compatibele profielen zoeken: bouw, gezondheidszorg, kinderopvang, vrijetijdsbesteding, enz.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Voorlopig geeft de markt de voorkeur aan een reconversie naar hoogwaardige woningen of diensten, die de kosten van de omschakeling kunnen dekken en voldoende winst kunnen opleveren om de waarde van de investeringen op peil te houden (en een waardevermindering van de activa, die grotendeels, direct of indirect, in handen zijn van beleggingsfondsen, te voorkomen). De onvervulde huisvestingsbehoeften betreffen echter meestal betaalbare panden, zoals ook blijkt uit de wachtlijsten voor sociale woningen. Buitenlandse voorbeelden laten zien dat dergelijke reconversies mogelijk zijn, maar vereisen een overheidsregulering (Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2014; Pannier et al., 2021).

¹⁷⁰ Bron: Analyse en impact van telewerk in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Studieverlag, oktober 2021.

- > Een andere uitdaging is de restaurant- en hotelsector in verband met zakenreizen. Voor deze activiteiten wordt een aanhoudende daling verwacht. Ter herinnering: de helft van alle toeristische overnachtingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest houdt verband met zakelijke en congresactiviteiten⁵³. Een ander zeer concreet gevolg, en een teken van de blijvende neergang van de sector, is dat het project voor een nieuw congrescentrum op het Heizelplateau is opgegeven.
- > Op dit moment is het echter moeilijk om het effect van de verspreiding van telewerk op de geïnduceerde werkgelegenheid nauwkeuriger in te schatten.

De overige uitdagingen blijven gedeeltelijk dezelfde als vóór de gezondheidscrisis. Ze worden misschien meer op de voorgrond geplaatst omdat het meer dan ooit nodig is om de bevolking in het centrum van het Gewest te bereiken via jobs voor laaggeschoolden¹⁷¹. Onder voorbehoud van de resultaten van de meer specifieke werkzaamheden m.b.t. het economische en werkgelegenheidsaspect, lijkt het opportuun om dit thema op territoriaal niveau te integreren in de Brusselse planning en het Brusselse beleid:

- > Het creëren en bevorderen van toegankelijke ruimten voor:
 - **experimenten/innovatie/opleiding** (fablab, incubators, ruimten voor derden, opleidingscentra enz.) en ze tegelijk zichtbaar en toegankelijk te maken in een context van veralgemeende digitalisering van de economie en nieuwe werkvormen en -organisaties die door de crisis in een stroomversnelling zijn gekomen;
 - **economische innovatie ten dienste van de transitie:** circulaire economie (opslag, schoonmaak, herstelling, verkooppunt en opleiding), de ontwikkeling van stadslandbouw (meewerken aan een strategie voor de voedselveerkracht van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, door de ontwikkeling van korte circuits) en stedelijke industrie gericht op de bevrediging van plaatselijke behoeften, stedelijke logistiek op verschillende schalen (hubs), sociale en collaboratieve economie, ... door aangepaste ruimten en het inzetten van de plaatselijke bevolking;
- > de integratie van een bestuur dat een betere integratie van de economische ontwikkeling en de stedelijke ontwikkeling binnen een lokaal economisch ontwikkelingsmodel¹⁷² mogelijk maakt, zodat men het weefsel kent en de lokale sociaal-economische actoren als belanghebbenden kan integreren;
- > de ondersteuning van intelligente oplossingen die er beter dan vandaag in slagen om gemengde functies te creëren binnen dezelfde ruimten;
- > het bevorderen en in stand houden van de "buurtwinkels" die nodig zijn voor het leven in de wijken, via de ontwikkeling van een beleid van reactivering door nieuwe handel van de levensvatbare en oordeelkundig gelegen handelsruimten (LIK, handelskern) die zijn vrijgekomen door de faillissementen die de crisis zou kunnen veroorzaken (eventueel via een beleid van openbare grondaankoop) en door het ontwikkelen van nieuwe handelsruimten in de wijken die onvoldoende door buurtwinkels worden gedekt, met het oog op de huidige en toekomstige bewoners.

¹⁷¹ Door het Brussels Observatorium geïdentificeerde beroepen: Handel en verkoop (bookmaker, kassier, demonstrateur, winkelbediende, ticketverkoper, verkoper van voeding, verkoper in groothandel), bouw (bouwwakker, arbeider gespecialiseerd in onderhoud en renovatie van gebouwen, horeca (snackbarmedewerker, polyvalente grootkeukenmedewerker, keukenhulp, zaalhulp, roomservicemedewerker, kamermeisje/-jongen (hotel), lobbymedewerker (hotel), afwasser (restaurant), kelner (brasserie, taverne, café), hulp aan personen (thuishulp, huishoudhulp, huisbediende, wasserijmedewerker, strijker), middelgrote logistieke dienstverlening (chauffeur-besteller, magazijnier, werkmans, post- en reclamebedeler).

¹⁷² Stephan Kampelmann, Sarah Van Hollebeke and Paula Vandergert, Stuck in the middle with you: The role of bridging organisations in urban regeneration, Ecological Economics, 2016, vol. 129, issue C, 82-93.

4.5. OPENBARE VOORZIENINGEN VAN ALGEMEEN NUT

Voorzieningen van algemeen nut zijn een essentiële factor voor de sociale cohesie en zorgen ervoor dat de inwoners van Brussel van een aantal diensten kunnen gebruikmaken. Tijdens de verschillende fasen van de pandemie hebben de school-, kleuter-, culturele, sport-, gezondheids- en recreatievoorzieningen een essentiële rol gespeeld voor de inwoners van het Gewest, in termen van sociale cohesie, hun gezondheid, de economie, enz. Daarnaast heeft de sluiting ervan hun fundamentele rol zowel individueel als collectief aan het licht gebracht.

4.5.1. Vaststellingen

Bij het begin van de crisis in 2020 hadden verschillende wijken in onder meer het centrum, het westen en het noorden van het Gewest het meeste te lijden onder de vastgestelde tekortkomingen op het gebied van voorzieningen. Ter herinnering werd het volgende vastgesteld¹⁷³:

- > Wat de voorzieningen voor jonge kinderen betreft: een ontoereikende dekkingsgraad alsook invulling van specifieke behoeften (kinderopvangcentra, flexibele openingsuren, samenwerkingsverband met sociale diensten en andere voorzieningen);
- > Voor het onderwijs: in het westen van het Gewest waren de gewestelijke onevenwichtigheden nog groter wat de beschikbare plaatsen en de uiteenlopende aantrekkelijkheid van scholen betreft - sommige scholen bleken aantrekkelijker dan andere;
- > Wat de sociale gezondheidsvoorzieningen betreft (wijkgezondheidscentra, senioren hulp enz.): in sommige wijken is er een tekort aan huisartsen, er moeten innovatieve eerstelijnscentra worden opgericht en er is een gebrek aan aangepaste huisvesting voor ouderen, vooral dan in de sociale woningen. De specifieke situatie van de instellingen voor buitengewoon onderwijs voor personen met een handicap moet nog verder worden bestudeerd.
- > Inzake cultuur (bibliotheken, speelotheken, mediatheken, jeugdcentra, culturele centra): sommige wijken blijken er compleet van verstoken te zijn;
- > Qua sport: een gebrek aan specifieke sportvoorzieningen zoals zwembaden (buitenbaden, instructiebaden, enz.) en nieuwe sportdisciplines, alsook onvoldoende aandacht voor de behoeften en wensen van verschillende doelgroepen (m/v/x, volwassenen/kinderen).

¹⁷³ "Een sociaal-economische, territoriale en ecologische diagnose n.a.v. de COVID-19-crisis", perspective.brussels, juli 2020 <https://perspective.brussels/nl/nieuws/een-sociaal-economische-territoriale-en-ecologische-diagnose-nav-de-covid-19-crisis>

4.5.2. Gevolgen van de pandemie

Er wordt een overzicht van de gevolgen voorgesteld. Ze hebben betrekking op voorzieningen voor lager en middelbaar onderwijs, voorschoolse kinderopvang, gezondheidszorg, cultuur en sport.

Onderwijs

De eerste en tweede lockdown hebben grote gevolgen gehad voor de leerlingen, de docenten en de schoolinfrastructuur.

Onderwijsinfrastructuur

De eerste fase van de Covid-19-crisis en vervolgens de gezondheidsmaatregelen die in het kader van de afbouw van de lockdown werden getroffen met het oog op de terugkeer van de kinderen naar school, hebben **bepaalde moeilijkheden aan het licht gebracht in bestaande of toekomstige schoolgebouwen in Brussel.**

Het gaat onder meer om problemen met de indeling van de lokalen en de speelplaatsen, de kwaliteit van de sanitaire voorzieningen van de school, de luchtkwaliteit (bv. functionele ramen), het ontbreken van functionele wastafels in de klaslokalen, het afvalbeheer, het gebrek aan buitenruimte voor het onthaal van de ouders en de beperking van de wijk- of buitenschoolse activiteiten.

Hierbij dient opgemerkt dat de in de programma's van de Schoolcontracten geplande acties vertraging hebben opgelopen. Aangezien de scholen gesloten waren of de activiteiten vertraging opliepen, **konden sommige projecten niet binnen het geplande tijdschema worden uitgevoerd**, vooral omdat de acties voor de directies geen prioriteit hadden toen de scholen weer opengingen.

De bouw van scholen heeft vertraging opgelopen door de stijging van de prijs van bouwmaterialen, het tekort aan personeel in de bouwsector en de stijging van de energiekosten.

Er zij op gewezen dat de instantie die de vergunningen afgeeft (urban.brussels) extra tijd heeft gekregen om de aanvragen voor stedenbouwkundige vergunningen te behandelen. Tot dusver beschikt de dienst Scholen van Perspective niet over cijfers waaruit blijkt dat de behandeling van aanvragen voor schoolinfrastructuur, crèches en uit de Schoolcontracten voortvloeiende projecten gemiddeld meer tijd in beslag neemt.

Langs de kant van de voordelen werd eind 2020, via het eerste herstelplan, **een oproep gedaan voor projecten om speelplaatsen groener te maken**: hierdoor konden in 20 scholen maatregelen worden genomen. Dit programma wordt beheerd door Leefmilieu Brussel in overleg met de Dienst Scholen.

Toegang tot adequate schoolinfrastructuur en werkruimte

De inperkings- en quarantainemaatregelen die in het kader van de bestrijding van de Covid-19-pandemie werden opgelegd, **hebben de onderwijsmethoden ingrijpend gewijzigd, waardoor de ongelijkheid tussen leerlingen, maar ook tussen docenten onderling**, is versterkt. Enerzijds is door alle actoren (scholen, non-profitorganisaties, bevoegde overheidsdiensten) duidelijk gewezen op het verschil in toegang tot digitale apparatuur voor afstandsonderwijs of hybride onderwijs, met name voor leerlingen uit de meest kansarme milieus. Anderzijds werd het verschil in het niveau van de digitale vaardigheden van de leerkrachten zichtbaar.

Afgezien van de apparatuur zelf, **heeft de voortdurende crisis ook het gebrek aan kwalitatief goede werkruimten** aan het licht gebracht. Niet alle leerlingen verkeren in dezelfde sociaal-economische omstandigheden of kunnen thuis in optimale omstandigheden afstandsonderwijs volgen.

In het kader van zijn verantwoordelijkheden op het gebied van digitale apparatuur heeft het Gewest verschillende acties ondernomen om de meest kwetsbare leerlingen te ondersteunen bij de aanschaf van computerapparatuur. De eerste stap was het "noodplan" waarbij computers werden toegekend aan middelbare scholen in het SVG met een kwetsbare sociaal-economische bevolking. Vervolgens heeft het Gewest besloten zijn beleid ter ondersteuning van de digitale omschakeling van de Brusselse scholen uit te breiden, via mobiele digitale apparatuur en de versterking van de interne connectiviteit. Op middellange termijn beoogt het Gewestelijke implementatieplan de interne connectiviteit van alle middelbare scholen te versterken door de installatie van wifi-hotspots.

Schoolmoeheid

Afhankelijk van de gemeente **nemen de verschillen tussen de leerlingen toe**. De toename van het aantal opvangregelingen, van preventieve regels, de toename van de afwezigheden en/of de afstand heeft de communicatie tussen school en ouders bemoeilijkt. Als gevolg van deze beperkingen zijn de sociale banden "veranderd", is er een afstand ontstaan tussen de leerlingen en het onderwijzend personeel **en neemt het verschijnsel schoolfobie toe**.

Het aantal afwezigheidsaangiften dat bij het begin van het schooljaar in september is geregistreerd, is gestegen voor het scholennetwerk dat onder toezicht staat van de Federatie Wallonië-Brussel (FWB). In 2020 waren dit er 7.826 tegenover 5.569 in 2019. De weigering van sommige ouders om hun kinderen naar school te sturen zolang het coronavirus nog circuleert, lijkt de belangrijkste verklaring te zijn. Dit laatste zal waarschijnlijk ook een rol spelen bij de stijging van het aantal leerlingen dat thuisonderwijs volgt, van 1.984 in 2019-2020 tot 3.187 in 2020-2021. Deze twee tendensen moeten ook door het netwerk van de Vlaamse Gemeenschap worden waargenomen. Volgens de meest recente cijfers van de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC) over vroegtijdige schoolverlaters voor het jaar 2019-2020 was er een daling van 17,9% naar 14,4% in Brussel. Dit zou een tijdelijk effect van de lockdown kunnen zijn (minder vooruitzichten op werk op korte termijn, minder uitsluitingen en een flexibelere manier van delibereren dankzij afstandsonderwijs¹⁷⁴).

De maatregelen van het 1^e Brusselse herstelplan (najaar 2020) om ongelijkheid aan te pakken, waren:

- > Versterking van de personele middelen voor gemeentelijke diensten ter voorkoming van voortijdig schoolverlaten voor een bedrag van 1,5 miljoen euro: dit omvatte de aanwerving van 1 VTE per gemeente, met als taak enerzijds het volgen van individuele jongeren die de school hebben verlaten, en anderzijds het versterken van collectieve acties ter bestrijding van voortijdig schoolverlaten;
- > Lancering van een oproep tot het indienen van projecten "Preventieprogramma tegen Schoolverzuim - Versterking", specifiek voor activiteiten die buiten de schooluren worden georganiseerd in de middelbare scholen van alle netwerken in de 19 gemeenten, voor een budget van 300.000 euro;
- > Versterking van de acties ter bestrijding van voortijdig schoolverlaten bij jongeren van 15 tot 21 jaar in het beroepsgericht onderwijs, met het oog op intensivering van de bestaande acties ten behoeve van jongeren die de school hebben verlaten, niet zijn ingeschreven of van wie bekend is dat zij de school hebben verlaten. Een projectoproep specifiek bedoeld om deze jongeren terug naar de schoolbanken te krijgen en ze vanuit een gepersonaliseerd sociopedagogisch oogpunt te begeleiden (via een divers aanbod van hoofdzakelijk compensatiemaatregelen) werd door de dienst Scholen gelanceerd voor een bedrag van bijna 750.000 euro.

De actoren op het terrein gaven blijk van grote creativiteit bij de aanpassing aan de verschillende situaties en bij het bieden van de best mogelijke ondersteuning aan kinderen/jongeren die de school hebben

¹⁷⁴ https://dataloop-publiek.vlaanderen.be/QvAJAXZfc/notoolbar.htm?document=LP-Publiek%2FPubliek_VSV.qvw&host=PubliekQVS%40cww100163&anonymous=true

verlaten. De verzoeken om leerondersteuning stromen binnen bij de actoren die niet altijd op alle verzoeken kunnen ingaan. Om in deze behoeften te voorzien, hebben sommige actoren op het terrein materieel en ruimten ter beschikking gesteld.

De projecten werden herzien om deelname op afstand of hybride deelname mogelijk te maken. De netwerken tussen lokale actoren zijn samengekomen om ideeën uit te wisselen en aangepaste oplossingen te vinden."¹

Uit de feedback van de actoren (scholen en non-profitorganisaties) van de Preventie Schoolverzuim (PSV) blijkt dat leerondersteuning op afstand mogelijk was via digitale instrumenten die voor telewerken of privé-uitwisselingen werden gebruikt, terwijl de huiswerkscholen voor de 1e graad face-to-face konden blijven werken. Voor de 2e en de 3e graad werd overgeschakeld op een gedematerialiseerde organisatie via videoconferentie-instrumenten met afwisselend groeps- en individuele begeleidingstijd.

Voor de leerlingen van het beroepsgericht onderwijs hadden de scholen de mogelijkheid om sommige groepen face-to-face te blijven laten samenkomen. Omdat de logistieke organisatie bijzonder ingewikkeld bleek, werden de mogelijkheden echter maar weinig benut.

De sport- en theateractiviteiten op school zijn na het voorjaar van 2020 voortgezet met inachtneming van de geldende gezondheidsvoorschriften. Een groot aantal werd echter geannuleerd. Sommige workshops, zoals die tegen pesten op school, cyberpesten, en carrièreavonden met professionals, werden virtueel georganiseerd.

Leerachterstand

Voor sommigen heeft de lockdown hun opleiding onderbroken, hen verhinderd stage te lopen, of hun studie en examens aanzienlijk verstoord.

Wat opleiding en onderwijs betreft, is het meer dan waarschijnlijk dat **de ongelijkheid zal toenemen** tussen kinderen/adolescenten/jongvolwassenen die de mogelijkheid hebben om de onderbreking van hun opleiding thuis te compenseren en/of hun opleiding op afstand voort te zetten, en degenen voor wie dit niet mogelijk is (vanwege familiale omstandigheden, het opleidingsniveau van de ouders, de beschikbaarheid van een computer thuis, de huisvestingsomstandigheden, enzovoort).

In dit opzicht zijn projecten voor sociale cohesie, zoals projecten voor leerondersteuning, van groot belang, omdat zij ervoor zorgen dat mensen die er gebruik van maken, niet vereenzamen en omdat ze in bepaalde wijken de lont uit het kruitvat helpen houden. Daarnaast is leerondersteuning ook een reddingsboei die bij sommige kinderen schoolmoeheid helpt voorkomen.

Volgens Perspective (BISA) is het aantal leerlingen dat moet dubbelen in 2021 in zowel het Franse als het Nederlandse onderwijs aanzienlijk gedaald¹⁷⁵, mede als gevolg van de flexibiliteit van de klassenraden ten aanzien van de prestaties van de leerlingen. Maar deze zeer specifieke daling is waarschijnlijk een misleidende indicatie van de werkelijke situatie van de schoolmoeheid van de getroffen jongeren. De vormen en de omvang van schooluitval zullen voor een aantal kinderen en jongeren waarschijnlijk exploderen zodra het onderwijs zijn normale ritme hervat. Het effect van het aantal leerlingen dat het jaar moet overdoen, op de beschikbaarheid van schoolplaatsen is niet bekend bij de gewestelijke autoriteiten.

¹⁷⁵ https://ibsa.brussels/sites/default/files/publication/documents/Panorama_2021_NL.pdf

Uit een door LIMO¹⁷⁶ verrichte studie naar de effecten van de sluiting van de scholen op de prestaties van de leerlingen blijkt dat de leerachterstand gelijk is **aan een half schooljaar. Bovendien is de ongelijkheid binnen en tussen scholen toegenomen.** Als gevolg van de pandemie nam de ongelijkheid binnen een school toe met 17% voor wiskunde en met 20% voor Nederlands. Tussen de scholen nam de ongelijkheid toe met 7% voor wiskunde en met 18% voor Nederlands. Het is duidelijk dat de ongelijkheid en de leerachterstand toenemen met het aantal kwetsbare groepen in de school.

Kinderopvangvoorzieningen

Net als voor de schoolinfrastructuur kreeg de Directie Stadsvernieuwing van urban.brussels niet alleen extra tijd voor de behandeling van de stedenbouwkundige vergunningen, maar ook voor de operationalisering van de Duurzame Wijkcontracten (DWC) en de Stadsvernieuwingscontracten (SVC), wat gevolgen kan hebben voor het tijdschema voor de realisatie van de projecten voor kinderopvangvoorzieningen. De Dienst Scholen van Perspective beschikt echter evenmin rechtstreeks over cijfergegevens waaruit de door deze maatregel veroorzaakte vertraging zou blijken.

De pandemische crisis heeft **niettemin een duidelijke invloed gehad op de opvang van kinderen** en dus op de organisatie van de gezinnen, met de lockdown en de verschillende sluitingen om quarantaineredenen.

De behoefte aan studieruimte voor universiteits- en hogeschoolstudenten

- > Uit de studie over studieruimten "study spaces" die in 2021 door de Cel Studentenleven van Perspective¹⁷⁷ is uitgevoerd, zijn de volgende bevindingen naar voren gekomen:
 - De gezondheidscrisis leidde tot een daling van het aantal beschikbare plaatsen, terwijl er ook in normale tijden al een tekort was. Zo zag de bibliotheek van Elsene zich door de socialdistancingmaatregelen genoodzaakt haar aanbod terug te schroeven van 25/35 naar 10/15 plaatsen, en de bibliotheek van Sint-Lukas van 30 naar 5 plaatsen;
 - De regels rond het toegelaten aantal personen per vierkante meter hebben de beheerders van 'study spaces' er ook toe gedwongen het omkaderend personeel tot een minimum te beperken, met een zwaardere werklust voor het overblijvende personeel tot gevolg;
 - Sinds de Covid-19 pandemie bieden sommige ruimten geen gratis toegang meer tot hun studieruimten. Ondanks de inkrimping van het aantal plaatsen en het personeel hebben sommige actoren hun aanbod aangepast om toch een vangnet te bieden aan studenten in kwetsbare situaties.
- > Zo opende de gemeente Anderlecht twee 'study spaces' als gevolg van de lockdown in de lente van 2020, met een reservatiesysteem voor Anderlechtse studenten die nood hadden aan een rustige plek en/of IT-materieel.
- > Brik zette tijdens de lockdown een 'hulpaanvraagformulier' op zijn webplatform, als tijdelijke vervanging van de gebruikelijke lijst van beschikbare 'study spaces'. Om hulpbehoevende studenten de hand te reiken, communiceerde Brik ook doelgericht per e-mail, via de studentenkringen en de Nederlandstalige hogeronderwijsinstellingen.

¹⁷⁶ https://lmo.libis.be/primo-explore/search?query=any,contains,LIRIAS3189076&tab=all_content_tab&search_scope=ALL_CONTENT&vid=KULeuven&offset=0

¹⁷⁷ https://perspective.brussels/sites/default/files/documents/ab_studyspaces_nl_final.pdf

Gezondheids- en sociale infrastructuren vanuit een territoriaal oogpunt

Zoals vermeld in het deel over de economische situatie van de Brusselaars, heeft de gezondheids crisis de uitdagingen op het gebied van welzijn en gezondheid aanzienlijk vergroot.

Hier kunnen we verschillende bevindingen naar voren schuiven. Een aanzienlijk deel van de bevolking wordt om verschillende redenen met armoede geconfronteerd (inzetbaarheid, daling van het reële inkomen, stijging van de lasten, enz.). Ook het aantal daklozen is als gevolg van de crisis toegenomen¹⁷⁸. Zorg wordt vaker uitgesteld, een verschijnsel dat ook al voor de pandemie bestond en vooral bij kwetsbare groepen wordt waargenomen¹⁷⁹. De crisis heeft ook een onmiskenbaar effect gehad op het geestelijk welzijn en de weerbaarheid van de mensen¹⁸⁰. Vanuit territoriaal oogpunt neemt het risico op eenzaamheid toe en wordt de behoefte aan groene ruimten duidelijk aangetoond, vooral in de arme sikkels waar de toegankelijkheid tot groene ruimten problematisch is en de bewoners zelden over een eigen tuin beschikken¹⁸¹.

Culturele en socioculturele voorzieningen

De culturele wereld in Brussel werd sterk getroffen door de pandemie en de volledige sluiting van cultuurlocaties. Na de horecasector is dit de meest getroffen sector¹⁸². In feite zijn de cultuurlocaties tussen 2020 en 2021 bijna een volledig jaar gesloten geweest voor het publiek, met sporadische mogelijkheden om te heropenen zij het altijd gekoppeld aan plaatsbeperkingen.

Gedurende deze twee jaar hebben de verschillende regeringsniveaus financiële steun verleend aan de sector, die aanzienlijke verliezen heeft geleden door de annulatie van activiteiten. Bij een gebrek aan analyse van alle steunmaatregelen, beperken we ons hierna tot de vermelding van enkele ervan.

In het prille begin van de crisis hebben het Brussels Gewest, de VGC en de Cocof gezamenlijk steun verleend aan de werknemers met tijdelijke contracten. Dit werd gevolgd door verscheidene steunmaatregelen van verschillende bevoegdheidsniveaus: federaal, gewestelijk en gemeenschapsniveau (zie het sociaal-economische deel van deze diagnose).

Vandaag wordt het Noodfonds voor steun aan de actoren uit de evenementensector, inclusief cultuur, gesteund door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Dankzij dit fonds kunnen organisatoren gedekt worden tegen financiële verliezen ten gevolge van afgelastingen, uitstellen of beperkingen van het aantal plaatsen om gezondheidsredenen. De Federatie Wallonië-Brussel heeft de steunmaatregelen ten gunste van de culturele operatoren aangepast en uitgebreid, en heeft de toezichthoudende cel ter ondersteuning van de operatoren in moeilijkheden nieuw leven ingeblazen. De VGC van haar kant blijft alle culturele operatoren in haar netwerk ondersteunen.

Naast maatregelen die gericht waren op de werkgelegenheid en de strijd tegen de onzekerheid bij de artiesten en culturele operatoren, werden er ook meer specifieke initiatieven genomen, waardoor de crisis heeft geleid tot een nieuwe manier om culturele ruimten op te vatten en te gebruiken.

¹⁷⁸Zie hoofdstuk 3 DEEL GEZONDHEID-WELZIJN

¹⁷⁹Huisartsen in het Brussels Gewest: wie zijn ze, waar houden ze praktijk, en waar zijn er mogelijke tekorten? Observatorium voor gezondheid en welzijn, 2018.

¹⁸⁰ Henry, A., Joskin, A., Crise du COVID-19 : quel impact sur le bien-être des Belges ? Federaal Planbureau, 2020.

¹⁸¹ Focus nr. 42: De Brusselse privétuinen, BISA, 2021.

¹⁸² <https://www.nbb.be/nl/artikels/de-omzet-van-de-ondernemingen-begint-zich-te-herstellen-maar-de-vooruitzichten-voor-de>

Door het Vlaams Gewest werd een projectoproep "*Gemeenschapsinfrastructuur als BROEDPLEK*" gelanceerd. De oproep maakt deel uit van het post-Covid-19 stimuleringspakket, waarbij het Vlaams Brusselfonds werd versterkt met 10 miljoen euro aan investeringen voor communautaire infrastructuur om het Nederlandstalig netwerk in Brussel te versterken. Een deel van de middelen (maximaal 2 miljoen euro) zal via deze oproep tot het indienen van voorstellen worden verdeeld. Het heeft tot doel de infrastructuurbehoeften en -mogelijkheden van het Nederlandstalig netwerk in Brussel beter op elkaar af te stemmen en de (inter)sectorale samenwerking te bevorderen door een gemeenschappelijk gebruik van ruimten (ook buitenruimten). De organisaties in dit netwerk delen deze ruimte, ontwikkelen een substantiële samenwerking tussen twee of meer organisaties en instellingen op een vernieuwende manier en zetten in op duurzaamheid en toekomstgerichtheid bij het organiseren en ontwerpen. De projectoproep is lopende.

Zoals kort vermeld in het deel mobiliteit/publieke ruimten, hebben het Brussels Gewest en de VGC in de zomerseizoenen 2020 en 2021 een initiatief gefinancierd om vrijetijdsactiviteiten aan te bieden aan Brusselaars die in de stad verblijven omwille van de economische crisis of gezondheidstoestand. Dit 'Staycation'-initiatief¹⁸³ heeft het mogelijk gemaakt culturele evenementen te organiseren op verschillende plaatsen in de stad door het concept van stedelijke ruimte en publieke ruimte heruit te vinden. Deze projecten hebben geleid tot de organisatie van cultuur buiten de muren: het is interessant te zien hoe de culturele sector de drijvende kracht is geweest achter een nieuwe manier van leven en gebruik van de stedelijke ruimte (zie de elementen die hierboven in het hoofdstuk over mobiliteit zijn genoemd).

Afgezien van de economische gevolgen of de beleving van de culturele actoren, zoals de exploitanten van culturele centra, jeugdhuizen en de *ateliers du temps libres*, heeft de gezondheids crisis bij de burgers de leegte aan het licht gebracht die door de sluiting van de culturele centra is ontstaan. Tal van Brusselaars hebben dan ook de vraag gesteld om terug te mogen keren naar de plaatsen waar culturele activiteiten plaatsvinden (buurthuizen, culturele centra, ateliers, enz.).

Toch heeft de sluiting van culturele ruimten de acties van de sector niet gestopt. Deze werden in plaats daarvan op een andere manier georganiseerd, met name online en/of waar mogelijk in de publieke ruimte. Het gebruik van technologie heeft de activiteiten in situ gedeeltelijk vervangen en heeft de sector in staat gesteld te experimenteren met nieuwe vormen van werken met hun doelpubliek¹⁸⁴. Zo is het uitlenen van digitale boeken via het bibliotheeknetwerk tijdens de sluiting van de bibliotheek geëxplodeerd¹⁸⁵. Sommige voor het publiek gesloten culturele ruimten zijn daarnaast gebruikt om hulp te verlenen aan de meest kansarme bevolkingsgroepen. In deze ruimten werd voedselhulp verleend en werden naaiateliers georganiseerd om mondmaskers te maken. In het culturele Gemeenschapscentrum (GC) in Neder-Over-Heembeek werden 8.400 mondmaskers gemaakt dankzij het initiatief van de VGC BrusselHelpt¹⁸⁶.

Zodra met de vaccinatie werd begonnen en de verspreiding van het virus beter onder controle was, organiseerden de culturele locaties zich om hun zalen aan de nieuwe eisen aan te passen door hun aanbod te reorganiseren. De gedeeltelijke hervatting van de activiteiten, was dan wel positief, maar had niet altijd het gewenste effect. Uit een enquête onder de Nederlandstalige culturele centra¹⁸⁷ tijdens het

¹⁸³ <https://www.vgc.be/nieuws/staycation-2021-zomeraanbod-voor-en-door-brusselaars>

¹⁸⁴ Lees het rapport <https://www.cultuurloket.be/sites/default/files/2021-10/SCVWnacorona.pdf>

¹⁸⁵ Interview met de Directrice van de Bibliothèques francophone de Bruxelles-Ville in 2020 in het kader van de studie

¹⁸⁶ In het kader van dit initiatief werden in 2020 de 22 Nederlandstalige gemeenschapscentra in het BHG gemobiliseerd. <https://www.vgc.be/brussels-helps-brussels>

¹⁸⁷ Om de enquête te lezen: <https://cult.be/nieuws/bevraging-moeizaam-najaar-cultuurhuizen>

herfstseizoen van 2021 bleek dat 71% van de bevroegde centra melding maakte van ongerustheid onder hun publiek en dat zij er niet in waren geslaagd het aantal kaartjes te verkopen waarop zij hadden gehoopt. 63% van deze culturele centra kreeg tijdens dit seizoen ook te maken met meer annuleringen. Een ander gevolg van de coronacrisis is dat het publiek minder op voorhand plant: 66% van de bevroegde zalen meldde een toename van de verkoop op het laatste moment. Tot slot gaf 43% ook aan dat hun publiek de evolutie van preventieve maatregelen of de controle van de Corona Safe Tickets (CST) niet begreep.

Sport- en recreatieve infrastructuur

De beoefening van sport en de nood aan publieke ruimten, mobiliteit en sociale activiteiten, wijst op bepaalde tekortkomingen inzake aangepaste voorzieningen (specifieke publieke ruimten) en wellicht ook op de maatschappelijke dualisering waarbij de welvarendste bevolkingsgroepen over het algemeen meer sport beoefenen en kunnen gebruikmaken van een omgeving die gunstiger is voor de gezondheid en het welbevinden, van een gemakkelijkere toegang tot de zorgverlening en bijgevolg gezonder en langer leven.

Sinds de opeenvolgende lockdowns is de beoefening van vrije buitensporten, zoals hardlopen, en het gebruik van vrij toegankelijke sportvoorzieningen aanzienlijk toegenomen. De gemeentelijke en gewestelijke groene ruimten werden intensief gebruikt voor zowel collectieve als individuele sporten. Zo is de activiteit van hardlopers¹⁸⁸ in 2020 in het Brussels Gewest met 98% toegenomen op de speciale Strava-applicatie. Belgium Running toonde in een studie uit 2020 aan dat 53% van de hardlopers hun aantal keer lopen per week verhoogden.

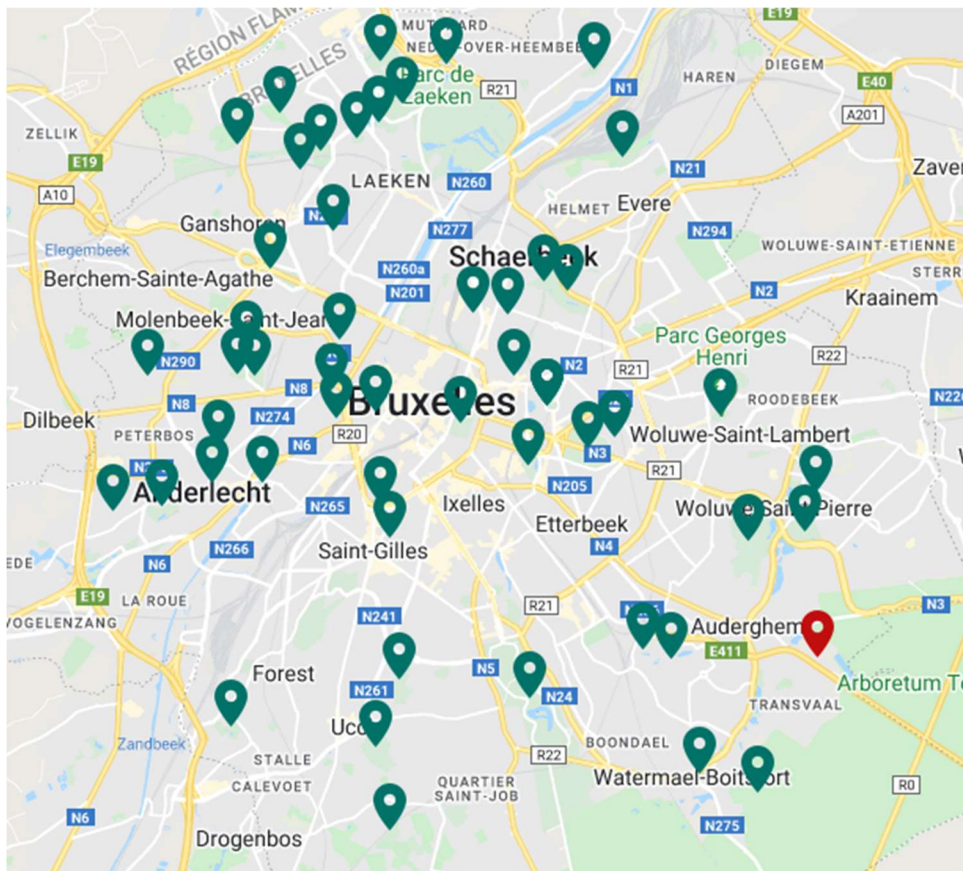
De buurtinfrastructuur die vrij toegankelijk zijn, zodat alle inwoners van het Gewest vrij kunnen sporten, werden tijdens de lockdownperiodes intensief gebruikt. Een studie van de Sportcel van Perspective, die voor de komende maanden is gepland, zal het mogelijk maken de kwestie van het gebruik van deze infrastructuur nauwkeuriger te analyseren.

Speelpleinen bleken eveneens bijzonder nuttig voor kinderen en hun ouders, wanneer zij niet om gezondheidsredenen gesloten waren. Volgens een studie van Leefmilieu Brussel heeft de gezondheids crisis er onder meer toe geleid dat bijna 4 op de 10 Brusselaars groene ruimten in de buurt van hun woning zijn gaan ontdekken. Gezien de aangename weersomstandigheden in het voorjaar van 2020 heeft dit geleid tot een (soms zeer) grote toename van het gebruik van groene ruimten en parken, vooral in de centrale zones van Brussel, waar de bevolkingsdichtheid groter is maar het aanbod van groene ruimten geringer¹⁸⁹.

¹⁸⁸ Langeafstandslopers bleken ook regelmatig (verscheidene keren per week) en sneller te lopen dan joggers (activiteit van lage intensiteit)

¹⁸⁹ Gedragsbarometer 2020, Leefmilieu Brussel

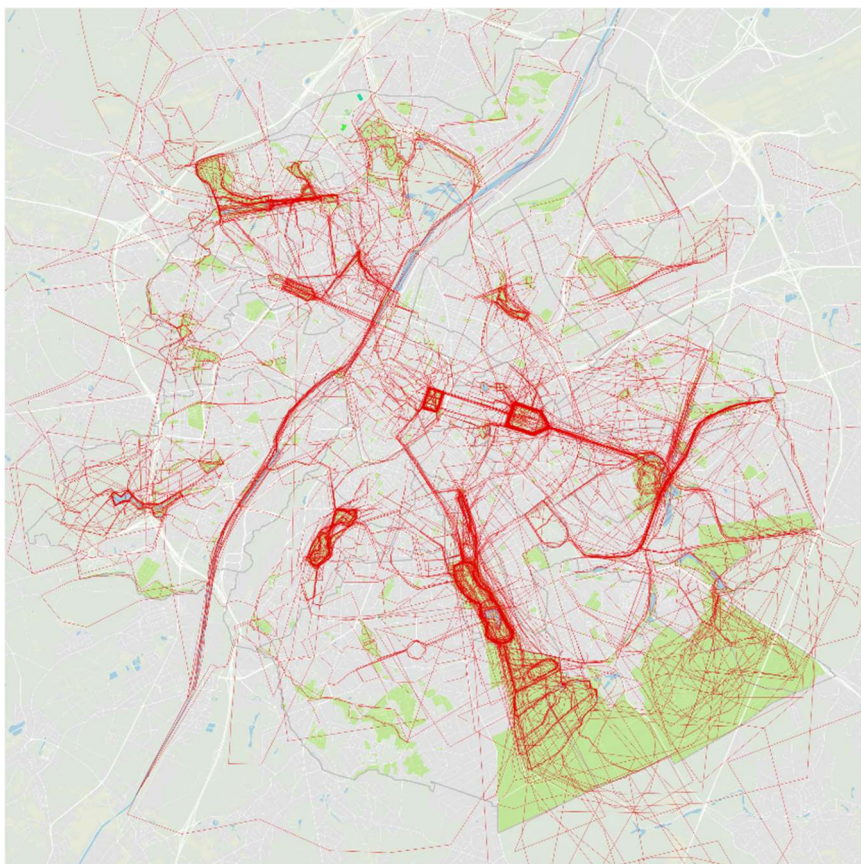
KAART 4.19: SPEELPLEINEN IN DE GROENE RUIMTEN IN HET BRUSSELS GEWEST

Bron: gardens.brussels (Leefmilieu Brussel)

De overdekte sportfaciliteiten werden geleidelijk aan heropend. Ondanks de gewestelijke en communautaire financiële steunmaatregelen hebben de meeste clubs echter grote financiële moeilijkheden ervaren als gevolg van de stopzetting van hun activiteiten. We hebben het dan zowel over kleine clubs, die hoofdzakelijk afhankelijk zijn van lidmaatschapsgelden, als over grotere clubs die ook een groot deel van hun inkomsten uit kaartjes voor wedstrijden en uit de verkoop van consumpties verliezen.

KAART 4.20: KAART VAN DE DOOR HARDLOPERS GEBRUIKTE ROUTES

Bron: be running, 2020 enquête bij hardlopers in het Brussels Gewest, perspective.brussels

4.5.3. Uitdagingen inzake voorzieningen

Algemeen

De bevindingen over de gevolgen van de pandemie voor de openbare voorzieningen leiden tot de formulering van bepaalde uitdagingen:

- > Het is de bedoeling de behoeften aan voorzieningen op het hele gewestelijke grondgebied te blijven volgen en een duurzame investeringsstrategie te ontwikkelen in de buurten met de minste uitrusting en voor alle bevolkingsgroepen. Naast de geografische verschillen op het gebied van uitrusting zijn de problemen duidelijk - afgezien van die welke verband houden met de gezondheids crisis van 2020 -: de behoefte aan uitrusting evolueert naar gelang van de demografische evolutie van het grondgebied en de wijken, maar ook naar gelang van de evolutie van de praktijken (sociaal, cultureel, sportief, enz.). Ook deze ontwikkelingen moeten worden bestudeerd en in aanmerking worden genomen;
- > Op gewestelijk en lokaal niveau blijft de behoefte aan nieuwe infrastructuur, en met name aan infrastructuur die toegankelijk is voor de meest kwetsbare groepen en die ook tijdens piekperiodes veilig is, bestaan en wordt deze nog versterkt. Ook lijkt het van essentieel belang bepaalde bestaande infrastructures te renoveren om een kwalitatief hoogstaander en gediversifieerder dienstenaanbod te kunnen bieden dat tegemoetkomt aan de behoeften van steeds gevarieerdere doelgroepen en praktijken (culturele en sociale voorzieningen, openluchtzwembaden, speelplaatsen, grote terreinen in de open lucht, enz.) Daartoe zouden een bundeling van de diensten en een versterkte

samenwerking tussen entiteiten het mogelijk maken het netwerk en het aanbod te maximaliseren, het onderhoud ervan te bestendigen en tegelijkertijd de openheid naar de buurt te versterken.

- > Bij de ruimtelijke ordening moet rekening worden gehouden met de vernieuwde behoeften, met name in strategische gebieden of in de zone voor stedelijke herwaardering door middel van een herwaarderingsbeleid waarbij de overheid een pakket plannen maakt. Het kan inderdaad wenselijk zijn om de gewestelijke inspanningen in de prioritaire ontwikkelingspolen aan te grijpen om zowel op lokaal als grootstedelijk niveau voorzieningen te implementeren met een bredere werking (ruimten voor derden). Door intensievere samenwerking en partnerschappen zou het mogelijk zijn de onvoldoende geëxploiteerde faciliteiten optimaal te benutten. Zonder afbreuk te doen aan een specifieke aanpak voor grootschalige voorzieningen, zouden toekomstige gewestelijke acties op regionaal niveau de stedelijke diensten waarvoor grote gebieden nodig zijn, kunnen garanderen en beter ruimtelijk kunnen spreiden (en op die manier de ambities van het GPDO realiseren). Daarbij zou een bijzondere aandacht moeten worden besteed aan de netheid in de publieke ruimte, onder meer door de ontwikkeling van recyclingplaatsen (containerparken).

Voorzieningen voor jonge kinderen

Om de situatie en de gevolgen van de pandemie beter te begrijpen, zou een analyse gemaakt moeten worden teneinde de impact van de sluitingen van opvangvoorzieningen in 2020-2021 en hun verband met de gezondheids crisis in kaart te brengen.

Voorzieningen voor lager en middelbaar onderwijs en digitale toegang

De overheid moet op verschillende niveaus actie ondernemen om te zorgen voor lokalen, buitenruimten, werkruimten en digitale apparatuur, enz.:

- > Maatregelen voortzetten om speelplaatsen te verbeteren en ze veilig, groen en multifunctioneel te maken;
- > Een oproep uitwerken voor het indienen van projecten voor de ontwikkeling van de omgeving van scholen, meer bepaald in de onthaalruimten;
- > Structuren van de sociale economie ondersteunen om scholen te helpen kleinschalige renovatiewerkzaamheden uit te voeren;
- > Zorgen voor gelijke toegang tot de nodige digitale apparatuur waar die nodig is. Deze toegang moet zowel op het niveau van de scholen als op individueel niveau worden uitgedacht: leerlingen en leerkrachten moeten onderwijs op afstand kunnen volgen en geven in de best mogelijke omstandigheden, ongeacht hun economische mogelijkheden. De toegang tot digitale apparatuur voor onderwijsdoeleinden lijkt inderdaad een belangrijke bepalende factor te zijn voor het behoud van de band tussen de leerlingen en de schoolomgeving tijdens de acute fasen van de pandemie, maar ook voor het volgen van de evolutie naar meer afstandsonderwijs en een groter gebruik van digitale diensten;
- > Ervoor zorgen dat alle schoolgebouwen met elkaar in verbinding staan en dat hun uitrusting robuust en veelzijdig is;
- > Bij de ontwikkeling van gesubsidieerde projecten een risicomijdende aanpak volgen, zodat het besluitvormingsproces kan worden aangepast aan nieuwe omstandigheden of reeds bedachte oplossingen kunnen worden toegepast.

Schoolmoeheid en leerachterstand

Gezien de bezorgdheid over leerachterstanden, de geestelijke gezondheid van kinderen/jongeren, de toename van geweld en pesterijen (noodzaak om op school weer te leren samenleven), versterkt door de Covid-19-crisis, is het nodig om:

- > Het gratis aanbod van leerondersteuning te versterken;
- > Te helpen bij de facilitering van de contacten tussen kinderen/jongeren en scholen/gezinnen en bij de ontwikkeling van activiteiten ter ondersteuning van ouders/wettelijke voogden;
- > De actoren op het terrein te ondersteunen en na te denken over een versterking van de actoren in de geestelijke gezondheidszorg;
- > De financiering voor extra aangesteld personeel in de schoolpreventiediensten te handhaven;
- > Net als bij digitale apparatuur een risicobeheer te integreren in de ontwikkeling van gesubsidieerde projecten, zodat in geval van nood besluitvormingsprocessen en/of vooraf bedachte oplossingen in werking kunnen worden gesteld.

Studieruimten voor leerlingen en studenten

- > De gezondheidscrisis heeft duidelijk gemaakt dat te veel leerlingen en studenten moeilijkheden ondervinden bij het vinden van een geschikte studieruimte, wat soms leidt tot vroegtijdige schoolverlating. Om dit te verhelpen heeft Perspective een specifieke focus op deze ruimten ontwikkeld, waarbij de volgende uitdagingen in het bijzonder worden belicht¹⁹⁰:
- > Het aantal studieplaatsen verhogen en voor een ruimtelijke spreiding ervan zorgen. In dit verband wordt ook het gebruik van tijdelijk bezette ruimten geanalyseerd;
- > Zorgen voor meer verscheidenheid en dan vooral voor ruimten die geschikt zijn voor groepswork (of om online les te volgen). De prioritaire en essentiële kwaliteiten van een kwaliteitsvolle studieruimte zijn toegang tot internet via wifi, gratis toegang, rust en verlengde openingsuren;
- > Informatie over het bestaande aanbod ontwikkelen dat gericht is op en aansluit bij de gewoonten van studenten (e-mail, toepassingen en sociale netwerken, enz.). De communicatie moet ook via de instellingen zelf worden gestructureerd. Perspective werkt in dit verband aan een informatieplatform.

Gezondheids- en zorgvoorzieningen

- > De bevindingen leiden tot de formulering van verschillende richtsnoeren voor de toekomst van het Gewest op het gebied van gezondheids- en zorgvoorzieningen:
- > Er zijn extra structuren voor daklozen nodig. Zowel de onthaalstructuren als de toegankelijke sanitaire voorzieningen (toiletten, douches) zijn ontoereikend.
- > Er moet meer aandacht worden besteed aan een toegankelijk en gelijkmatig verdeeld aanbod van geestelijke gezondheidsdiensten. Geestelijke gezondheidszorg moet betaalbaar zijn voor mensen met een beperkt inkomen en moet ook worden aangepast aan de taalkundige realiteit van Brussel. In dit verband is het gebrek aan diensten in het Nederlands bijzonder opmerkelijk.
- > De capaciteit en toegankelijkheid van sociale diensten moet worden verbeterd, waarmee met name bedoeld wordt op de OCMW's, de centra voor gezinsplanning, de schuldbemiddelingsdiensten, enz.

¹⁹⁰ https://perspective.brussels/sites/default/files/documents/ab_studyspaces_nl_final.pdf

- > De samenwerking tussen de verschillende diensten en structuren (sociale diensten, geestelijke gezondheidszorg, enz.) moet worden versterkt. Dit kan gebeuren door een structurele samenwerking, maar ook door diensten fysiek samen te brengen, zoals het geval is met sommige wijkgezondheidscentra.
- > Ouderen in het Brussels Gewest besluiten vaak voortijdig om naar een rust- of verzorgingstehuis te verhuizen, terwijl ze nog relatief onafhankelijk zijn¹⁹¹. Verschillende territoriale ontwikkelingsacties kunnen voorkomen dat hun afhankelijkheidsniveau toeneemt. De beschikbaarheid van buurtwinkels in hun woonomgeving, de ergonomie en kwaliteit van de publieke ruimten, de ontwikkeling van gezellige ruimten in de wijken (buurtcentra, formele of informele ontmoetingsplaatsen), de beschikbaarheid en toegankelijkheid van thuishulp en -zorg kunnen hun autonomie bevorderen. Er kunnen andere, meer specifieke vormen ontstaan. Zo kunnen sociaal georiënteerde vormen van collectieve huisvesting een alternatief bieden voor rust- en verzorgingstehuizen, omdat zij geschikt zijn voor ouderen met een zekere mate van zelfstandigheid. Deze vormen van huisvesting houden de autonomie van de ouderen zo lang mogelijk in stand. Aangezien de huur is aangepast aan het inkomen/pensioen van de bewoner, zijn deze woningen ook toegankelijk voor ouderen in een precaire sociaal-economische situatie. Door de interactie en de sociale mix te bevorderen en zorg in meer gemedicaliseerde structuren uit te stellen, profiteert de hele samenleving van dergelijke infrastructuren.

Culturele en socioculturele voorzieningen

Voor de culturele en socioculturele voorzieningen wordt het volgende aanbevolen:

- > Een specifieke studie uitvoeren bij de beheerders van culturele locaties om een overzicht te krijgen van de plaatsen die zich meer moeten aanpassen aan eventuele nieuwe maatregelen en, in het algemeen, van de behoeften waarmee zij worden geconfronteerd na twee jaar inactiviteit;
- > Vergemakkelijken van de toegang tot cultuur voor de Brusselse bevolking. Sommige wijken van de tweede kroon liggen te ver weg of hebben helemaal geen cultureel aanbod (zie de analyse inzake Bibliotheken of de evaluatie van de Task Force voorzieningen¹⁹²). In die zin moet, om het culturele aanbod beter te verspreiden, worden gedacht aan de onderlinge verdeling van ruimten en aan tijdelijke invulling: deze oplossingen zouden het inderdaad mogelijk maken een activiteit in stand te houden in afwachting van duurzame investeringen, met name voor de aanpassing van de culturele ruimten aan nieuwe Covid-19-gerelateerde gezondheidsnormen.
- > Investeren in digitale aanpassing. Tijdens de acute perioden van de pandemie werd een deel van het culturele aanbod via digitale media geconsumeerd. Gezien de digitale kloof in het gewest en het analfabetisme¹⁹³ is het van belang hierin te blijven investeren, ook in de culturele sector, door plaatsen zodanig uit te rusten dat een sociale dualisatie beperkt blijft;
- > Voortzetten en ondersteunen van de organisatie van culturele evenementen en activiteiten in de publieke ruimte om de verschillende bewoners van de wijken te bereiken, vertrouwd te raken met de

¹⁹¹ Bejaarden en rust- en verzorgingstehuizen in het Brusselse Gewest. Een stand van zaken in 2016 met een focus op de rusthuisbewoners met profiel O of A, Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2016.

¹⁹² Gewestelijke structuur geanimeerd door perspective.brussels: <https://perspective.brussels/nl/stedelijke-uitdagingen/collectieve-voorzieningen/task-force-voorzieningen>

¹⁹³ Illectronisme, digitaal analfabetisme, digitale ongeletterdheid of elektronisch analfabetisme is de moeilijkheid of het onvermogen van een persoon om digitale apparatuur en computerhulpmiddelen te gebruiken omdat hij geen of onvoldoende kennis heeft over de werking ervan. De term "illectronisme" transposeert het begrip analfabetisme naar het gebied van de informatietechnologie. Bron: Wikipedia.

interacties en de blootstelling aan cultuur en deze te vermenigvuldigen en te kunnen inspelen op gezondheidsbeperkingen.

Sport- en recreatieve infrastructuur

Het ondersteunen van de sportbeoefening zou het volgende impliceren:

- > Denken aan de gevolgen van de vermindering van het aantal mensen dat tegelijkertijd in overdekte ruimten kan sporten, waardoor het tekort aan beschikbare sportfaciliteiten toeneemt;
- > Sensibiliseren rond de algemene toename van sedentair gedrag en de daarmee samenhangende gezondheidsproblemen, met name bij jongeren en werknemers die kunnen telewerken, door middel van passende benaderingen;
- > Aanpassen van de overdekte sportfaciliteiten met het oog op een betere ventilatie en de aanpak van de extra kosten voor de beheerders;
- > Overleggen met de actoren van de groene ruimten om spontane collectieve of individuele sportbeoefening in deze gebieden toe te staan en tegelijk de druk op de biodiversiteit en mogelijke gebruikskonflikten met andere gebruikers van deze ruimten tot een minimum te beperken;
- > Zorgen voor de beschikbaarheid en geografische spreiding van lokale sportvoorzieningen die ter beschikking worden gesteld in publieke ruimten en parken.
- > Bevorderen van lichaamsbeweging door een mobiliteitsbeleid dat aangepast is aan en bevorderlijk is voor het wandelen en fietsen en een gezondheidsvriendelijke stadsplanningsaanpak in projecten.

Openbare diensten

In het algemeen is de aandacht van de overheid met betrekking tot de openbare dienstverlening gericht op de volgende punten:

- > De gezondheidscrisis en de lockdown van de stad confronteerden ons met de vraag of sommige overheidsdiensten in staat zijn om op een optimale manier te werken. De kwaliteit van die dienstverlening is dan ook een voorwaarde voor de levenskwaliteit in de stad en dus voor haar aantrekkingskracht.
- > Zo bleek het moeilijk om de straten te blijven reinigen en het afval op te halen wegens de impact van de context op het mobiliseerbare personeel. Men kan zich dus afvragen welke maatregelen in de organisatie van de dienst of van de stad moeten worden getroffen om de effecten van een potentiële nieuwe crisis op dat vlak op te vangen.
- > Daarnaast leidde de lockdown en de opschorting van de stedelijke, economische, maatschappelijke of culturele activiteiten tot bepaalde veiligheidsproblemen - wat ook een essentiële prioriteit is voor de burgers. De aanzienlijke toename van huiselijk geweld, de ernst van bepaalde verkeersongevallen, het beheer van spanningen die door de lockdown of de beperkingen werden veroorzaakt, het ontstaan van sociale spanningen en de polarisatie van de publieke opinie zijn allemaal voorbeelden die de impact van de crisis op het functioneren van de stad illustreren en de noodzaak van een bezinning over het samenleven.

Publieke ruimten

De publieke ruimten maken deel uit van de natuurlijke omgeving, de gemeenschappelijke ruimten en de voorzieningen en kunnen een economische dimensie hebben. Deze ruimten moeten als 'gemeenschappelijk' worden beschouwd als ze bijdragen tot de opbouw van de sociale cohesie.

Deze diagnose stelde vast dat het aanbod van publieke ruimten ongelijk is verspreid over het hele Gewest.

De maatregelen met betrekking tot de sociale distancing toonden aan dat de publieke ruimte op sommige plaatsen minder voldoet (wat vooral zo is in de dichtstbewoonde gebieden van het Gewest) en al zeker niet in evenwicht is met de ruimte die voor gemotoriseerd verkeer wordt voorzien en de ruimte die aan de andere vervoerswijzen en doeleinden wordt gelaten. Tijdelijke oplossingen - tactische stedenbouw - vormde een antwoord op de onmiddellijke behoeften (tijdens de perioden van lockdown en afbouw van de lockdown) door straten herin te richten om ze meer te gebruiken los van wegverkeer en parkeermogelijkheden, door tijdelijke fietspaden aan te leggen, enz. Het zou verhelderend zijn om het belang, het gebruik en de relevantie ervan te evalueren. Evenzo moet de ontwikkeling van de publieke ruimte op lange termijn in beschouwing worden genomen in combinatie met het openbaar vervoer voor normale tijden of tijden van crisis. Als gevolg van gezondheidsgebeurtenissen of vooruitlopend op milieuitdagingen is het van cruciaal belang dat de prioriteiten van een vermindering van het autoverkeer, een versterking van het openbaar vervoer en de ontwikkeling van het wandelen en fietsen worden nagestreefd.

De uitdagingen op dit vlak zijn talrijk:

- > Rechtvaardigheid afdwingen inzake de toegankelijkheid per wijk, maar ook per individu, rekening houdend met zijn identiteit, zijn behoeften;
- > Sport- en ontspanningsactiviteiten integreren in de publieke ruimte. In dit verband kan het nuttig zijn om:
 - > de oprichting, renovatie, uitbreiding, verbouwing en de aankoop van sportvoorzieningen door de Brusselse gemeenten zoals ingeschreven in de Gewestelijke Beleidsverklaring te ondersteunen;
 - > de publieke ruimte in te richten met het oog op de ontwikkeling van 'spontane/niet-begeleide' sportbeoefening die aanzet tot ontmoetingen en bijdraagt tot de sociale cohesie en het welzijn in de wijken, in groene ruimten, op pleinen of in de buurt van recreatieruimten;
 - > de tijdelijke invulling van bepaalde locaties in reconversie aan te moedigen;
 - > de culturele instanties vaker open te stellen voor het stedelijk weefsel, door ze aan te moedigen om inclusieve, gratis toegankelijke publieke ruimten te ontwikkelen, in de gebouwen en aan de ingang ervan (creatie van voorpleinen, enz.);
- > het gebruik van een analysematrix bij de analyse en de ontwikkeling van de publieke ruimten aanvullen en systematiseren, waarbij de bepalende factoren veiligheid, comfort en plezier van het gebruik worden gekruist.

4.6. TRANSVERSALE BALANS VAN DE TERRITORIALE UITDAGINGEN

De in 2022 bijgewerkte evaluatie van de gevolgen van de Covid-19-pandemie voor het Gewest vestigt de aandacht op een reeks vragen en tendensen in de loop van de tijd, maar wijst ook op nieuwe praktijken en nieuwe verwachtingen. Terwijl de tijd de reikwijdte en het effect zal uitwijzen, geeft dit document de belangrijkste uitdagingen aan die twee jaar gezondheids crisis hebben voortgebracht.

In een later stadium zullen deze uitdagingen moeten worden bevestigd en verfijnd en zullen de autoriteiten maatregelen en beleidslijnen moeten voorstellen om er op de meest geschikte manier op te reageren. Sommige uitdagingen die hieronder worden geïdentificeerd, houden verband met stedelijke strategieën en principes die zullen moeten worden ondersteund of bijgewerkt. Andere hebben betrekking op verschillende manieren van aanpak, methodologische benaderingen die moeten worden bevestigd of geëvalueerd, zodat het Gewest morgen beter gewapend zal zijn om toekomstige crises en ontwikkelingen het hoofd te bieden.

In ieder geval lijken de hoofdlijnen en de visie van het GPDO zoals die zijn vastgesteld, niet globaal in twijfel te worden getrokken door de recente crisis, maar lijkt het veeleer van essentieel belang de reeds geplande transitie te versnellen en ervoor te zorgen dat de oplossingen die vandaag worden goedgekeurd, in het licht van academische werk en feedback van andere overheden die met dezelfde beproevingen te maken hebben gehad, zodanig worden uitgedacht dat Brussel zich beter kan positioneren ten opzichte van de uitdagingen die het morgen zal moeten aangaan.

4.6.1. Stedelijke uitdagingen

De stand van zaken toont aan dat de gezondheids crisis en de gevolgen ervan een zware impact hebben op het merendeel van de stedelijke thema's, zowel in Brussel als elders.

In de geschiedenis van de stedelijke ontwikkelingen moet worden opgemerkt dat gezondheidsrisico's, stedenbouw en hygiëne vaak nauw met elkaar verbonden zijn geweest, vooral bij de bestrijding van epidemieën¹⁹⁴. De huidige crisis zou dezelfde rol kunnen spelen in de manier waarop de transformatie van het grondgebied wordt aangepakt en kan bepalen hoe het leven in de stad er de komende decennia zal uitzien. Een permanente zorg om gezondheid, welzijn en draagbaarheid van het leven in de stad lijkt uit te groeien tot een extra onmisbare prioriteit. Deze benadering, die gepaard gaat met het in vraag stellen van alle aspecten van stedelijkheid (huisvesting, voorzieningen, toegang tot de natuur, voeding, economische activiteiten, mobiliteit, ... naast aspecten die verband houden met aanpasbare vaardigheden), komt daarnaast ook tegemoet aan de uitdagingen van de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen (DOD's) en geeft deze een concrete invulling.

¹⁹⁴ We mogen niet vergeten dat de grote stedelijke transformaties (wegennet, woningen met comfort en hygiëne, collectieve diensten en vroeg "functionalisme") die vandaag nog steeds onze manier van leven bepalen, werden doorgevoerd als antwoord op epidemieën of gezondheids crisis, of het nu in Londen (1849 - tyfus > afwateringssysteem), Parijs (1832 - cholera > Haussmannisering) of Brussel (1866 - cholera > centrale boulevards 1868) was. De geleidelijke verspreiding van hygiënemaatregelen en de intensifiëring van die trend ten gevolge van de Spaanse griep en de ontwikkeling van de sloppenwijken voor arbeiders (1920-1930) hebben eveneens bijgedragen tot het beleid van goedkope woningen (Habitat Bon Marché, vervolgens Habitat à Loyer Modéré en cités).

De crisis heeft geleid tot economische omwentelingen met concrete gevolgen op territoriaal niveau. De sterke daling van het aantal bezoekers aan het Gewest (daling van het toerisme en het zakentoeerisme) heeft blijvende gevolgen voor de horeca- en de evenementensector en voor bepaalde meer specifieke sectoren zoals bakkerijen en chocoladewinkels. De gevolgen van deze volumedaling voor activiteiten die in het stedelijk gebied sterk aanwezig zijn, moeten worden ondervangen en in rekening gebracht worden bij toekomstige ontwikkelingen.

Op eenzelfde manier heeft de daling van de bezettingsgraad van kantoren (in verhoudingen die moeilijk precies te bepalen zijn, zoals de betrokken sector zelf toegeeft) gevolgen op zeer uiteenlopende gebieden (vermindering van de handel en van de horeca in de zakenwijken, toename van de plaatselijke handel in de woonwijken, daling van de mobiliteit, met name op bepaalde dagen van de week, enz.).

Tegelijkertijd is de periode van de gezondheids crisis voor veel stadsgebruikers een kans geweest om hun mobiliteitsgedrag te veranderen en zo de evolutie naar een rustigere en duurzamere stad te versnellen, gefaciliteerd door tijdelijke of permanente inrichtingen om actieve vervoerswijzen veiliger te maken. De daling van het gebruik van het openbaar vervoer, die met name verband houdt met de vrees voor gezondheidsrisico's, alsmede het risico van een toenemend gebruik van individuele vervoermiddelen voor incidentele verplaatsingen, zijn echter elementen waarmee rekening moet worden gehouden met het oog op de toekomst.

Tot slot is de vraag naar publieke ruimten van goede kwaliteit, groene en recreatieve ruimten, buurtwinkels en openbare voorzieningen die het dagelijkse leven van de huishoudens begeleiden, tijdens deze gezondheids crisis bijzonder duidelijk geworden, vooral in buurten waar er een gebrek aan is of waar de woningen te krap en van slechte kwaliteit zijn.

Op basis van een gekende context, langetermijndiagnoses en actuele waarnemingen zullen de politieke antwoorden en de uitvoering van de Brusselse en Europese herstelplannen ervoor moeten zorgen dat de belangrijkste hierboven opgesomde inrichtingsuitdagingen afgestemd worden met de volgende meer globale thema's: dichtheid, metropolisering, klimaat en biodiversiteit, gezondheid en welzijn, digitalisering van de samenleving en sociale dualisatie. Deze systemen kunnen alleen worden versterkt door te zorgen voor gezonde steden en omgevingen waar mensen kunnen leven en gedijen.

Dit werk, om de bepalende factoren van de gezondheids crisis te ontcijferen en de territoriale gevolgen op het niveau van Brussel te analyseren, moet nog verder worden uitgediept. Daarbij moet getracht worden de kwetsbaarheden die de gezondheids crisis aan het licht heeft gebracht - met name deze die bij toekomstige schokken opnieuw een rol zullen spelen - alsmede de gewestelijke krachten en troeven te verduidelijken. Het blijkt meer dan noodzakelijk om gewestelijke ontwikkelingsinvesteringen in te schrijven in een logica van voorbereiding, om opgedane ervaring te gebruiken en om te werken aan de transversaliteit van de werking.

Deze diagnose brengt stap voor stap verschillende belangrijke tendensen aan het licht die direct en indirect van invloed zullen zijn op de werking van het Gewest. Deze dateerden allemaal van voor de lockdownmaatregelen, maar liepen er min of meer op vooruit.

De diagnose van 2020 heeft belangrijke transversale uitdagingen voor het Gewest aan het licht gebracht, met name territoriale - huisvesting, dichtheid, metropolisering - en organisatorische - actualisering van het Brussels project, communicatie, participatie en de behoefte aan een verbeeldingsvermogen. En deze blijven ten volle relevant. Op het moment van deze diagnose leek het nodig om ook nieuwe dimensies toe te voegen, die in het licht van de huidige oefening naar voren zijn gekomen: versnelde digitalisering en uitdagingen op klimaat- en gezondheidsvlak.

Sociale dualisatie, inclusieuitdagingen en toekomst van het Gewest

De gezondheids crisis is een sterke indicator gebleken van sociale versnippering en van een verschillend begrip van territoriale realiteiten naar gelang iemands situatie. Ze laat zich niet samenvatten tot een verschil in middelen of mogelijkheden, maar moet worden opgevat in alle verscheidenheid van het dagelijkse leven van de Brusselaars. Deze evolutie is het gevolg van verschijnselen die verder reiken dan gewestelijke bevoegdheden en, a fortiori, territoriale ontwikkeling. De uitoefening van deze bevoegdheden kan echter hun kracht vergroten of hun potentieel net verkleinen.

Het streven naar sociale cohesie, de toename van het aantal plaatsen van interactie en uitwisseling, de positieve confrontatie met het anders-zijn, het scheppen van voorwaarden die onontbeerlijk zijn voor integratie (geslacht, gender, economische omstandigheden, herkomst, levensstijl, leeftijd, enz.) moeten een andere drijvende kracht achter de gewestelijke actie zijn. Net als voor de andere thema's, waarvoor het eveneens een bepalende factor is, zal het Gewest zijn deskundigheid over alle vormen van uitsluiting en de uitingen ervan (slechte huisvesting, digitaal analfabetisme, toewijzing aan een wijk, ongelijke toegang tot openbare diensten en voorzieningen, tot werk, enz.) moeten versterken en waar mogelijk corrigerende maatregelen moeten treffen en een emanciperend overheidsbeleid moeten voeren.

Om adequaat en in voldoende mate op deze uitdagingen voor sociale cohesie te kunnen reageren, is ook de beschikbaarheid van voldoende financiële middelen een fundamentele uitdaging. Het vermogen van het Gewest om over voldoende fiscale middelen te beschikken, hangt echter ook samen met de financiële bijdrage van de personen en activiteiten die er verblijven. Het vermogen van het grondgebied om een bevolking en bijdragende activiteiten aan te trekken en in stand te houden is dus evenzeer een noodzakelijke vector in de strijd tegen de sociale dualisatie.

Tot slot stelt de strijd tegen de sociale dualisatie ons ook voor uitdagingen op het gebied van de gemengdheid binnen de verschillende wijken en stadsdelen. Dit streven naar een noodzakelijke mix van woningen vereist niet alleen een stedelijke herwaardering van de wijken, maar eveneens een ruimtelijk gespreide verstrekking van betaalbare woningen.

Metropoolvorming/buurtstad/bewoonbaarheid

Als drager van menselijke activiteit vormen het grondgebied en zijn ontwikkeling een ruimtelijk project voor de samenleving. De Covid-19-crisis heeft veel feiten aan het licht gebracht waarmee bij toekomstige territoriale ontwikkelingen in Brussel rekening zal moeten worden gehouden.

De grote uitdaging van de metropolisering en de buurtstad is de bouw van een stad met een menselijk gelaat, duurzaam, inclusief en divers, maar ook een stad die staat voor efficiëntie en economische herverdeling. Een slecht beheerde metropolisering daarentegen versterkt de stedelijke problemen (vervuiling, dualisering en sociale uitsluiting, plattelandsvlucht, economische en financiële cycli die losstaan van de realiteit, enz.). In Brussel moet men, in het verlengde van de visie die de laatste jaren werd ontwikkeld en door de crisis werd bevestigd, de voordelen van de metropoolvorming trachten te combineren met de lokale dimensie, het buurtgevoel en de banden met het hinterland en de omliggende gebieden versterken.

Bovendien impliceert de beperkte grootte van het Brusselse grondgebied dat men zal moeten mikken op compactheid en het mengen van functies en gelijktijdig op het versterken van de aantrekkelijkheid door de invoering van een voluntaristisch beleid met betrekking tot de overeenstemming van functies, het vrijmaken van ruimte in bepaalde wijken en ruimer gezien de vernieuwing van het bestaande stadsweefsel. Dit stedelijke revitalisatiebeleid, dat al in tal van wijken geïmplementeerd wordt, moet gelijktijdig met een stedenbouw van nabijheid en korte ketens worden uitgewerkt.

Tot slot moet de internationale functie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden behouden en beter worden benut door opnieuw na te denken over zijn aantrekkingskracht en invloed buiten onze grenzen, en door ervoor te zorgen dat de aanwezigheid van internationale instellingen wordt gekoppeld aan zijn stedelijke omgeving.

Densiteit

In de afgelopen jaren heeft het Gewest, via het GPDO, het concept buurtstad uitgebouwd. De ontwikkeling van een dichte en compacte stad is een antwoord op deze buurtdoelstelling. Gezondheidsrisico's brengen deze doelstellingen niet noodzakelijkerwijs in gevaar. Het lijkt geen twijfel dat de huidige gezondheidscrisis acuter is in dichtbevolkte gebieden. Er is echter geen direct oorzakelijk verband tussen de twee. Maatregelen om de verspreiding van de ziekte te beperken, de aanwezigheid van een sterk en solidair sociaal weefsel, een preventiecultuur, de verspreiding van vroegtijdige waarschuwingen en individuele verantwoordelijkheid zouden veel doorslaggevendere factoren zijn. De betrekkelijk lage prevalentie van de ziekte in bepaalde dichtbevolkte Europese agglomeraties pleit in die richting¹⁹⁵.

Vormen van stedelijke densiteit zijn echter ook van invloed op de kwaliteit van het sociale weefsel en de ontwikkeling van intermenselijke solidariteit: een gevoel van samenhang versus grote onpersoonlijke complexen; gezellige ruimten versus stedelijke leegtes, enz. Hieraan moet aandacht worden besteed bij de stadsplanning, de kwaliteit van de openbare voorzieningen en de vorm van de gebouwen.

Het streven naar kwalitatieve densiteit is ook een antwoord op de demografische veranderingen van het Gewest en de steeds grotere druk die daardoor op het grondgebied komt te liggen. Het Gewest moet de demografische bewegingen na de gezondheidscrisis van 2020 blijven opvolgen en de wenselijkheid ervan blijven beoordelen. In dit verband is het niet aangewezen conclusies te trekken uit de uitzonderlijke demografische ontwikkelingen in 2020 en 2021. De voorspelde bevolkingsgroei en de opnieuw toegenomen internationale migratie wijzen er geenszins op dat de behoefte aan betaalbare huisvesting en aangepaste voorzieningen in het Gewest zal afnemen.

Hoe men het ook bekijkt, de kwestie van de kwalitatieve densiteit moet in verband worden gebracht met alle andere aspecten van het stedelijk milieu: er moet worden gezocht naar een hernieuwde articulatie van dit densiteitsconcept met dat van de stad van korte afstanden, de inclusieve stad, de aangename stad die ook de nodige adempauze biedt. De beperking van stadsuitbreiding, de matiging van mobiliteitsbehoeften en het behoud van open ruimten impliceren noodzakelijkerwijs een zekere compactheid van de stad. Tegelijkertijd is de stad onderhevig aan een voortdurende demografische groei (ook al lijkt deze af te zwakken), waardoor in steeds meer behoeften moet worden voorzien (huisvesting, voorzieningen, diensten, publieke ruimten, economische activiteiten, mobiliteit, enz.) op een grondgebied waarvan de geografische en administratieve grenzen waarschijnlijk niet zullen veranderen. Deze context maakt het noodzakelijk het Brusselse grondgebied te mobiliseren, te beginnen met de strategische zones en te streven naar een gewestelijk evenwicht in de ontwikkeling van de densiteit.

Tot slot moet worden nagegaan of de logica van kwalitatieve densiteit en toegang tot gemeenschappelijke diensten (ziekenhuizen, winkels, open ruimten) de aantrekkingskracht compenseert van een verspreide en perifere huisvesting die niet erg verenigbaar is met de milieueisen

¹⁹⁵ zie ter zake de ESPON-studie, Interim report // Geography of Covid-19, februari 2022
https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/1_INTERIM%20REPORT%20-%20Territorial%20impacts%20COVID-19.pdf

en het streven naar een zuinig gebruik van middelen. De demografische veranderingen moeten de overheid ertoe aanzetten een beslissing te nemen over haar ontwikkelingsproject, haar prioriteiten te bepalen of te bevestigen en de middelen uit te trekken (in termen van investeringen, maar ook in termen van territoriale governance) om ze te verwezenlijken en in praktijk te brengen.

Versnelde digitalisering en gevolgen van telewerken

Digitale instrumenten en processen zijn een deel van ons dagelijks leven geworden. Zij beheersen bijna alle activiteiten in onze samenleving. Deze digitalisering is in het beroepsleven in een stroomversnelling geraakt met de Covid-19-pandemie. Dit bijzonder zichtbare aspect mag echter andere ontwikkelingen, ook op het gebied van de ruimtelijke ordening, niet verbergen. Het lijkt van essentieel belang de belangrijkste gevolgen van deze digitalisering in kaart te brengen, te beginnen met enkele van de componenten ervan:

- > Telewerken. Door de pandemie is het telewerken voor activiteiten die dat toestaan, enorm toegenomen. Perspective (BISA) heeft deze nieuwe manier van werken en de gevolgen ervan geanalyseerd¹¹⁹. Het wijzigt uurroosters en activiteiten, verplaatsingsinfrastructuren en hun tijdschema's (einde van de Engelse week met zijn spitsuren) en verandert de behoeften aan kantoorruimte en huisvesting. De ontwikkelingen en gevolgen van deze nieuwe manier van werken kunnen worden geëxtrapoleerd naar studie en scholing, naar bepaalde culturele activiteiten, enz.
- > Telewerken werpt onderliggende vragen op over de verhouding tot werk, het binnenbrengen van het werkleven in de privéruimte en een vorm van professioneel nomadisme. Bovenal versterkt telewerken een vorm van dualisering tussen degenen die kunnen/willen/moeten telewerken, degenen die dat niet kunnen en de andere categorieën van de bevolking buiten de arbeidsmarkt.
- > Deze evolutie moet onder de loep worden genomen en de Brusselse beleidslijnen die erdoor getroffen worden, moeten in het bijzonder worden aangepast (mobiliteit van pendelaars, banen in de tertiaire sector en aanverwante werkgelegenheid, opleiding en functieprofielen van de Brusselaars, ligging en configuratie van kantoren en woningen, enz.).
- > De digitalisering verandert geleidelijk aan ook de dienstverlening: de overheidsdiensten zijn papierloos geworden en de aanpassing van de commerciële diensten aan het internet verandert de leefomgeving.
- > In dit verband wordt het steeds belangrijker de gevolgen van de digitalisering voor de sociale banden aan te pakken, met name het digitale analfabetisme en het isolement van mensen die door het gebruik van digitale instrumenten worden uitgesloten. Hoewel de digitalisering van de overheidsdiensten en hun dematerialisering een factor van efficiëntie en snelheid is, moeten de gewestelijke en lokale overheden hun praktijken in vraag stellen om de ontwikkeling van een dubbele standaard te beperken en plaatsen en middelen voor steun, hulp en banden in de "echte" wereld te reserveren. De vermenigvuldiging van hybride plaatsen, van plaatselijke voorzieningen zoals bibliotheken en mediatheken, en de omvorming van scholen tot toegankelijke ruimten lijken ter zake realistische denkpistes te zijn.
- > De groeiende rol van grote digitale economische spelers zorgt voor concrete oplossingen in het dagelijkse leven van de stadsgebruikers. Niettemin moeten wij voorzien in passende instrumenten om de controle over deze digitale toepassingen en de eerbiediging van de vertrouwelijkheid van de gegevens te handhaven, of zelfs, op bescheidener wijze, om na te gaan hoe de terbeschikkingstelling van deze gegevens aan de overheid kan bijdragen tot de nagestreefde doelstellingen van algemeen belang.

Klimaat en biodiversiteit

Het klimaatprobleem en het verlies aan biodiversiteit kunnen niet los worden gezien van de gezondheids crisis en het toenemende aantal zoönoses¹⁹⁶. De gevolgen van de opwarming van de aarde worden concreet en verontrustend, ook in Brussel. De pandemische crisis heeft grote mobilisaties vertraagd, en klimaatinspanningen worden nog steeds gedegradeerd tot belangrijke maar minder prioritaire kwesties, die te complex en sociaal riskant zijn.

De opwarming van de aarde is en blijft, samen met de wereldwijde ineenstorting van de biodiversiteit die er gedeeltelijk mee samenhangt, het belangrijkste probleem: het is een universeel probleem op lange termijn, waarvan de directe en indirecte gevolgen van jaar tot jaar zullen toenemen, terwijl de middelen om het probleem aan te pakken al te vaak ontbreken en nog schaarser kunnen worden.

Brussel, een kleine metropool met een mondiale reikwijdte, zal de gevolgen van de klimaatverandering ondervinden en zijn bevolking zal blootgesteld zijn aan extremere verschijnselen en aan directe en indirecte gevolgen.

De gewestelijke beleidsmaatregelen moeten ten volle bijdragen tot de beperking van de klimaatverandering door te leiden tot een aanzienlijke vermindering van de plaatselijke en uitgevoerde uitstoot van broeikasgassen. Verder wordt ook verwacht dat ze de wijken zullen helpen om zich aan te passen aan hittegolven en extreme weersomstandigheden. De uitdaging zal er ook in bestaan aan te tonen en mensen ervan te overtuigen dat deze beleidsmaatregelen tot een betere levenskwaliteit voor de inwoners zullen leiden. De samenhang van deze beleidsmaatregelen - en hun vertaling op het grondgebied in stimulansen voor de gebruikers - is in dit opzicht een essentieel element.

Deze maatregelen moeten zo transversaal, geïntegreerd en ambitieus mogelijk zijn. Op die manier zullen zij ook bijdragen tot de sociale en inclusiedoelstellingen, aangezien de klimaatproblemen in de eerste plaats de meest kwetsbaren treffen. De verbintenissen van Brussel op dit gebied (ten minste -40% emissies ten opzichte van 1990 tegen 2030 en -80 tot -95% tegen 2050) en de doelstellingen inzake duurzame ontwikkeling zullen daarbij de leidraad vormen voor de gewestelijke acties.

Gezondheid en welzijn

Dit brengt ons terug bij de kern van de zaak van de afgelopen periode. De pandemische crisis was het gevolg van een nieuwe virale infectie. Hoewel curatieve gezondheidskwesties in het kielzog van deze crisis weer op de voorgrond zijn getreden - het Gewest slaat steeds meer bruggen en legt meer contacten met gezondheids- en sociale actoren - mag gezondheid niet worden gereduceerd tot een reactieve en curatieve aanpak. Integendeel, deze laatste verklaart slechts een klein deel van de gezondheidstoestand van een bevolking en haar immuun weerstand. Het algemene gezondheidsniveau moet worden beschouwd als het resultaat van een geheel van (materiële en immateriële) determinanten dat een goede lichamelijke, geestelijke en sociale gezondheid beoogt, evenals het welzijn van elke persoon naar gelang zijn kenmerken (leeftijd, sociale en culturele afkomst, geslacht, enz.).

Deze uitdaging moet worden begrepen volgens de VN-definitie van *one health*. Het veronderstelt dat er niet alleen meer aandacht wordt besteed aan sociale en gezondheidsnetwerken, maar ook aan de leefomgeving en sociale integratie, die er twee doorslaggevende factoren van zijn. Deze doelstellingen staan centraal in het gewestelijke project en vormen reeds een leidraad voor de gewestelijke actie (ontwikkeling van en interactie met gezondheidsnetwerken, beleid ter verbetering van de leefomgeving en ter vermindering van de blootstelling aan hinder, beleid voor inclusie en sociale integratie,

¹⁹⁶ Zoönoses zijn ziekten en infecties waarvan de verwekkers op natuurlijke wijze van dieren op mensen en omgekeerd worden overgedragen. Bron. Wikipédia.

Gezondheidseffectenstudie van projecten - zie punt hieronder - en de aanpak van een gezondheidsvriendelijke stadsplanning). Deze maatregelen en het transversale karakter ervan moeten sterk worden uitgebreid en geleidelijk aan worden gesystematiseerd. Daartoe moeten op wijkniveau relevante indicatoren worden ontwikkeld en gebruikt om de ontwikkelingen te volgen en op basis hiervan sectoroverschrijdende en multisectorale actieplannen uit te werken.

4.6.2. Methodologische uitdagingen

Naast de hierboven besproken fundamentele kwesties zijn de gezondheids crisis en de territoriale gevolgen ervan ook een gelegenheid om de wijze waarop de stad wordt gemaakt te evalueren.

In dit opzicht, zonder hier in detail te treden, verdienen bepaalde actieruimten een meer structurele benadering. Ze zijn hier opgenomen.

projecting.brussels

De zeer brede opdracht voor het opvolgen en updaten van het GPDO, in het kader van het project projecting.brussels, is van fundamenteel belang. Ze moet ondersteuning en omkadering bieden voor alle andere opdrachten, zoals het GPDO de gewestelijke ruimtelijke ordening ondersteunt en van een kader voorziet. projecting.brussels beoogt de uitvoering van een dynamische strategische planning, d.w.z. een proces van voortdurende actualisering van het stadsproject in overeenstemming met de veranderende sociaal-economische situatie in het gewest en de stedelijke uitdagingen waarvoor het GPDO oplossingen heeft aangereikt. De gevolgen van de Covid-19-crisis zijn hierop geen uitzondering. Deze opdracht is opgebouwd rond drie assen: een jaarlijkse en transversale opvolging van de contextuele evolutie van het Gewest; het aansturen van het overleg van de gewestelijke actoren die belast zijn met de uitvoering van het stadsproject; het toegepaste en prospectieve denkproces over thema's van het stadsproject. Voortbouwend op de verwezenlijkingen van het themajaar over densiteit zal projecting.brussels de schaal van de wijk onderzoeken en de instrumenten die moeten worden ontwikkeld om de uitdaging van een nabijheidsstad op deze schaal aan te gaan.

Participatie en communicatie

Burgerparticipatie aan het proces van stadsvorming moet een goed begrip van de problematiek mogelijk maken, de projecten kwalitatief versterken en de onvermijdelijke spanningen kanaliseren die eigen zijn aan de concurrerende gebruiksmogelijkheden van eenzelfde beperkt grondgebied. Bestaande participatiemechanismen moeten worden geëvalueerd en versterkt teneinde hieruit goede praktijken, normen en gevalideerde instrumenten te distilleren.

De voorbije maanden is op treffende wijze gebleken hoe essentieel goede communicatie is om de burgers te informeren in een context van grote onzekerheid. Wat geldt in tijden van crisis, geldt ook op middellange en lange termijn. De pandemie heeft hele reeksen menselijke activiteiten op de proef gesteld en heeft tal van vragen opgeworpen waarop nog altijd geen concreet antwoord is gevonden.

In deze context moeten de definitie en de vertaling van de elementen van een visie in een methode, een tijdschema en instrumenten meer dan ooit het voorwerp uitmaken van een strategie die erop gericht is de verschillende actoren van de stad (waaronder in de eerste plaats de burgers) erbij te betrekken, te beginnen met een doeltreffende communicatie die op alle doelgroepen is gericht om te informeren, uit te leggen en een serieus debat mogelijk te maken.

Transversaliteit en operationele governance

De geloofwaardigheid van stedelijke strategieën hangt af van het vermogen van de openbare autoriteiten om ze binnen een rationele termijn en op een manier conform de initiële ambities te realiseren. De versterking van operationele governance van de stadsprojecten was een van de doelstellingen van de recente hervorming van het Brussels Wetboek van Ruimtelijke Ordening (BWRO) en de gewestelijke operatoren die actief zijn op het vlak van ruimtelijke ordening.

Door de crisis en de noodmaatregelen die ermee gepaard gingen, bleek duidelijk hoe belangrijk het is om de flexibiliteit en de reactiviteit van die gewestelijke operatoren te verbeteren. De structurele digitalisering, de vereenvoudiging van procedures en de stroomlijning van bepaalde processen moeten systematisch worden nagestreefd.

Daarnaast laat de noodzaak zich voelen van een grotere transversaliteit tussen actoren en projecten om te garanderen dat de visie en de strategie van de openbare machten sneller op een globale, gecoördineerde en coherente manier in projecten en concrete veranderingen op het terrein worden vertaald.

Bovendien is de eis van de overheid - die in de huidige diagnose tot uiting komt - om het beleid te baseren op een *evidence based* methode en op uitgebreide gegevens en analyses. De instrumenten om gegevens te verzamelen, toezicht te houden en alle uitdagingen transversaal te analyseren ontbreken echter maar al te vaak of hebben te lijden onder een gebrek aan middelen en afstemming van prioriteiten. Uit deze territoriale diagnose blijkt hoe belangrijk het is over volledige en degelijke gegevens te beschikken om over een lange periode specifieke tendensen en belangrijke transformaties te kunnen waarnemen, alsook om snel te kunnen reageren op omwentelingen. De techniek, en met name de territoriale techniek, zal deze uitdaging dus moeten aangaan. Governance en territoriale monitoring kunnen echter niet worden overwogen zonder doeltreffende instrumenten in dit verband.

Veerkracht

Het Gewest is het aan zichzelf verplicht om een veerkrachtige strategie uit te werken. Dit veronderstelt het identificeren van mogelijke schokken, het ontwikkelen van een adequaat plaatselijk of wereldwijd 'preventiebeleid' om de kans erop te verkleinen en het zich voorbereiden op een zo goed mogelijk beheer van crisissituaties als ze dan toch niet zouden kunnen worden vermeden.

Het herstelplan heeft dan ook tot doel om de basis te leggen van een strategie waarmee de stad bij een nieuwe crisis kan vermijden om opnieuw in een situatie van shock en blokkering terecht te komen. Deze veerkracht kan op verschillende niveaus worden geanalyseerd: de veerkracht van een samenleving als geheel, alsook op het niveau van een huishouden, een organisatie of een wijk. Veerkracht moet bijgevolg een parameter in het beleid zijn, een criterium aan de hand waarvan kan worden beoordeeld of een maatregel of strategie geschikt is: welke woningen, welke publieke ruimten, welke mobiliteit, welke economische strategie, welke dichtheid, welke mix in een stad en haar inwoners die moeten blijven functioneren in het kader van meervoudige omwentelingen.

Gezondheidsvriendelijk stadsontwerp en effectbeoordeling op het vlak van gezondheid en welzijn

Een goede ruimtelijke ordening heeft niet alleen rechtstreekse gevolgen voor de levenskwaliteit in de stad, maar ook voor de gezondheid en het welzijn van haar bewoners en de gebruikers. Om ervoor te zorgen dat de ruimtelijke planning zo gunstig mogelijk is voor de gezondheid, test Perspective sinds 2021 een nieuw instrument uit: de Gezondheidseffectenstudie (GES) op het grondgebied van het

Stadsvernieuwingscontract "rondom het Zuidstation" (SVC nr. 7). Deze pilotstudie laat toe het SVC-programma te analyseren en eventueel aan te passen vanuit een gezondheids-welzijnspectief en dit instrument, dat reeds door bepaalde wijken in het buitenland werd gebruikt, in Brussel in te voeren.

Deze GES - een vrijwillige, niet juridisch bindende beslissingsondersteunende analyse - vormt tevens een gelegenheid om de banden met het netwerk van sociale en gezondheidsactoren '*care in the city*' en de belanghebbenden van het project aan te halen en de kenmerken van een dergelijk instrument voor het Gewest te verfijnen met het oog op een wijder gebruik ervan. Het is ook een manier om meer zorgafhankelijke personen te benaderen, wier aantal in het Brusselse Gewest zal toenemen gezien de verwachte demografische overgang naar een vergrijzende bevolking, zij het later dan in de andere gewesten. Zo zal de aanpak van de gezondheid en het welzijn van de Brusselaars en de gebruikers van het Gewest via een kwalitatieve en doordachte inrichting van ruimten en gebouwen, volgens het concept van een gezondheidsvriendelijke stedenbouw, worden ingezet op basis van dit instrument en de lessen die eruit kunnen worden getrokken.

Prospectieve studie

De crisis heeft tot slot duidelijk gemaakt dat het ook in tijden van grote onzekerheid noodzakelijk is om te kunnen begrijpen, anticiperen, beslissen en vooruitgang te boeken. De gebeurtenissen en de versnelling van de gebeurtenissen sinds maart 2020 doen vermoeden dat de onzekerheid zal aanhouden.

Prospectieve methoden, als transdisciplinaire en collectieve benaderingen, zijn bedoeld om licht te werpen op thema's die het heden en de toekomst beroeren, enerzijds door ze in hun holistische, systemische en complexe kader te benaderen en anderzijds door ze buiten de realiteit van het heden en de historische continuïteiten te plaatsen.

Met andere woorden, een verkennende, vooruitziende blik maakt het mogelijk om evoluties in trends en tegentrends te observeren, om continuïteiten, breuken en vertakkingen in milieuv variabelen (actoren en factoren) te identificeren, en om het spectrum van mogelijke toekomst te bepalen. Op deze basis kan een democratisch project worden besproken en leiden tot publieke actie, tot acties van het maatschappelijk middenveld.

Brede kennis en ruimdenkendheid zullen een gewestelijk antwoord op onzekerheid vormen. Deze diagnose geeft een transversale stand van zaken van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vóór en tijdens de verschillende fasen van de Covid-19-pandemie. Door de aandacht te vestigen op enkele van de uitdagingen, wordt een logische en interessante basis gelegd voor een prospectieve studie om de toekomst van het Gewest in het licht van de gezondheidscrisis over een tijdshorizon van vijf jaar te bekijken.

